

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ
FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR**

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru

elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Şəkər Heyvəli qızı Məmmədova**

Elmi rəhbər: _____ AMEA-nın müxbir üzvü,
Filologiya elmləri doktoru,
professor **Əbülfəz Aman oğlu Quliyev**

Naxçıvan – 2021

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	4
--------------------	----------

I FƏSİL

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ FRAZEOLoji	
VAHİDLƏRİN PARADİQMATİK FORMALARI	11

1.1. Frazeoloji vahidlərin mahiyyəti, dilçilikdə və dialektologiyada yeri haqqında.....	11
1.2. Naxçıvan dialekt və şivələrində ismi frazeoloji vahidlər.....	19
1.3. Naxçıvan dialekt və şivələrində feili frazeoloji vahidlər.....	27
1.4. Naxçıvan dialekt və şivələrində zərf frazeoloji vahidlər.....	45

II FƏSİL

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ FRAZEOLoji	
VAHİDLƏRİN SEMANTİK TƏBİƏTİ	51

2.1. Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi.....	51
2.1.1. İsmi frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi.....	53
2.1.2. Feili frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi.....	56
2.2. Naxçıvan dialekt və şivələrində semantik cəhətdən ədəbi dil ilə ortaq işlənən frazeoloji vahidlər.....	59
2.3. Naxçıvan dialekt və şivələri ilə Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində ortaq işlənən frazeoloji vahidlər.....	63
2.4. Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin məna növləri.....	73
2.4.1. Frazeoloji vahidlərin variantlılığı.....	73
2.4.2. Frazeoloji vahidlərin sinonimliyi.....	77

III FƏSİL

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ FRAZEOLoji	
VAHİDLƏRİN QRAMMATİK TƏBİƏTİ	81

3.1. Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin quruluşu. Söz səviyyəli frazeoloji vahidlər.....	81
--	----

3.2. Naxçıvan dialekt və şivələrində cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlər.....	88
3.3. Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid frazeoloji vahidlərin xalq yaradıcılığında izləri.....	96
3.4. Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid frazeoloji vahidlərin yazılı ədəbi-bədii nümunələrdə izləri.....	105
NƏTİCƏ.....	116
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	120
ƏLAVƏLƏR.....	133

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin struktur-qrammatik, semantik və funksional aspektlərdən öyrənilməsi özünün aktuallığı ilə fərqlənir. Naxçıvan dialekt və şivələrinin zəngin frazeoloji materialının dilçilik, etnolinqvistik, sosiolinqvistik aspektlərdən araşdırılması nəinki dilimizin frazeologiyasının dərindən tədqiqinə öz töhfəsini verər, həmçinin dilimizin tarixi üçün də olduqca əhəmiyyətlidir. Məlum olduğu kimi, dil insan aqlının qüdrətli silahıdır, insan həyatının böyük neməti və tükənməz xəzinəsidir. Müasir dildə işlənmə tezliyi ilə seçilən sabit söz birləşmələri – frazeoloji vahidlər dilin zənginliyinin bariz nümunəsidir. Sözlərin ilkin mənada deyil söz birləşməsi şəklində yeni mənə çaları kəsb etməsi istər canlı danışığı dilində, istərsə də ədəbi-bədii nümunələrdə nitqin daha emosional ifadəsinə yol açır.

Dildə frazeoloji vahidləri və onların mövqeyini müəyyənləşdirmək, müvafiq prinsiplərə əsasən təsnifini vermək, əmələgəlmə və inkişaf yollarını aşkar etmək, üslubi xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, bir sözlə dilin frazeoloji sistemini öyrənmək frazeologiyanın əsas tədqiqat obyektidir. Azərbaycan ədəbi dilinin frazeologiyası bu günə qədər geniş tədqiq olunsada, dialekt və şivələrimizin, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeologiyası əhatəli və sistemli araşdırmaya cəlb olunmamışdır. Nəzərə alsaq ki, frazeoloji birləşmələr dildə müəyyən bir inkişafın nəticəsində sözlərin məcazlaşması ilə meydana çıxır, o zaman əminliklə deyə bilərik ki, frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi dilimizin inkişaf mərhələlərinin izlənməsi baxımından da çox aktualdır.

Dilçiliyin müasir dövrə qədər keçdiyi yolda bir çox dilçi alimlər frazeologiya ilə maraqlanmış, onun tədqiqat obyektinə hər biri öz fikrini münasibətini bildirmişdir. Dildə frazeoloji vahidlərin bütün xüsusiyyətləri, səciyyəsi H.Bayramovun tədqiqatlarında geniş şərh edilmişdir. Lakin dialektologiyada – Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində frazeologiya və onun əsasını təşkil edən frazeoloji vahidlər ədəbi dildə olduğu qədər geniş araşdırılmamış, tədqiq olunmamışdır. Azərbaycan dilçiliyində dialekt və şivələri araşdıran tədqiqatçıların əksəriyyəti frazeoloji

vahidlərdən ya səthi olaraq bəhs etmiş, ya da ayrı-ayrı bölgələrin dialekt və şivələrinə xas xüsusiyyətləri araşdırmışlar. Təqdim olunan tədqiqat işində Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeoloji sisteminin etimologiyası, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilk dəfə bir elmi-tədqiqat əsəri şəklində ciddi araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Bütün bu linqvistik aktual problemlərin həlli, adı çəkilən dialekt və şivələrin frazeoloji vahidlərinin hərtərəfli tədqiqi dissertasiyanın mövzusunun aktuallığına dəlalət edir.

Müasir dilçilikdə frazeologiyanın tədqiqində N.Amosova, V.N.Teliya, E.A.Umarov, Ç.Q.Sayfulin, M.A.Süleymanova, C.Səfərov, Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, A.Qurbanov, B.Xəlilovun adlarını çəkmək olar.

Türk xalqlarının dillərində frazeoloji vahidləri, idiomları, frazeoloji lüğətləri, frazeologizmləri A.Z.Abdullayeva, N.A.Baskakov, A.Bekberqenov, J.M.Quzeyev, Q.J.Jamşıtova, S.K.Kenesbayev, S.T.Naurzbayeva, B.A.Oruzbayeva, L.A.Pokrovskaya, Z.Q.Uraksin, K.Xalikov, D.O.Şükürov, A.A.Yuldaşova və başqaları tədqiq etmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın və frazeoloji vahidlərin yeri, onların dildə əmələgəlmə yolları müxtəlif aspektlərdən bir çox dilçilərimiz tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Onlardan S.Cəfərov, Ə.Dəmirçizadə, H.Bayramov, A.Qurbanov, M.İslamov, M.T.Tağıyev, B.Xəlilov, F.Hüseynov, N.Vəliyeva, G.Yusifov, Ə.Hacıyeva, H.H.Baxşiyev, M.Hüseynzadə, N.Rəhimzadə, K.Əliyev, R.Həsənov, T.Əfəndiyeva, Ə.Ə.Orucov, S.M.Murtuzayev, S.Mehdiyeva, R.Məhərrəmov, F.Əhmədov kimi dilçilərin adını çəkmək olar. Q.Mahmudova və M.Mirzəliyeva öz əsərlərində frazeologiyayı, onun tədqiqat obyektı olan frazeoloji vahidləri yeni aspektdən çıxış edərək tədqiq etmiş və söz şəklində frazeoloji vahidlərdən də bəhs etmişlər. Onlara qədər frazeologiyaya dair aparılan tədqiqatlarda söz birləşməsi və cümlə səviyyəsində olan frazeoloji vahidlərdən danışılmışdır.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin öyrənilməsi ilə bağlı bu günədək bir çox işlər görülmüş, bu mövzuya sanballı tədqiqat əsərləri M.Şirəliyev, M.İ.İslamov, T.B.Həmzəyev, M.Əhmədov, Ə.A.Quliyev, Ə.M.Quliyev, Q.Ə.Hacıyeva, N.Y.Əliyeva, Z.İsmayıl, R.Zülfüqarov tərəfindən ərsəyə gətirilmişdir.

Dialektologiyada frazeoloji vahidlər məsələsinə gəldikdə isə Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrindən bəhs edən dialektoloqlarımız öz əsərlərində bəzi hallarda frazeologiya məsələsinə də toxunmuş, onunla bağlı müəyyən fikirlər söyləmişlər. Lakin Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlər, onların hərtərəfli, sistemli tədqiqi, ekvivalentliyinə görə təsnifatı və Azərbaycanın digər bölgələrinə məxsus dialekt və şivələrlə ortaq işlənən frazeoloji vahidlər kompleks tədqiq olunmamışdır. Bizim müraciət etdiyimiz mövzunun araşdırılmasına həsr olunmuş dissertasiya məhz bu boşluğu doldurmaq üçün yazılmışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Naxçıvan dialekt və şivələri, predmetini isə bu şivələrə məxsus frazeoloji vahidlər təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işində əsas məqsəd Naxçıvan dialekt və şivələrindəki frazeoloji vahidləri toplamaq, sistemləşdirmək, qruplaşdırmaq, paradiqmatik, semantik, qrammatik mahiyyətini üzə çıxarmaq, ədəbi dilimizlə, dilimizin digər dialekt və şivələri ilə, folklor materialları ilə, ədəbi-bədii nümunələrlə müqayisələr apararaq onların özünməxsus xüsusiyyətlərini aşkarlamaqdan ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşımızda aşağıdakı vəzifələr durur:

- Naxçıvan dialekt və şivələrindən toplanmış dialektoloji materialdan frazeoloji vahidlərin seçilməsi;
- Bölgə şivələrinə məxsus frazeoloji vahidlərin əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə qruplaşdırılaraq sistemli tədqiqi, onların yaranma yollarının araşdırılması;
- Tədqiq olunan frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması, onların yaratdığı məna çalarlarının araşdırılması, ədəbi dil, digər dialekt və şivələrlə semantik cəhətdən oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin aşkarlanması;
- Naxçıvan dialekt və şivələrinə məxsus frazeoloji qatın qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, söz birləşməsi ilə yanaşı söz və cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin sistemli tədqiqi.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma və ənənəvi təsvir metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işində aşağıdakı müddəalar irəli sürülmüşdür:

1. Frazeologiya leksikologiyanın müstəqil bir şöbəsi olub, zəngin tədqiqat obyektinə malikdir.

2. Xalqın taleyində baş vermiş neçə min illik hadisələri özündə əks etdirən Azərbaycan dili dialekt və şivələri bir çox mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirməklə yanaşı, frazeoloji vahidlərin tədqiqində də canlı və etibarlı mənbə kimi çıxış edir.

3. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində olan frazeoloji vahidlər feili, ismi və zərf frazeoloji vahidlərdən ibarətdir ki, burada işlənmə tezliyinə və çoxluğuna görə feili frazeoloji vahidlər fərqlənir.

4. Frazeoloji vahidlərin ekvivalentliliyinə görə təsnifi zamanı Naxçıvan dialekt və şivələrində olan frazeoloji vahidlərin tam və natamam ekvivalent olduğu aşkar edilmişdir.

5. Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin məna növlərindən variantlılıq və sinonimliyin geniş şəkildə işləndiyi müşahidə edilmişdir. Burada frazeoloji variantlılığın fonetik və leksik qrupları diqqəti cəlb edir.

6. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərin quruluşca söz, söz birləşməsi və cümlə səviyyəsində olduğu təsbit edilmişdir.

7. Şifahi və yazılı ədəbi-bədii nümunələrdə Naxçıvan dialekt və şivələrinə məxsus frazeoloji vahidlərə rast gəlinmişdir. Xalq yaradıcılığında aşkarlanan frazeoloji vahidlər, bu dil materialının qədimlik və milliliyə malik olduğunun sübutu kimi izah oluna bilər.

8. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri ilə Naxçıvan dialekt və şivələrində olan frazeoloji vahidlərin müqayisəsi zamanı quruluş və mənacə eyni olan frazeoloji vahidlərlə yanaşı, quruluşca eyni mənacə fərqli olanlar da təsbit edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeologiyası bu cür sistemli, əhatəli araşdırılmışdır. Ümumiyyətlə, bu dissertasiya Azərbaycan dilçiliyində də dialekt frazeologiyasına həsr olunmuş ilk sistemli və hərtərəfli tədqiqat əsərlərindən biri hesab oluna bilər. Burada Naxçıvan dialekti və şivələrində frazeoloji vahidlər ilk dəfə olaraq ayrıca araşdırma obyekti

kimi seçilmişdir və Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeologizmlərin paradigmatik, semantik, qrammatik xüsusiyyətləri Azərbaycanın digər bölgələrinə məxsus dialekt və şivələrdə işlənən frazeoloji vahidlərlə, həmçinin ədəbi dilimizlə, folklorumuzla, bu cür vahidlərin işləndiyi ədəbi-bədii nümunələrlə müqayisəli, kompleks, hərtərəfli və sistemli təhlil edilmişdir.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji vahidlər növlərinə görə qruplaşdırılaraq tədqiq olunmuş, seçilmiş nümunələr əsasında bölgə şivələrinin xarakterik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına nail olunmuşdur.

Burada həmçinin frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi də ilk dəfə tədqiqata cəlb olunmuş, Naxçıvan dialekt və şivələri ilə ədəbi dilimiz və dilimizin digər dialekt və şivələri arasında aparılan elmi müqayisələrlə frazeoloji vahidlərin məna çalarları dəqiqləşdirilərək, onların ekvivalentləri müəyyən olunmuşdur. Həmçinin frazeoloji vahidlərin məna növləri də əhatəli elmi araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

Dissertasiyada ilk dəfə Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən sabit söz birləşmələri ilə yanaşı söz səviyyəli və cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlər də toplanaraq tədqiqatçı süzgəcindən keçirilmiş, yerli şivələrdən bu cür vahidlərə aid də maraqlı nümunələr toplanmışdır.

Son illərdə Naxçıvan MR-in ayrı-ayrı bölgələri üzrə müxtəlif istiqamətlərdə geniş dialektoloji tədqiqatlar aparılsa da, Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələri dilçiliyin frazeologiya bölməsi üzrə geniş və sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Dissertasiyada Naxçıvanın bütün rayonlarının şivələrindən toplanmış zəngin dialekt materialından frazeoloji vahidlər ilk dəfə olaraq seçilərək geniş şəkildə araşdırılmış, bu materiallar əsasında frazeoloji vahidlərin leksik, semantik, sintaktik xüsusiyyətləri, onların mətn daxilində rolu müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir. Həmçinin dissertasiyada ilk dəfə olaraq Naxçıvan dialekt və şivələri həm Azərbaycanın digər bölgələrinə məxsus şivələrlə, həm də ədəbi-bədii nümunələrlə müqayisəli tədqiqata cəlb edilərək, bu bölgələrdə mövcud dialektal frazeoloji vahidlərin fonetik, leksik–semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin ortaq və fərqli cəhətləri şərh olunmuş, tarixi etnolinqvistik və müasir dil xüsusiyyətlərinə görə müqayisə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın zəngin dialektoloji materialından və burada aparılan tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələrdən dialektologiyaya aid elmi-tədqiqat əsərlərinin yazılması, müxtəlif lüğətlərin hazırlanması zamanı mənbə kimi istifadə etmək mümkündür. Bu sahə ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün dissertasiya bir mənbə rolu oynayacaqdır və həmçinin dialektologiyanın tədrisi prosesində də onun materiallarından istifadə edilə bilər. Fikrimizcə, bu dissertasiyanın materialları ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrinin materialları əsasında frazeoloji vahidləri tədqiq edib dialektologiyada frazeoloji vahidlərə aid fundamental tədqiqat işi də hazırlamaq olar.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının 07 noyabr 2014-cü il tarixli iclasında (protokol № 13) təsdiq olunmuş və Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şurasının 5 oktyabr 2015 -ci il tarixli iclasında (protokol № 6) qeydiyyatda alınmışdır.

İşin əsas müddəaları müəllifin çap etdirdiyi 12 elmi məqalə və konfrans materialında öz əksini tapmışdır. Mövzu ilə bağlı Kiyev, Oddesa, Hindistan və Moskvanın nüfuzlu elmi nəşrlərində məqalələr çap olunmuşdur. Eyni zamanda 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının birgə təşkilatçılığı ilə keçirilmiş “Beynəlxalq və milli akademiylərin akademiki, görkəmli dilçi alim, türkoloq və ictimai xadim, müasir Azərbaycan əlifbasının müəllifi Afad Qorbanovun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransı”nda “Fazeoloji vahidlər və mürəkkəb feil” mövzusunda məruzə söylənilmiş, fikir mübadiləsinə şərait yaradılmışdır.

Əsər müxtəlif dialektoloji lüğətlərin, o cümlədən frazeologiya lüğətinin hazırlanmasında, həmçinin dialektologiyanın tədrisi prosesində tətbiq oluna bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 7 səhifə – 11827 işarə, I fəsil 40 səhifə – 76886 işarə, II fəsil 30 səhifə – 55912 işarə, III fəsil 35 səhifə – 67516 işarə, nəticə 4 səhifə – 6806 işarə olmaqla, işin işarə ilə ümumi həcmi 241 308 simvoldur.

I FƏSİL

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN

PARADİQMATİK FORMALARI

1.1. Frazeoloji vahidlərin mahiyyəti, dilçilikdə və dialektologiyada yeri haqqında

Frazeoloji vahidlər dedikdə Azərbaycan dilçiliyində daşlaşmış sabit söz birləşmələri nəzərdə tutulur. Bu birləşmələr dilimizdəki digər söz birləşmələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu fərq özünü onların müəyyən və yüksək bir inkişaf mərhələsindən keçməsi ilə yanaşı, həmçinin məcazi anlam ifadə etməsində də göstərir. Bu baxımdan frazeoloji vahidlər dildə tamamilə fərqli, özünəməxsus bir qat təşkil edir. Bu birləşmələr həm də öz istifadəçilərindən müəyyən bir təcrübə və düşüncə tərzini tələb edir. Ehtiva etdiyi məcazi anlam frazeoloji vahidlərin ilk baxışdan anlaşılmamasına və yalnız mahiyyətinə vardığından sonra dərk edilməsinə imkan verir. Frazeoloji vahidlər dilçilikdə müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır və onlarla bağlı müxtəlif dilçilərin əsərlərində fərqli yanaşmalara rast gəlirik.

Dilçilik tarixində frazeologiya məsələləri ilə bir çox alimlər məşğul olmuş, maraqlı elmi təhlillər aparmışlar. İ.İ.Serznevski, F.F.Fortunatov, A.A.Şaxmatov, Y.D.Polivanov, S.İ.Abakumov, V.V.Vinoqradov, A.M.Babkin, V.N.Teliya, N.M.Şanski, N.N.Amosova, V.P.Jukov, M.V.Lomonosov, İ.İ.Abakumov, Z.A.Bulaxovski, A.A.Reformatski, İ.İ.Meşşaninov, A.A.Koklyanov, S.T.Nauruzbayeva, R.Tayeva, J.Osmanova, A.S.Yefimov, S.K.Kenesbayev, R.Eqemberdiyev, A.T.Kaydarov, R.E.Jaysakova, E.A.İvannikova, İ.A.Melçukun, İ.İ.Ojeqov, O.S.Axmanova, S.İ.Ojeqov, B.A.Larin və başqaları frazeologiyaya aid öz fikirlərini söyləmişlər.

Dilçilik tarixində öz nəzəriyyəsi ilə frazeologiyanın inkişafına böyük təsir göstərmiş Şarl Balli frazeologiya məsələləri ilə ilk dəfə ətraflı şəkildə məşğul

olmuşdur. Frazeologiyayı leksikologiyanın müstəqil şöbəsi kimi müəyyənləşdirən Ş.Balli yazır: “...Bir sıra sözlər başqa sözlərə nisbətən bir-biri ilə daha sıx bağlılığa meyl edir... Dildə sabitləşən birləşmə “frazeoloji ifadə” adlanır. Biz bunlardan nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərin iştirakı ilə düzənləri “frazeoloji qrup”; elementləri tamamilə bir-biri ilə əlaqədar olanları “frazeoloji bitişmə” adlandırırıq” [124, s.29, s.34]. Həmçinin Ş.Balli frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyəti olan və onu dildəki digər söz birləşmələrindən fərqləndirən cəhətini - sabit olub dəyişməzliyini də öz əsərində qeyd edir.

A.A.Şaxmatovun sabit söz birləşmələrini sintaksis aspektindən öyrənməyin daha məqsədəuyğunluğuna [153, s.49] qarşı V.N.Teliya isə [148, s.13, s.20] frazeologiyanın leksika, sintaksis və semasiologiyanın köməyi olmadan inkişaf edə bilmədiyini qeyd etmişdir.

Frazeologiyanın dilçilik sahəsində yeri haqqında tədqiqatçıların əsərlərinə baxdıqda müxtəlif fikirlərlə qarşılaşırıq. Yuxarıda adını çəkdiyimiz dilçilərlə yanaşı, bu halı başqa dilçilərin fikirlərindəki fərqlilikdə də görürük: A.İ.Yefimov [131] frazeologiyayı üslubiyyətə daxil edir. A.V.Yakovlevskaya [157] isə frazeologiyanın geniş miqyasda leksikologiyanın bir şaxəsi olduğu fikrini irəli sürür.

Frazeologiya türk dillərində də tədqiqata cəlb olunmuş, bu istiqamətdə bir çox əsərlər meydana çıxmışdır. Türk dillərindən olan qazax dilinin frazeologiyasının tədqiqı qazax dilçisi S.K.Kenesbayevin adı ilə bağlı olub. S.K.Kenesbayev frazeoloji vahidlərlə bağlı bir çox dilçilər tərəfindən rəğbətlə qarşılanan aşağıdakı fikirləri söyləmişdir: “Bütün frazeoloji vahidlər sabit söz birləşmələridir, lakin bütün söz birləşmələri frazeoloji vahid deyil” [136, s.8]. Qazax dilçiliyində S.K.Kenesbayevlə yanaşı, S.Tulekovana, A.T.Kaydarov, R.E.Jaysakova, R.M.Tayeva, F.R.Axmeqcanova, A.Yeleşovanın bu sahədə apardıqları tədqiqatlar diqqəti cəlb edir.

Qırğız dilində frazeoloji vahidlərə aid ilk araşdırma D.Şükürova [154] məxsusdursa, bu istiqamətdə yazılmış ilk irihəcmli və qiymətli tədqiqat işi isə J.Osmanovanın [141] adı ilə bağlıdır. Bu dildə frazeoloji vahidlər bir çoxlarının tədqiqat mərkəzində olmuşdur. Onlardan R.Egemberdiyev [155], Q.J.Jamşıtova [132] da qırğız dilinin frazeologiyasına aid dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Digər türk dillərində də frazeoloji vahidlərin tədqiqinə dair qiymətli əsərlərlə rastlaşırıq ki, bunlardan qaraqalpaq dilində E.Berdimuratov [114], S.T.Nauruzbayeva [139], A.Turabayeva [149], A.Bekberqenov [115], özbək dilində Ş.Raxmatullayev [143], M.Ruzikulova [144], E.A.Umarov [150], uйğur dilində Ç.Q.Sayfullin [145], türk dilində Ömer Asım Aksoy [113], başqırd dilində Z.B.Uraksin [151], kumuk dilində isə A.Abdullayevanın [120] adını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilçiliyində də diqqətdən kənarda qalmamış, ayrı-ayrı dilçi alimlərimiz bu məsələyə öz münasibətlərini bildirmişlər. Azərbaycanlı dilçilər də öz tədqiqatlarında frazeoloji vahidlərin dilçiliyin hansı bölməsinə aid edilməsi, hansı vahidlərin frazeologiyanın tədqiqat obyektı olması, frazeoloji vahidlərin təsnifi haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Tədqiqatlar göstərir ki, dil tariximizin əvvəlki dövrlərində frazeoloji vahidlərin sayı indikinə nisbətən az olmuş, zaman keçdikcə, dil inkişaf etdikcə onlar formalaşaraq dilin aktiv fonduna daxil olmuşlar. Bu da, təbii ki, sözlərin və söz birləşmələrinin tədricən inkişaf edərək frazeoloji vahidə çevrilməsi ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dilçiliyində də frazeoloji vahidlərə yanaşma birmənalı deyil. Frazeoloji vahidlərin əsas meyarlarını müəyyənləşdirmək məsələsində tədqiqatçılarımızın fikirləri zaman-zaman haçalanmış, aparılan araşdırmaların nəticəsi olaraq maraqlı fikirlər ortaya çıxmışdır.

Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” dərslində sabit söz birləşmələrini idiomatik vahidlər, idiomlar adlandırır: *“Əsli – lüğəvi və grammatik mənasını ya tamam, ya qismən itirərək məcaziləşmiş bir məfhumu bildirən sabit söz birləşmələri, bəzən də ayrı-ayrı kəlmələr ümumiləşmiş halda idiomlar, yaxud idiomatik vahidlər adlanır”* [31, s.168].

Ə.Dəmirçizadə idiomları sabit söz birləşmələrindən və sözlərdən ibarət olmaqla fərqləndirir, sabit söz birləşmələrini idiomatik ifadələr adlandırır:

“Dildə sabit söz birləşmələrindən düzələn idiomlar, yəni idiomatik ifadələr idiom sözlərə nisbətən daha çox və rəngarəng olur; məs: qaraqabaq, ağziyurtıq, ətiaci, əl-ayağa dolaşmaq, can yandırmaq, gözdən pərdə asmaq, lal oyunu oynamaq, başdan eləmək, ürəyinə xal salmaq, rəng verib rəng almaq...” [31, s.168-169].

Səlim Cəfərov isə “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində frazeologiyadan bəhs edərkən idiomları sabit söz birləşmələrinin növləri sırasında verir: *“Frazeologiya bəhsində öyrənilən sabit söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri vardır: idiomlar; ibarələr; hikmətli sözlər; atalar sözləri; zərbi-məsəllər və tapmacalar”* [27, s.89].

Ə.Dəmirçizadə və S.Cəfərovdan fərqli olaraq H.Bayramov hər bir idiomu frazeologiyaya aid etmir, hər frazeoloji vahidi də idiom adlandırmır, mürəkkəb söz şəklində olan idiomları, əsasən frazeoloji vahiddən əmələ gəldiyini də qeyd edir: *“Lakin dilin hər cür idiomları onun frazeologiyasına aid olmadığı kimi, hər cür frazeoloji vahid də idiom deyildir. Başqa sözlə desək, dilin idiomatikası ilə frazeologiyası arasında tam bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz.*

Mürəkkəb söz şəklində olan idiomlar, əsasən söz birləşməsi şəklində olan idiomlar əsasında formalaşmış və dildə işlədilir: məsələn, gözütox (adam) söz birləşməsində gözütox mürəkkəb sözü gözü tox olmaq frazeoloji vahidindən əmələ gəlmişdir” [16, s.44; 46].

Dilçi alim Ağamusa Axundov frazeoloji vahidlərin dörd növü olduğunu qeyd etmiş, amma idiomlardan bəhs etməmişdir: *“Frazeoloji vahidlərin, yuxarıda göstərildiyi kimi, dörd növü vardır: frazeoloji uyushmalar, frazeoloji birləşmələr, frazeoloji qovushmalar və nəhayət, frazeoloji ifadələr”* [3, s.169].

Afad Qurbanov frazeoloji vahid haqqında aşağıdakı tərif verərək məsələyə öz münasibətini belə bildirmişdir: *“Dildə bu və ya başqa məna, yaxud məzmunu ifadə edən hər bir sabit birləşməyə, bölünməz ifadə və ibarələrə frazeoloji vahid deyilir”* [79, s.357]. Həmçinin A.Qurbanov frazeoloji söz birləşmələrini (frazeoloji vahidləri) tərəflərinin məna və qrammatik cəhətdən bölünməsinə görə 3 tipə bölür, bunlardan biri olan frazeoloji qovuşmanı idiom adlandırır. Beləliklə, A.Qurbanov da Ə.Dəmirçizadə və S.Cəfərov kimi, idiomları sabit söz birləşmələrinin – frazeoloji vahidlərin bir növü hesab edir: *“Azərbaycan dilindəki frazeoloji söz birləşmələri onları əmələ gətirən sözlərin məna və qrammatik cəhətdən qovuşma dərəcəsinə görə üç tipə bölünür: frazeoloji qovuşma, frazeoloji birlik, frazeoloji birləşmə. Frazeoloji qovuşmaların əsas əlaməti, başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti onların semantik cəhətdən*

bölünməzliyində, monoloq birliyindədir. Bu tip frazeoloji vahidlərə idiom da deyilir” [79, s.363-364; 80, s.242].

Buludxan Xəlilov müəllifi olduğu “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” dərsliyinin frazeologiya bölməsində frazeoloji vahidə belə tərif vermişdir: *“Frazeologiyada olan hər bir ifadə, ibarə frazeoloji vahid adı ilə öyrənilir. Ona görə də dildə hər hansı mənanı ifadə edən hər bir sabit birləşməyə, bölünməz ifadə və ibarələrə frazeoloji vahid deyilir”* [58, s.260].

Buludxan Xəlilov da Afad Qurbanov kimi yuxarıda adı çəkilən dərslikdə frazeoloji söz birləşmələrini üç tipə bölür, idiomları bu söz birləşmələrinin bir növünə aid edir: *“Frazeoloji söz birləşmələri onları əmələ gətirən sözlərin məna və qrammatik cəhətdən qovuşma dərəcəsinə görə üç tipə bölünür: frazeoloji qovuşma, frazeoloji birlik, frazeoloji birləşmə.*

...Frazeoloji qovuşmanın əsas əlaməti onların məna bütövlüyüdür, monolit birliyidir. Bu tip frazeoloji vahidlərə dilçilikdə bəzən idiom da deyilir. İdiom yunan mənşəli söz olub, özünəməxsus xüsusiyyətə malik ifadə deməkdir” [58, s.270].

H.Həsənov da özünün “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” adlı əsərində frazeologiyaya geniş yer ayırmış, bu dil vahidləri haqqında öz fikirlərini ətraflı şərh etmişdir. Onun fikrincə, frazeologizmlərin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

1. Frazeologizmlərin vahidləri ümumi bir məna ifadə edir; 2. Məna və strukturca bütöv və sabitdir; 3. Daimi leksik tərkiblidir; 4. Tərəfləri məcazi mənada işlədilir; 5. Tərəfləri mənaca dəyişərək yeniləşir, bu onlarda mənanın vahidliyi və təkraredilməzliyi ilə bağlıdır; 6. Dildə hazır şəkildə mövcuddur; 7. Milli səciyyəlidir, tərəfləri əsl sözlərdən düzəlir; 8. Obrazlı, emosional və ifadəlidir [48, s.357].

M.Mirzəliyeva və Q.Mahmudova frazeoloji vahidlərdən bəhs edərkən onlara fərqli mövqedən yanaşmış, dünya dilçiliyindəki bəzi tədqiqatlarla üst-üstə düşən fikirlər irəli sürərək, söz birləşməsi və cümlə səviyyəsi ilə yanaşı, söz səviyyəsində olan frazeoloji vahidləri də tədqiq etmişlər. Onların gəldiyi ümumi nəticə bundan ibarətdir ki, dilimizdə söz birləşməsi və cümlə şəklində mövcud olan frazeoloji vahidlər kimi, söz şəklində də frazeoloji vahidlər vardır və onlar da frazeologiyanın tədqiqat obyektini kimi öyrənilməlidir.

M.Mirzəliyeva yazır: *“Söz səviyyəsində olan frazeoloji vahidlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin məcazlaşmaya məruz qalma prosesi nəticəsində meydana gəlmişdir... [89, s.48].*

Q.Mahmudova qeyd edir: *“Uzun illər boyu dilçilikdə belə bir fikir hökm sürmüşdür ki, frazeoloji vahidlər yalnız birləşmə tipində olmalıdır. Türk dillərinin zəngin faktlarına söykənən tədqiqatımızın nəticəsi göstərir ki, türk dillərində frazeoloji vahidlər söz, birləşmə, cümlə səviyyələrində mövcuddur” [82, s.272-273].* Bu məsələyə biz də araşdırmamızda yeri gəldikcə öz münasibətimizi bildirməyə çalışacağıq.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya Ş.Ballinin bölgüsündə olduğu kimi əsasən leksikologiyanın müstəqil şöbəsi kimi öyrənilir. Səlim Cəfərov frazeologiyayı leksikologiyanın tərkib hissəsi kimi tədqiq etmiş və frazeoloji vahidləri lüğət tərkibinə daxil edir: *“Leksikologiyanın tərkib hissəsini təşkil edən frazeologiya bölməsində frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsi, inkişafı və istifadəsi yollarından danışılır” [27, s.10-11].*

Frazeologiyanın əsas özəyi olan frazeoloji vahidlərin struktur-semantik sərhədlərinin müəyyənəlməsi üçün, onu digər vahidlərdən fərqləndirmək, ayırmaq lazımdır. Daha dəqiq desək, frazeoloji vahidin leksik vahid və söz birləşmələrindən fərqləndirilməsi ilə onların dilçilikdə dəqiq yerinin müəyyənəlməsinə kömək edər. Bu haqda Yusif Seyidov yazır: *“Söz birləşmələrindən bəhs edərkən sərbəst və sabit birləşmələr məsələsinə toxunmadan keçmək mümkün olmur. Lakin sabit birləşmələrin semantikasında əmələ gələn keyfiyyət onu söz birləşmələri silsiləsindən tamamilə ayırır və başqa elm sahəsinin tədqiqat obyektinə çevirir. Sintaksisdə isə yalnız sərbəst birləşmələrin tədqiqi nəzərdə tutulur” [102, s.160].*

Professor Afad Qurbanov dilin lüğət tərkibini leksik və frazeoloji vahidlər adı altında iki yerə bölür, onların fərqli cəhətlərini qeyd edir: *“Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi vahidlərə görə iki yerə bölünür: a) leksik vahidlər; b) frazeoloji vahidlər” [79, s.196].*

Leksik və frazeoloji vahidlər bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Lakin bunları bir-biri ilə eyniyyət təşkil edən vahidlər kimi götürmək doğru olmaz. Çünki bunlardan hər biri fərqli cəhətlərə malikdir.

“XX əsrin II yarısında Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafı” mövzusunda araşdırma aparan Fidan Salayeva frazeoloji vahidləri dilin hibrid vahidi hesab edərək, onların təkcə leksika deyil, həm də sintaksisin vahidi olduğu fikrinin tərəfdarı kimi çıxış edir [99, s.46]. “Azərbaycan və Rus frazeologiyasının müqayisəsi və frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri” adlı dissertasiyasında bu məsələyə toxunan Həsən Baxşiyev frazeologiyanın sərhədlərinin nisbətən dar çərçivədə müəyyənləşdirilməsinin daha məqsədəuyğun olduğu [15, s.43] fikrini irəli sürür.

Bizim fikrimizcə, frazeoloji vahidləri sabit söz birləşmələri adı altında dar çərçivəyə salmaq düzgün deyil. Çünki frazeoloji vahidlərin sərhədinin müəyyənləşdirilməsi olduqca mürəkkəb bir məsələdir. Bu, frazeoloji vahidlərin həm təbiətindən, həm də əhatə dairəsinin genişliyindən irəli gəlir.

Frazeoloji vahidlərin mahiyyəti o zaman üzə çıxır ki, onlarda həm sözdən, həm də söz birləşmələrindən fərqlənən cəhətlər aşkar edilsin. Əgər frazeoloji vahidlər ifadə etdiyi mənaya görə sözə ekvivalentdirsə, quruluşuna görə söz, söz birləşməsi və cümləyə uyğun gəlir.

Frazeologiyanın dilçilikdə yeri haqqında deyilən fikirlərə istinadən belə bir nəticəyə gəlirik ki, frazeologiya, onun əsas obyektı olan frazeoloji vahidlər sinonimliyinə, omonimliyinə, antonimliyinə və ən əsası söz kimi müstəqil leksik mənə ifadə etməsinə görə sözdən geri qalmır. Leksik mənaya malik olan söz leksikologiyanın əsas tədqiqat obyektı olmaqla yanaşı, morfologiya və sintaksisin tədqiqat obyektinin tərkib hissəsidir. Yəni söz yoxdursa, nitq hissələri də yoxdur, söz yoxdursa söz birləşməsi və cümlə də yoxdur. Frazeoloji vahidlər də bu cəhətdən sözə bənzəyir. Frazeoloji vahidlər sözlər kimi leksik mənə ifadə etdiyinə görə leksikologiyanın, tərəflərinin nitq hissələrindən ibarət olmasına görə morfologiyanın, cümlədəki yerinə – cümlə üzvü kimi işlənməsinə görə sintaksisin diqqət mərkəzində olmalıdır. Fikrimizcə, yuxarıda sadaladıqlarımızı nəzərə alaraq belə bir nəticəyə

gəlmək olar ki, frazeologiya leksikologiyanın müstəqil bir şöbəsi olub, zəngin tədqiqat obyektinə malikdir.

Dialekt və şivələrdə frazeoloji vahidlərə münasibət

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan dilçiliyində dialekt və şivələrimiz müxtəlif aspektlərdən araşdırılaraq bir sıra məsələlər tədqiqat obyektinə çevrilmiş, bu dilçilik sahəsi üçün dəyərli elmi məqalə və əsərlər yazılmışdır. Lakin dialekt və şivələrin frazeologiyası aparılan bu dialektoloji araşdırmalardan, demək olar ki, kənarda qalmış, onlara konkret tədqiqat əsəri həsr olunmamışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dialektologiyasında da frazeologiya diqqətdən kənarda qalmış və yalnız bəzi əsərlərdə kiçik bir hissədə bu məsələyə toxunulmuşdur. Bu baxımdan M.Çobanovun “Borçalı şivələrinin leksikası” [30] adlı əsəri çox dəyərlidir. Bu tədqiqat işində Borçalı şivələrinin frazeologiyasına ayrıca bölmə həsr edilmişdir. Professor M.Məmmədli də “Azərbaycan dialektologiyası” [86] əsərində çox yığcam halda “Dialekt frazeologiyası” adı altında mövzuya toxunmuşdur. Həmçinin N.Həsənovanın “Yevlax şivələrinin leksikası” [51] monoqrafiyası, B.Əhmədovun “Azərbaycan dilinin Mingəçevir şivələri” [35] əsərlərində də frazeologiyadan yığcam bəhs edilmişdir. Bu əsərlər içərisində M.Çobanovun monoqrafiyası istisna olmaqla, digər tədqiqatlarda frazeologiyaya həsr olunmuş bölmələrin həcmi təxminən bir səhifədən artıq deyildir. Bunlardan başqa bu sahəyə müxtəlif müəlliflər tərəfindən bir çox elmi məqalələr də həsr olunmuşdur. Bu məqalələrdə dialekt frazeologiyası müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır. Naxçıvan dialekt və şivələrinə həsr olunmuş əsərlərdə də şivələrin frazeologiyası ayrıca elmi təhlilə cəlb olunmamışdır. İndiyə qədər Naxçıvan dialekt və şivələrinə həsr olunmuş çoxsaylı əsərlər içərisində Nuray Əliyevanın “Naxçıvan dialektinin frazeologiyası” adlı əsəri və elmi məqalələr istisna olmaqla, şivələrin frazeologiyasına həsr olunmuş elmi tədqiqata rast gəlmirik.

Bizim dissertasiyamızda ilk dəfədir ki, Naxçıvan dialekt və şivələrindən toplanmış frazeoloji vahidlər bu qədər geniş, əhatəli, sistemli elmi araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Kommunikativ xüsusiyyətə malik olan frazeoloji vahidlərin dialekt və şivələrdə tədqiqi bir növ xalqın tərcümeyi-halını özündə əks etdirən dialektlərin arxaikləşməsinə, müxtəlif ünsürlərin təsirinə məruz qalmasına qarşı mübarizə

aparmağın yollarından biridir. Xalqın taleyində baş vermiş neçə min illik hadisələri özündə əks etdirən Azərbaycan dili dialekt və şivələri bir çox mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirməkdə canlı və etibarlı mənbə kimi çıxış edir. H.Həsənovun qeyd etdiyi kimi: *“Dialektlərin müasir ədəbi dil üçün bir sıra cəhətdən öyrənilməsi gərəklidir: 1) dilin tarixi inkişafı prosesini başa düşmək; 2) bu və ya digər dialekt əsasında formalaşması yollarını öyrənmək; 3) xalqın tarixi ilə dilin tarixi arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirmək; 4) müasir dildə sözlərin səs və formalarının müxtəlifliyini dərk etmək”* [48, s.283]. Bu cəhətdən frazeologiyanın tədqiqi yalnız ədəbi dillə məhdudlaşmamalı, dialekt və şivələrin də frazeologiyası hərtərəfli araşdırılmalıdır.

Dialekt və şivələrdə olan frazeoloji vahidlərin tədqiqi bizə dilimizin şifahi formasının nə qədər zəngin və qədim olduğunu göstərir. Dialekt və şivələrdə leksik vahidlərlə yanaşı, frazeoloji vahidlərin də toplanılması, tədqiqata cəlb olunması və onların elmi təhlilinin verilməsi frazeologiyanın tədqiqat sahəsinin genişlənməsində, ədəbi dilin söz ehtiyatının artırılmasında çox önəmlidir. Qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji vahidlərin söz birləşmələri ilə də bir sıra ortaq xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlərdən biri və ən əsası onların əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə qruplaşdırılmasıdır. Naxçıvan dialekt və şivələrindən topladığımız frazeoloji birləşmələr də əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə ismi, feili və zərf birləşmələrindən ibarət olur.

1.2. Naxçıvan dialekt və şivələrində ismi frazeoloji vahidlər

İsmi frazeoloji vahidlər dedikdə, əsas tərəfi adlarla ifadə olunan sabit söz birləşmələri nəzərdə tutulur. Feili birləşmələrdə olduğu kimi, ismi birləşmələrin də hamısı frazeoloji vahid kimi işlənir. Frazeoloji vahid kimi işlənən ismi birləşmələri H.Bayramov “Müasir Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” dərsliyində *“qeyri-feili frazeoloji birləşmələr”* [16, s.110] adlandırmışdır. İsmi frazeoloji vahidlər də sərbəst söz birləşmələrində olduğu kimi, əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə qruplaşdırıla bilər. Naxçıvan dialekt və şivələrində ismi frazeoloji birləşmələrə aid çox zəngin material vardır. Qeyd edək ki, şivələrdə frazeoloji birləşmələr ədəbi dilə nisbətən daha zəngindir və onların ifadə imkanları daha genişdir. Bu baxımdan ismi

frazeoloji vahidlərin müxtəlif söz birləşməsi modelləri əsasında formalaşan növləri burada geniş şəkildə işlənir.

Ədəbi dilimizdə olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində də ismi birləşmələrin əsas tərəfi isimlərlə və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə ifadə olunur. Bu birləşmələr içərisində frazeoloji vahid səviyyəsində olanlar da vardır. Naxçıvan dialekt və şivələrində ismi frazeoloji birləşmələrin I, II və III növ təyini söz birləşmələri modelləri əsasında yaranan üç növü vardır. *“Bu frazeoloji ifadələr Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində mövcud olan I, II, III növ təyini söz birləşmələri tipində formalaşır, onlardan fərqli olaraq belə ifadələr sərbəst deyil, sabit söz birləşmələridir”* [83, s.269].

I növ təyini söz birləşməsi modelində olan frazeoloji birləşmələr. Ədəbi dildə olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində I növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan frazeoloji vahidlərdə tərəflərdən heç biri qrammatik-morfoloji əlamətdən istifadə etmir və yanaşma əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanır. Müşahidələrimiz göstərir ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində, ümumiyyətlə, ismi frazeoloji birləşmələr feili frazeoloji birləşmələrə nisbətə sayca çox azdır. Bunların içərisində I növ söz birləşməsi modelində olanlar isə daha azdır. Frazeoloji vahid kimi çıxış edən I növ söz birləşmələrini tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Hər iki tərəfi isimlə ifadə olunanlar: aralıq atı, kor Fatı (əksər şivələrdə) – hər işə qarışan, hər yerə soxulan; atıcıynan cılfaçı (Babək, Culfa) – səliqəsiz, heç nəyin qədrini bilməyən, tez xarab edən; daş cəviz (Şahbuz) – bərk qoz; ana arx (Naxçıvan) – baş arx; nənəm nehrə (Şahbuz) – uzun adam; ət torpax (Şahbuz) – çox da məhsuldar olmayan torpaq; qənd ərix` (Ordubad) – çox şirin ərik növü; su cilov (Kəngərli, Şərur) – fağır, sakit atlar üçün işlədilən cilov və s.

I növ söz birləşmələrinin Naxçıvan dialekt və şivələrində ən az qeydə aldığımız modeli hər iki tərəfi isimlə ifadə olunan birləşmələrdir. Bu frazeoloji vahidlərin mətn daxilində işlənmə məqamlarına da nəzər salaq: Fatma:n bir qızı var ki, aralıq atı, kor Fatı (Payız). Bı uşax atıcıynan cılfaçıdı, əlinnən inni-cinni qutarmır (Culfa). Anamgilin həyətinə qızıl armud var (Babək). Su cilovu fağır atdara gərəx'di (Şərur).

Qənd əriyi çaynan içərix' (Ələhi). *"Nənəm nehrə uzundraz adama deyillər (Kolani)"* [77, s.210]. *"Ət torpaxdan ürəyincə midaxil götürməy olmaz (Yuxarı Qışlaq)"* [11, s.135].

2. Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunanlar: alaquş adam (Şərur) – xəbərçi, söz gəzdirən; boz ay (Naxçıvan) – qışın son ayı; uzun su (Babək, Naxçıvan) – arx, çay, Araz çayı; qara yağış (Naxçıvan) – uzun müddət davam edən yağış; alçax' könül (Ordubad) – mehriban, sadə qəlbli, mülayim, təvazökar; dəli dolma /kor dolma (əksər şivələrdə) – ətsiz dolma; qaradaban adam (uşaq, qadın) (Şahbuz) – uğursuz, ayağı düşməyən; adamcıl qurt (Babək) – adamyeyən; itcil at (Kəngərli, Şahbuz) – itdən qorxmayan (at); kor cəviz (Babək, Şahbuz) – içi boş qoz, ləpəsi çətinliklə çıxarılan qoz; qara /qərə bayram (Ordubad) – yaşlı evlərdə keçirilən bayram; qara/qərə dam (Ordubad) – əl damı, evin anbarı; qır duz (Kəngərli, Naxçıvan, Sədərək) – həddindən artıq duzlu; qotur su (Babək, Culfa, Naxçıvan) – yel və dəri xəstəliyinə kömək edən su; salma çay (Culfa, Kəngərli, Naxçıvan, Şərur) – şirin çay; dişdəmə çay (Culfa, Kəngərli, Naxçıvan, Şərur) – acı çay və s.

Bu yolla yaranan frazeoloji birləşmələr Naxçıvan dialekt və şivələrində geniş şəkildə işlədilir və onun şivələrə məxsus, ədəbi dilimizdə işlənməyən maraqlı nümunələrini qeydə alırıq. Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunan frazeoloji vahidlərin mətn daxilində işlənmə məqamlarına da diqqət etmək yerinə düşərdi: Dəli dolma dən dolmaya deyərix', ətsiz dolmadı (Zeynəddin); Qaradaban adamnan hamı qaçır (Şahbuz); Satdığı cəvizlərin hamısı kor cəvizdi (Payız); Səhər-səhər salma çay işməsə işə gedəmmir (Naxçıvan); Qərə damı tikmişix, indi qəlip sıvağın çəx'məx' (Dəstə).

Nümunələrdən də aydın görünür ki, birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunan I növ təyini söz birləşməsinin frazeoloji vahid kimi işlənmə halları daha çoxdur. Bu da onunla əlaqədardır ki, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində sifətin ismə yanaşması ismin ismə yanaşmasından çox yayılmışdır. Həm ədəbi dilimizdə, həm də Naxçıvan dialekt və şivələrində bütün isimlər bir-biri ilə bilavasitə yanaşa bilmədiyi halda, bütün sifətlər ismə yanaşa bilər, çünki ismə yanaşmaq sifətin əsas xüsusiyyətidir. *"Sifət hansı növdə, hansı dərəcədə olursa olsun, yenə də ismə*

yanaşa bilər” [102, s.114]. Fikrimizcə, bu da daha çox sifətin təyin etmə xüsusiyyəti ilə əlaqədardır.

3. Birinci tərəfi feili sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunanlar: qorapışirən ay (Ordubad) – yay vaxtı, üzüm yetişən ay; quyruxdoğan ay (Ordubad) – yayın son ayı; adamboğan armud (Naxçıvan) – armud növü; əlinnən darı sızımıyan adam (Şahbuz) – xəsis; yeriyan iradyo – söz aparıb-gətirən adam (Babək, Culfa, Şahbuz); pişmiş iş (əksər şivələrdə) – əvvəlcədən həll olunmuş məsələ; qudurmuş it (Naxçıvan) – harınlamış insan və s.

Birinci tərəfi feili sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunan frazeoloji vahidlər də frazeoloji vahidlərin çox işlənən formasıdır və Naxçıvan dialekt, şivələri onlara aid kifayət qədər fakt verir: İndi qorapışirən aydı, gün adamın beyninə işdiyir (Vənənd); Quyruxdoğan ay avqustun əvvəlinnən başladıyır (Aza); Əlinnən darı sızımıyan adam qıyımsız, nırqız adamnara diyəllər (Külüs); Siz bı arvadı yaxcı tanımırsız, bı bi dəne yeriyan iradyodu (Cəhri); Gör bir gəldilər pişmiş işə nətəri pəl vırdılar (Culfa); Birəz pulları çoxalan kimi hammısı çönüllər qudurmuş itə (Naxçıvan).

Ədəbi dilimizdə olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində də I növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri bir-birinə yanaşma əlaqəsi ilə yanaşır. Naxçıvan dialekt və şivələrində də yanaşma əlaqəsi eyni xüsusiyyətə malikdir. İstər ədəbi dilimizdə, istərsə də Naxçıvan dialekt və şivələrində birinci növ ismi birləşmələrin birinci tərəfindəki sözün və ya sözlərin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasından asılı olmayaraq, ikinci tərəfdəki əsas aparıcı söz onları öz ətrafında yanaşma əlaqəsi ilə birləşdirir.

Birinci növ ismi birləşmələri N.K.Dmitriyev ismi birləşmələrin ən qədim növü adlandırır. O, qeyd edir ki, *birinci növ ismi birləşmələr türk dillərinin elə bir dövrünü əks etdirir ki, hələ bu zaman onlarda morfoloji əlamətlər formalaşmamış, sözlər arasındakı əlaqələr sintaktik yolla ifadə olunmuşdur* [130, s.47].

Azərbaycan dialektologiya elminin banisi və tanınmış dilçi, alim Məmmədəğa Şirəliyev də apardığı dialektoloji araşdırmalarında göstərir ki, birinci növ təyini söz birləşmələrin tarixi digər birləşmələrə nisbətdə daha qədimdir. M.Şirəliyev apardığı araşdırmalara əsasən qeyd edir: *“Hər iki tərəfi şəkilçisiz işlənən təyini söz*

birləşmələri o biri söz birləşmələrinə nisbətən daha qədimdir. Bu cür birləşmələrdə təyin təyin olunan sözün keyfiyyət, əlamət, miqdar və hansı əşyadan, materialdan hazırlandığını bildirir; məs.: yaxşı üzüm (B.), beş uşax (Q.), gümüş üzük' (Qar.), girdoul yemiş, üç il, umman adam, xeylag uşağ (Sal.), qəfləqətir köç (Şir.)” [106, s.288].

Ədəbi dilimizin yaranmasında, inkişafında və formalaşmasında Azərbaycan dialekt və şivələrinin rolunu nəzərə alaraq deməliyik ki, məhz ismi birləşmələrin ən qədim növü olan birinci növ ismi birləşmə modeli əsasında formalaşan frazeoloji birləşmələrin Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində özünəməxsus yeri var və bu birləşmələrin tədqiqi şivələrin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

II növ təyini söz birləşməsi modelində olan frazeoloji birləşmələr. İsmi birləşmənin bu növü ikinci tərəfdə morfoloji əlamət kimi III şəxs mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir, hər iki tərəfi, əsasən, isimlərlə və ya substantivləşmiş sözlərlə ifadə olunur, tərəfləri arasına heç bir leksik vahid daxil ola bilmir: Cinni Cəfər qoşunu (Naxçıvan) – oğul-uşaq, dəstə; çoban yarması (Şahbuz, Naxçıvan) – yazda yağan dolu; dədə-baba günü (əksər şivələrdə) – hər hansı bir yerdə adamın çox olması; çiçəx' suyu (Şahbuz, Culfa, Babək) – taxıla verilən ikinci su; çörəy üsdü (Culfa, Şahbuz, Şərur) – toy çörəyi bişirilən zaman gələn adamların gətirdiyi hədiyyə, şirniyyat və ya pul; əl damı (Babək, Naxçıvan) – həyətdə az işlədilən əşyaların və qış azuqəsinin yığıldığı balaca otaq; qavırma darağı (əksər şivələrdə) – küpədən qovurma çıxarmaq üçün alət; oxlaqqıran ayı (Şahbuz) – payızın son ayı; öküz ürəyi (Şərur) – gilənar növü; şeytan əyağı (Babək) – velosiped; vədə yeli (Şahbuz) – vaxtında əsən külək; yaz qoduğu (Naxçıvan) – erköyün, dəyməduşər; kirvə sözü/kivrə/kü:rə sözü (Culfa, Kəngərli, Naxçıvan, Şərur) – türkün sözü, türkün məsəli; qəm yuxusu (Şahbuz) – baramanın növbəti yuxu mərhələsi; subay yunu (Şahbuz) – sağılmayan qoyundan qırılan yun; toy parçası (Ordubad) – gəlin üçün alınmış parça geyim, bəzək əşyaları və s.

Elə bil Cinni Cəfər qoşunudu, hamısı durup gəlib (Naxçıvan); Get əl damınnan turşunu gətir (Zeynəddin); Oxlaqqıran ayında malı çölə bıraxmırax (Keçili); Hamı

yığışb toy parçasını aparıllar qız əvinə (Kotam); *Əvə gələndə bizi çoban yarması yolda tutdu, cumculux elədi, qoydu orda* [8, s.105]. *Qavırma darağıynan hasant qazmax olur qavırmanı; Elə də əzilirdi ki, elə bil yaz qoduğudu* [77, s.170; 286]. Qeyd edək ki, Naxçıvan dialekt və şivələrindən topladığımız materiallar içərisində ən çox rast gəldiyimiz nümunələr məhz II növ ismi birləşmələrə aiddir. Şivələrdə bu baxımdan çox zəngin dil materialı vardır.

III növ təyini söz birləşməsi modelində olan frazeoloji birləşmələr. Bu birləşmələri digər ismi birləşmələrdən fərqləndirən əsas cəhət onun hər iki tərəfinin morfoloji əlamət qəbul etməsidir. Belə ki, birinci tərəfə müəyyən yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəfə isə mənsubiyyət şəkilçiləri artırılır. Bu birləşmələr tərəflərinin ifadə vasitələrinin genişliyinə görə də fərqlənir və tərəfləri arasına ikinci tərəfə aid olan, onu izah edən sözlər daxil etmək olur. Tərəflər arasında idarə və uzlaşma əlaqəsi var: bədsuyumun gözü (Culfa) – bədnəzər; xam yerin beldarı (Ordubad) – müftə yeyən, başqasının hesabına yaşayan; Fatma nənənin qurşağı/hanası (Culfa, Şahbuz, Ordubad) – göy qurşağı, qövsi-qüzeh; ağzının darğası – hər sözə qarışan; başının taqqıçı – üzünə vurulan günahlar, səhv hərəkətlər; cəməhətin qınağı – insanların tənqidi; gözünün düşmanı – sevilməyən adam; qarışqanın qəmxarı – fikrinə dəstək çıxan, tərəfdar; qarnının qulu – yeməyi sevən; qarnının arğısı – demək istəyib deyə bilmədiyi söz; qanının qiyməti – çox bahalı; qolunun zoru – gücü; boğazının şəriyi – yediyinə şərikin çıxan.

Bədsuyumun gözü pis olar, adamı qoyar böyürü üsdə (Naxçıvan); Elə xam yerin beldarıdı, özünü işə verən dəyil (Anaqut); Boylum binnar da oldu oğlanın başının taqqıçı (Vayxır); De görəy axı, qarnıvın arğısı nədi sənin (Naxçıvan); Ay bala, gözümün düşmanı dəyilsən ki, sən də bir ana:n evladısan (Bbaək); O kişi qolunun zoruna binnarı yığıpdı bir yerə (Culfa).

Nümunələrə nəzər salsaq, aydın görünür ki, ədəbi dildə olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində də ismi birləşmələr özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və burada çoxlu sayda bölgəyə məxsus ismi birləşmə modelləri əsasında formalaşmış frazeoloji vahid vardır.

Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr (Qeyri-təyini ismi birləşmələr). Bu növ ismi birləşmələr mənə və forma baxımından dilçilikdə müəyyən səviyyədə tədqiq olunmuşdur və digər birləşmələrdən fərqlənir. Belə birləşmələrin frazeoloji vahid kimi diqqəti cəlb etməməsi isə bu birləşmələrin, ümumiyyətlə, az tədqiqat obyektinə çevrilməsindən irəli gəlir. Y.Seyidovun fikrincə desək: *“Doğrudur, bu birləşmələr bütün dövrlər, bütün əsrlər üçün eyni dərəcədə xarakter xüsusiyyətə malik deyildir. Bunlar ümumxalq dili ilə daha çox bağlı olduğuna görə, ədəbi dil ümumxalq dilinə yaxınlaşdıqca ədəbi dildə bu tipli birləşmələr çox işlənməyə başlanmış, əksinə, bu əlaqə zəiflədikcə belə birləşmələr də az işlənmişdir”* [104, s.165].

Azərbaycan dilinin qeyri-təyini ismi birləşmələrindən danışarkən Z.İsmayıl qeyd edir ki: *“Azərbaycan dili təyini söz birləşmələri qədər olmasa da, qeyri-təyini ismi birləşmələrlə də zəngindir... Ayırı-ayrı müxtəlif modellərdə müəyyənləşən qeyri-təyini ismi birləşmələr artıq kütləviləşən və ədəbi dildə işləklilik qazanan sərbəst birləşmə növüdür. Hətta bir qisim mürəkkəb söz və frazeoloji vahidlərin yaranma mənbəyində də qeyri-təyini ismi birləşmələrin rolu mövcuddur”* [66, s.136-137].

İsmi birləşmələrin bu növü müxtəlif yollarla əmələ gəlir. Naxçıvan dialekt və şivələrinin materialları içərisində bu birləşmələrin frazeoloji vahid kimi çıxış edənləri aşağıdakı yollarla düzəlmişdir:

Birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili isim, ikinci tərəfi sifətlə ifadə olunanlar: çinədanı dar (Naxçıvan) – hövsələsiz, səbirsiz adam; əyağı surcax (Şahbuz) – şorgöz; xa:ni xarab (Culfa, Şərur) – bədbəxt, kədərli, evi dağılmış; ağzı əyri – küsmüş; ağzı yırtıx – söz saxlaya bilməyən; əyağı zivcəx' – pis yola gedən; başı süməx' – saçları ağarmış və s. *“Bu yolla yaranan birləşmələr “Kitabi-Dədə Qorqud”da da işlənmişdir: Saçı ardına urulu, köksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhbub kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi”* [107, s.378].

Naxçıvan dialekt və şivələrində bu tip frazeoloji vahidlərin işlənmə məqamlarına da nəzər salaq: Bir dözümin olsun, adam bir belə çinədanı dar olmaz ki (Naxçıvan); O qızın ana tərəfi əyağı surcaxdı, atalar deyip ki, anası gəzən ağacı balası

bitax-bitax gəzər (Şahbuz); Gö:rəm ki, nə Bəsdı:n nə vaxdı ağzı əyridi, əməncax bilmirəm no:lup (Şahbuz); Baxanda ki, ağzı yırtıx adamdı, gərəx ya:nda söz danışmıyasan (Payız); Də:sən bı qız birəccənə əyağı zıvcəx'di ha (Culfa); “*Ay xa:ni xarab, başa: çarə tap* (Danyeri)” [11, s.157].

Birinci tərəfi mənsubiyyət və yönlük hal şəkilçili isim, sifət, əvəzlik, məsdər, feili sifət, ikinci tərəfi adlıq halda olan isimlə ifadə olunanlar: başına Heydər (Babək) – özbaşına adam; özünə bab – özünə uyğun; sözünə quvvat – dediyini təsdiqi: “*Başına Heydərdi hara gəldi gedər*” [77, s.36]; Hər küşdə ge:r özünə bab adamnan tapışır (Ordubad); Sə:n söza: quvvat elə mən də dünənnən unu deyirəm (Culfa). “*Bu birləşmələrin tərəfləri arasında obyekt əlaqəsi mühüm yer tutur, birinci tərəf ikinci tərəfin obyektı olur və hər iki tərəfi substantiv xüsusiyyətə malik olur*” [59, s.44].

Birinci tərəfi ismin çıxışlıq halında olan sözlə ifadə olunanlar: ağıldan qurrey – səfeh; ağızdan pərtov – söyüş söyən; ağızdan yava – sözünün kəsəri olmayan; dildən iti – yaxşı danışan; gözdən uzax, gouldan irax – uzaqda olan; hap-gopdan bol – çox yalan danışan; əldən iti – qoçaq: Çox ağıldan qurreyiymiş Vəli (Naxçıvan); Kişi birəz ağızdan yavadı, deyirəm birdən söyər (Cəhri); Dildən iti adam lazımdı ki, çıxax sözümüzü də: (Payız); Çıxdılar getdilər, indi gözdən uzax, gouldan irax, əlimiz də çatmır (Şahbuz); Həsən nəqqədən desən hap-gopdan boldu (Culfa).

İlk baxışda bu birləşmələr birinci növ təyini söz birləşmələrinə bənzəsə də, onların bəzi spesifik xüsusiyyətləri onları bir-birindən fərqləndirir. “*Bu birləşmələr həm forma, həm də mənaca birinci növ təyini söz birləşmələrinə yaxınlaşır, onların məzmununu təyinlə təyin olunan arasındakı əlaqə təşkil edir. Lakin bu ümumi cəhətlər heç də həmin birləşmələrin birinci növ təyini söz birləşmələri ilə eyniləşdirmir. Bu birləşmələr bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malik olub, birinci növ təyini söz birləşmələri ilə paralel surətdə işlənməkdədir*” [1, s.51].

Müxtəlif morfoloji xüsusiyyətlərə malik sözlərdən ibarət olan frazeoloji vahidlər struktur cəhətdən bütöv olurlar. Frazeoloji vahidlərə məxsus əsas xüsusiyyətlərdən biri onları ifadə edən sözlər ya heç bir morfoloji dəyişikliyə məruz qalmır, ya da müəyyən qrammatik formalara malik olur. Bu da frazeoloji vahidləri təşkil edən komponentlərin daşlaşmış formada olmasından və ya tərəflərin birində onlara məxsus

bütün qrammatik dəyişikliklər baş verməsindən irəli gəlir. İsmi birləşmə formasında olan frazeoloji birləşmələr quruluş baxımından Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində ədəbi dildən fərqli bir şəkildə işlənir. Frazeoloji vahid haqqında söylədiyimiz fikirlər ədəbi dildə olan frazeoloji vahidlərlə yanaşı, cuzi fonetik dəyişikliklər nəzərə alınmasa, Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərə də aiddir.

1.3. Naxçıvan dialekt və şivələrində feili frazeoloji vahidlər

Naxçıvan dialekt və şivələrində feili frazeoloji vahidlər haqqında danışmamışdan əvvəl ədəbi dildə feil və frazeoloji vahid məsələsinə toxunmaq daha məqsədəuyğun olardı. Dünya dilləri, eləcə də, Azərbaycan dilində nitq hissələri içərisində feillər mühüm yer tutur. Ərəb sözü olan, mənası iş, hal, hərəkət bildirən, hər bir dildə önəmli yer tutan feil haqqında bir çox dilçi alimlər öz fikirlərini söyləmişlər. V.V.Vinoqradov feilin digər nitq hissələrindən zəngin və tutumlu olmasını qeyd edir: *“Bütün başqa qrammatik kateqoriyalara nisbətən feilin semantik strukturu daha tutumlu və zəngindir. Feilin bu xüsusiyyəti onun qrammatik quruluşunun xüsusiyyətlərindən asılıdır”* [127, s.339].

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində ədəbi dilin profil elementi kimi feil zənginliyinə görə fərqlənən nitq hissəsidir. Bu zənginliyi feilin forma müxtəlifliyi, quruluşca çoxcəhətliliyi, çoxmənalılığı və s. xüsusiyyətlərində görmək mümkündür.

Dilimizdə mühüm rol oynayan feillər söz yaradıcılığında da fəal iştirak edir. Bu fəallıq feili digər nitq hissələrindən fərqləndirərək həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Frazeoloji vahidlər deyərkən ağıla ilk gələn məhz ikinci tərəfi feillə ifadə olunan söz birləşmələri olur. Çünki feil burada da – frazeoloji vahidlərin yaranmasında fəal iştirak edir, zəngin nitq hissəsi olduğunu bir daha göstərir. *“Birləşmə o zaman frazeoloji xarakter alır ki, onun əhatəsi xüsusi struktur əlaqəsi əsasında formalaşır. Frazeoloji birləşmənin məna strukturu üçün tərkib üzvlərinin ayrı-ayrı mənalı yox, məna strukturunun bütövlükdə qrammatik cəhətdən formalaşması və sistem halında dil əlaqəsi lazımdır. Məsələn, kələk gəlmək, kələk*

qurmaq, ağız açmaq, ağız burmaq, əl atmaq, əl vermək və s. Bu ifadələrin mənə strukturu tərəflərinin ayrı-ayrı mənalarına yox onları yaradan komponentlərin bütövlükdə ifadə etdiyi mənaya əsaslanır” [48, s.209]. Bu baxımdan dialekt və şivələrdəki zəngin nümunələrə diqqət yetirmək kifayətdir. Həm söz, həm də söz birləşməsi səviyyəsində olan frazeoloji vahidlər məcazlaşma prosesinə məruz qalıb semantik bütövlük qazanan və dildə hazır şəkildə mövcud olan sabit dil vahidləridir. *“Frazelogizmlər hazır şəkildə təkrar olunan sabit yaranmadır. Bunların sabitliyi onun elementlərinin dəyişib-dəyişməməsi ilə əlaqədardır. “Frazeoloji vahidlərin sabitliyi” məfhumu birləşmənin leksik-qrammatik tərkibinin sabitliyi və sintaktik informasiyanın sabitləşdirilməsi ilə müəyyən edilir. Məna bütövlüyü, işlədilmə, semantik, leksik və sintaktik sabitlik frazeologizmlərin sabitliyi üçün əsas şərtlərdir. Bunlar frazeologizmlərin mikrosabitliyini və ya invariantlığını göstərən amillərdir*” [48, s. 209].

Frazelogizmlərlə sözlər arasındakı bağlılıq, ritmik (bölünməyən) qrup yaratmaqla həm sözlərin, həm də frazeologizmlərin bir leksik vahid kimi tələffüz edilməsidir. Cümlə quruluşunda “əsas tikinti materialı rolunu oynayan”, kommunikativ funksiya daşıyan frazeologizmlərə dilçilik ədəbiyyatında sözlərin ekvivalenti kimi də baxılır. *“Frazelogizmlərin əsas xüsusiyyətləri, sadalanan mikrosabitliyi onların struktur müxtəlifliyi, sabitliyi, ənənəvi işlədilməsi ilə əlaqədardır. Ona görə də frazeologizmləri sərbəst birləşmələrdən ayıran məna bütövlüyü, nominasiya bütövlüyü, məna monolitliyidir. Hazır vahid kimi işlədilməsi ayrı-ayrılıqda həlledici, fərqləndirici amil ola bilməz. Leksik-semantik sabitlik və idiomatiklik (məna) bütövlüyü kimi əlamətlər birgə götürüldükdə frazeologizmləri müəyyənləşdirmək olar*” [48, s.212].

Beləliklə, frazeologizmlərin dilçiliyin leksika bölməsində yer alması təsadüfi deyil, istər frazeologizmlər, istərsə də sözlər funksional qrammatik cəhətdən çox yaxındır, burada həm də genetik bağlılıq da var. Bu bağlılıq özünü feili frazeoloji birləşmələrdə də bariz şəkildə göstərir. Feillərin dilin tarixi inkişafında rolu başqa nitq hissələrinə nisbətən daha üstün olmuşdur. Belə ki, başqa nitq hissələrində müəyyən dərəcədə alınma sözlərə rast gəlinir. Lakin başqa dillərdən feil almağa

ehtiyac olmamış, iş, hal, hərəkət anlayışları hər dövrdə Azərbaycan dilinin öz daxili imkanları hesabına ifadə olunmuşdur. Azərbaycan dilində alınma feillərə, xüsusilə də sadə alınma feillərə rast gəlmək olmaz. Yalnız düzəltmə və mürəkkəb feillər içərisində müəyyən qədər alınmalara rast gəlinir. Sadə feillər öz milliliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Məsələn: vurmaq, bölmək, açmaq, almaq, gülmək, yanmaq, kəsmək, anmaq, asmaq, yazmaq, silmək, görmək, baxmaq, qaçmaq və s. Bir feil öz fonetik tərkibinə görə nə qədər sadə və təkhecalıdırsa, həm formasına, həm də mənasına görə özünün ilkin variantına daha çox yaxındır. Hər bir sadə feilin tərkibində zaman, növ, forma, şəxs, kəmiyyət anlayışları kompleks şəkildə öz ifadəsini tapa bilir. Azərbaycan dili, onun tarixi materialları feil köklərinin mənşəcə təkhecalı olduğunu təsdiqləyir. P.M.Melioranskiyə görə, *türk dillərində feil kökləri mənşəcə təkhecalı olmuşdur. İkihecalı feillər sonradan törəmədir* [138, s.62]. Azərbaycan dilində təkhecalı sadə feillər həyat üçün daha lazımlı anlayışların ifadəsinə xidmət edir və semantik cəhətdən də fərqlənir. Belə ki, bu tip feillər mənə zənginliyinə, çoxmənalılığına, omonimliyinə, sinonimliyinə və ümumiyyətlə, leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə daha zəngindir. Məsələn: *vurmaq* feili sadə təkhecalı feildir və mənə zənginliyinə görə fərqlənən feillərdəndir. “*Çoxmənalılığı və omonimliyi ilə seçilən vurmaq feili dilimizin lüğət tərkibində bir-birinə yaxın və uzaq 30 mənada verilmişdir*” [11, c.4, s.491-493]. Bu mənalar məcazi mənada olub frazeoloji vahid əmələ gətirmişdir. Yuxarıda nümunə kimi verdiyimiz *vurmaq* feili Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mənə zənginliyinə görə frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində aktiv iştirak edən feillərdən yalnız biridir.

“*Feillər çox işlənən və daha çox məcazlaşmış nitq hissəsidir. Dilimizin frazeoloji tərkibinin zənginləşməsində feillərin rolu böyükdür. Feil çoxkateqoriyalı olduğundan sadə feillər sırasına alınma sözlər daxil ola bilmir. Alınmalar yalnız düzəltmə və mürəkkəb söz şəklində – xalis Azərbaycan dili şakilçisi və ya ikinci tərəfi Azərbaycan dilinə məxsus feil olmaqla (olmaq, etmək, eləmək sözləri ilə, məcazlaşmış feillərlə) feillər sırasına daxil ola bilir. Ona görə də dilimizin milli orijinallığını qorumaq sahəsində feillərin rolu böyükdür*” [71, s.165]. Ümumən

götürdükdə, türk dillərinə bütövlükdə xas olan bu keyfiyyət həm də dilimizin imkanlarını əks etdirən bir vasitəyə çevrilir.

“Məcazlaşma yolu ilə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində feil böyük rol oynayır. Bu mənada frazeoloji vahidlər dildə mühüm yer tutur. Onların ikinci tərəfi feillərdən ibarət olur. Məsələn, qulaq asmaq, başa salmaq, dil tökmək, gözə gəlmək və s.” [57, s.21].

Feili frazeoloji vahidləri N.A.Baskakov [125, s.323], A.N.Kononov [137, s.117; 123], B.A.Oruzbayeva [140, s.65; 71], K.Xalikov [152, s.10; 14; 25; 27], L.A.Pokrovskaya [142, s.166; 168] kimi bir çox xarici dilçilər mürəkkəb feil adlandırır və ya mürəkkəb feillərə daxil edir.

Bəzi müəlliflər isə feili frazeoloji birləşmələrin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, analitik feillərin xüsusiyyətlərindən fərqlərini nəzərdə tutaraq onları mürəkkəb feillərdən ayırır. A.A.Yuldaşev qeyd edir: *“...feilin qalan analitik formaları, o cümlədən frazeoloji səciyyəli nəzərdən keçirdiyimiz analitik formalarla müəyyən dərəcədə ümumi ortaqlığa malikdir və bu əlamətə görə türk dillərinin feillərinə həsr edilmiş əsərlərdə müvafiq şəkildə mürəkkəb forma kimi nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, bunları belə qrammatik forma kimi təsnif etmək, çətin ki, mümkün olsun”* [156, s.271; 272].

Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələyə münasibət birmənalı deyil. Professor Səlim Cəfərov öz dərsliyinin “Söz yaradıcılığı” hissəsində frazeoloji vahidləri mürəkkəb feillərlə eyniləşdirərək yazır: *“Mürəkkəb feillərin ikinci qismini müstəqilliyini itirməmiş köməkçi feillərin vasitəsilə düzələn feillər təşkil edir. Bu tipli mürəkkəb feillərin əmələ gəlməsində feilin çoxmənalılığı və onlardakı məcazi mənə əsas rol oynayır. Odur ki, belə “mürəkkəb feillər” eyni zamanda, feili idiomlardan feilə ekvivalent olan frazeoloji vahidlərdən ibarət olur”* [27, s.185]. Həmin dərsliyin “Frazeologiya” bölməsində isə yazılır: *“İdiomlar bu və ya digər sözün ekvivalenti, məcazi mənə ilə verilən sinonim kimi dildə özünü göstərir və formaca mürəkkəb sözlərə oxşayır; məsələn, ürəyi qopmaq – qorxmaq, burnunun ucunda danışmaq – mızıldamaq, başını gırlamaq – dolanmaq, dilə tutmaq – tovlamaq, alt-üst eləmək – dağıtmaq və s”* [27, s.89].

Professor Muxtar Hüseynzadə isə frazeoloji vahidləri mürəkkəb feil adı ilə verir: *“Mürəkkəb feillərin böyük bir qismi leksik səciyyəsinə görə frazeologizmlərdən ibarətdir: göz qoymaq, başa çıxmaq, baş açmaq, qulaq asmaq, dil tökmək, başa düşmək, gözə gəlmək, dilə düşmək, ələ salmaq, dilə tutmaq, əldən düşmək, yoldan çıxmaq, həvəsdən düşmək və s.”* [55, s.127].

Qəzənfər Kazımov da “Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya)” dərsliyində frazeoloji vahidlərin mürəkkəb feil sayıla bildiyini qeyd edir: *“Feillər qədim tarixi olan bir nitq hissəsi kimi həqiqi mənada işləndikləri kimi, əksəriyyət etibarilə məcaziləşərək başqa bir sözlə (adlarla) birləşir və frazeoloji vahidlər əmələ gətirir. Belə feillər də mürəkkəb sayıla bilər. Məs.: Maşın getdi. Əsgər bir an fikrə getdi. Maşın gəldi. Rəna gözə gəldi – cümlələrində getdi, gəldi sadə, fikrə getdi, gözə gəldi mürəkkəbdir”* [71, s.175].

Buludxan Xəlilov “Azərbaycan dilində feil” dərsliyində mürəkkəb feillərin yaranma yollarından bəhs edərkən frazeoloji vahidləri də bu yollardan biri kimi göstərir: *“Frazeoloji vahidlərdən ibarət mürəkkəb feillər. Məsələn: başa düşmək, xəcalət çəkmək, qulaq asmaq, yoldan çıxmaq, həvəsdən düşmək və s.”* [57, s.80]. Müəllifin bundan əvvəl yazdığı “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” dərsliyində isə mürəkkəb feillərlə feili frazeoloji vahidlər bir-birindən fərqləndirilir ki, bu da ziddiyyətli fikirlərin yaranmasına səbəb olur.

Mürəkkəb feillə frazeoloji vahidlərin eyniləşdirilməsinə yalnız ədəbi dilin tədqiqində deyil, həmçinin dialekt və şivələrə aid tədqiqatlarda rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Nuray Əliyevanın “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri” monoqrafiyasında yenə də frazeoloji vahidlərin mürəkkəb feilin bir növü kimi tədqiqi ilə qarşılaşırıq: *“Şahbuz şivələrində ikinci komponentləri müstəqil leksik vahidliyini itirməmiş feillərdən (nisbətən köməkçi feillərdən) ibarət olan mürəkkəb feillərə aşağıdakıları misal gətirmək olar: quşu qonmax <bəyənmək, xoşuna gəlmək>, huşu getməx' <bəyənmək>, çilə çıxarmax <oyaq qalmaq, gecəni yatmamaq>”* [38, s. 110].

Əlbəttə, burada mürəkkəb feillərə nümunə kimi verilən frazeoloji vahidləri mürəkkəb feil olaraq səciyyələndirmək fikri ilə də razılaşmaq olmur. Mürəkkəb

feillərə aid xüsusiyyətləri bu frazeoloji vahidlərə aid etmək düzgün olmaz. Görünür, müəllif burada frazeoloji vahidləri səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətləri nəzərə almayıb.

Həmçinin R.Rüstəmov da frazeoloji vahidləri mürəkkəb feil kimi təhlil etmiş, onların bəzilərinin məcazi mənada olduğunu qeyd etmişdir: “*Dabalağ gəlmağ – kələk gəlmək (məc.). – Mən uşağ degiləm, mənə dabalağ gəlmə (Quba)*” [97, s.166]. Hətta müəllif düzəltmə feillərdən bəhs edərkən onların da bəzilərinin məcazi formada olduğunu yazmışdır: “*Daral – xəsislik etmək; əli gəlməmək (məc.). Dar sifətindən düzəlmişdir. – Navrız pul xərcləməyə daralır (Ordubad)*” [97, s.120].

Məcazlaşmaya məruz qalmış sözlər frazeoloji vahid kimi özünü göstərir, çünki tarixi proses nəticəsində belə sözlərin bəziləri öz leksik mənaları ilə yanaşı, bəziləri isə əvvəlki leksik mənalarını itirərək yeni məcazi mənalar kəsb etməyə başlamışdır ki, bu da onların frazeoloji vahid kimi formalaşmasına gətirib çıxarır. Məcaziliyin frazeoloji vahidin əsas xüsusiyyəti olması bunu deməyə imkan verir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilçilində də mürəkkəb feillərlə frazeoloji vahidlərin bərabərləşdirilməsi frazeoloji kateqoriya ilə morfoloji kateqoriyanın eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Bununla bağlı H.Bayramov yazır: “*Türkologiyada feili frazeoloji vahidlərdən bəhs edən müəlliflərin müəyyən qismi belə sabit birləşmələri mürəkkəb feillərin bir qrupu kimi izah edirlər. Beləliklə də, onlar frazeoloji kateqoriya ilə morfoloji kateqoriyanı eyniləşdirirlər*” [16, s.56].

Fikrimizcə, mürəkkəb feillərlə feili frazeoloji vahidləri birləşdirərək mürəkkəb sözlər adı altında öyrənilməsi düzgün deyil. Çünki mürəkkəb feillərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini feili frazeoloji vahidlərdə görmək olmur və ya əksinə, frazeoloji vahidlərə məxsus xüsusiyyətləri mürəkkəb sözlərə aid etmək olmur. Frazeoloji vahidlərlə mürəkkəb sözlər arasında struktur-semantik, sintaktik, morfoloji və leksik fərqlərlə yanaşı, birləşmə, tələffüz və yazılış fərqləri də vardır. Burada əsas bir məqama xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, frazeoloji vahidlərin hər birinin dildə qarşılığı var, lakin mürəkkəb sözlər haqqında bunu demək mümkün deyil. Frazeoloji vahidləri istədiyimiz kimi genişləndirə, onların tərəfləri arasına müxtəlif sözlər artırma bildiyimiz halda, mürəkkəb sözlər üzərində belə dəyişikliklər, genişləndirmələr

etmək mümkün olmur. H.Bayramov mürəkkəb feillərlə feili frazeoloji vahidlərin əsas fərqləndirici cəhətini belə yazır: *“Bütün feili frazeoloji vahidlərin hamısına xas olan bir əlamət onları mürəkkəb sözlərdən daha kəskin şəkildə fərqləndirir. Bu da onların hər komponentinin öz heca vurğusunu saxlamasıdır. Mürəkkəb sözlərdə isə, bildiyimiz kimi, bu əlamət dəyişikliyə uğrayır, yəni onların daxilindəki sözlər bir vurğu altında birləşir və ya bir baş vurğuya malik olur. Bunu əlüzyuya'n, Ağəli', atlı'qarışqa mürəkkəb sözləri ilə könlünü' sındırma'q, gözdə'n salma'q sabit birləşmələrinin vurğularının müqayisəsində aydın şəkildə görmək olar”* [16, s.61].

H.Həsənov da mürəkkəb sözlərlə frazeoloji vahidlər arasındakı fərqliliyi aşağıdakı kimi qeyd edir: *“Mürəkkəb sözlər məfhumu müstəqil şəkildə, frazeologizmlər isə dolayı yolla ifadə edir. Məsələn, mürəkkəb sözlər: dəvəquşu, suiti, ördəkburun, kütbeyin, istiot, günəbaxan və s; frazeologizmlər: sirr vermək, sirr açmaq, ürək açmaq, ürək qopmaq və s. Müqayisədə bunların fərqi aydın görünür. Mürəkkəb sözlərin mənası məfhum ifadə etməsi mətnsiz də aydın olur, lakin frazeologizmlərin mənasını mətnsiz dərk etmək olmur”* [48, s.351].

Leksik vahid olan mürəkkəb feillərlə frazeoloji vahidlərin fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərkən leksik vahidlə frazeoloji vahidi müqayisə etmək lazımdır. Hər bir dil vahidi sistem üçün relevant olan üç parametr üzrə – forma, məna, funksiya baxımından müəyyən edilir. Deməli, sadə, düzəltmə sözlər qədər leksik kompleksin mərkəzində olan mürəkkəb feillərlə frazeoloji vahidlərin müqayisəsi zamanı həmin üç parametr (forma, məna, funksiya) nəzərə alınmalıdır.

Forma cəhətdən quruluşundan fərqli olmayaraq söz bütöv səs toplumudur. Əsas vəzifəsi ekspressiv münasibət bildirmək olan frazeoloji vahid isə diskret olub söz birləşməsini xatırladır. Məna baxımından frazeoloji vahid leksik vahiddən mürəkkəbliyi və rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Leksik vahidlə frazeoloji vahid funksional baxımından daha çox fərqlənir. Yuxarıda dediyimiz kimi, frazeoloji vahid hadisəyə ekspressiv münasibət bildirir, yəni ekspressiv funksiya daşıyır. Leksik vahid isə hadisəyə münasibət bildirmir, onu adlandırır. *“Məna baxımından frazeoloji vahid mürəkkəbliyi ilə seçilir. Bu dil vahidinin semantik quruluşu kompleks səciyyə daşıyır, şübhəsiz, burada onun mənşə etibarilə mürəkkəb olması əhəmiyyət kəsb edir.*

Funksional baxımdan frazeoloji vahid leksik vahiddən daha kəskin şəkildə fərqlənir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, frazeoloji vahid dilin ikinci dərəcəli nominasiya vahidi olaraq hadisəyə münasibət bildirir, onu adlandırmır. Beləliklə də, frazeoloji vahidin əsas funksiyası ekspressiv funksiyadır” [103, s.560].

Frazeoloji vahidlərlə mürəkkəb feil qarşılaşdırılmasında M.Mirzəliyeva da öz mülahizəsi ilə diqqət çəkir: “...mürəkkəb sözlər əvvəlcə məcazlaşmaya məruz qalaraq sabitləşmiş və dilin frazeoloji qatından keçib daşlaşmış və nəhayət, mürəkkəb söz kimi formalaşmışdır” [89, s.49].

Hətta bəzi dilçilər mürəkkəb feilləri frazeoloji vahidlərin bir hissəsi kimi görür: “...Azərbaycan dilində də mürəkkəb feillər frazeoloji vahidlərin bir hissəsidir” [85, s.294].

Göründüyü kimi, özündə məcazilik, emosionallıq, ekspressivlik kimi əlamətləri birləşdirən feili frazeoloji vahidlərlə mürəkkəb feillərin eyniləşdirilməsi bəzi dilçilər tərəfindən müdafiə olunsada, digər qismi buna qarşı çıxmışdır. Bizə görə, feili frazeoloji vahidlərin mürəkkəb feil kimi verilməsi söz birləşməsi anlayışına ziddir və doğru deyil. Bu məsələ ilə bağlı fikirlərimiz Q.Mahmudovanın fikirləri ilə üst-üstə düşür: “*Frazeoloji vahidlərə xas əlamətlər aşağıdakılardır: 1) ifadəlilik və obrazlılıq; 2) sabitlik; 3) məcazlaşma; 4) idiomatiklik; 5) məna bütövlüyü; 6) başqa dilə hərfi tərcümə oluna bilməməsi; 7) birləşmə quruluşlu frazeoloji vahidlərdə hər komponentin müstəqil vurğuya malik olması. Feili frazeoloji vahidlərlə mürəkkəb feilləri fərqləndirmək üçün frazeoloji vahidlərin yuxarıdakı əlamətləri, mürəkkəb feillərin isə sabit vurğuya malik olmaq, bir leksik məna ifadə etmək və bitişik yazılmaq xüsusiyyətləri əsas götürülməlidir*” [82, s.133-134].

Xalq danışığı dili və folklor dilimizdəki frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsinin əsas mənbələrindən olmuşdur. Feilin milliliyini də nəzərə alsaq, feil əsasında əmələ gələn frazeoloji vahidlərin meydana gəlməsində Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin mühüm rolu olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində ədəbi dildə olduğu kimi feillər məna zənginliyinə, çoxmənalılığına, omonimliyinə, sinonimliyinə və ümumiyyətlə, leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə zəngindir. Bu cəhəti feilin frazeoloji vahidlərin

əmələ gəlməsindəki önəmli rolunu ortaya çıxardır. Ədəbi dildə olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində bir feil müxtəlif frazeoloji vahidlərin tərkibində müxtəlif mənə çalarlarında işləyə bilər. Məsələn: Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, “vurmaq” feili Naxçıvan dialekt və şivələrində də aşağıdakı frazeoloji vahidlərin tərkibində müxtəlif mənələrdə işlənir: cəğ vurmax (Ordubad) – mala çəkmək (əkinçilikdə); cix'nə vırmax (Babək, Culfa, Naxçıvan) – qəfildən və bərkdən çıxırmaq, qışqırmaq, qəfildən və bərkdən ağlamaq; çəniyə vırmax (Babək, Naxçıvan) – çox danışmaq; çəpəx' vırmax (Şərur, Kəngərli, Naxçıvan) – əl çalmaq; çıtmıx vırmax (Babək, Culfa, Naxçıvan, Şahbuz) – çırtma vurmaq; çilix' vırmax (Babək, Culfa, Kəngərli, Naxçıvan) – calaq vurmaq, kəsilmiş budaqlardan əkmək; çin vırmax (Babək, Culfa, Şahbuz) – hanada xalçanın müəyyən hissəsini toxumaq, kirkidlə ilmələri bərkitmək; çor vırmax (Babək, Culfa, Kəngərli, Naxçıvan, Şahbuz, Şərur) – xəstəliyə yoluxmaq, xəstəlik düşmək (bitkilərə aiddir); dabalax vırmax (Culfa, Naxçıvan) – hər hansı bir işinə əngəl olmaq; din vırmax (Şərur) – deşmək (yumurtadan çıxmaq istəyən cücəyə aiddir); düy vırmax (Kəngərli) – aləmə yaymaq, xəbər vermək; qıt vırmax (Kəngərli, Şərur) – oğurlamaq, xəlvət götürmək; sitil vırmax (Babək, Naxçıvan) – soyuqdan titrəmək; siyidix vırmax (Şahbuz) – üşümək; təpçəx vırmax (Babək, Culfa, Naxçıvan) – bel ilə qazmaq; üz vırmax (Naxçıvan, Şahbuz, Şərur) – təkid etmək; zəndi vırmax (Şahbuz) – xatırlamaq; yaşmax vırmax (Şahbuz) – üzünü gizlətmək, bir şeylə örtmək; pəl vırmax (Kəngərli, Naxçıvan, Şərur) – mane olmaq; həvə vırmax – palaz, xalça toxumaq; gehrə vırmax (Şahbuz) – boş-boşuna dolanmaq; peyvas vırmax (Şərur) – peyvənd eləmək; sədəmə vırmax (Babək, Naxçıvan) – ziyan, zərər vurmaq; mirt vırmax (Naxçıvan) – boş-boş danışmaq; tin vırmax (Culfa, Naxçıvan, Ordubad) – dəm qazından boğulmaq, kömürün dəmi ilə zəhərlənmək; pənir vırmax (Şahbuz) – pendir düzəltmək, mayalamaq.

“*Kəsmək*” [11, c.2, s.694-696] feilinin Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində 25 mənada işlənməsi göstərilir. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində də “*kəsmək*” feilinin frazeoloji birləşmə yaradıcılığında mənə rəngarəngliyini görmək mümkündür: əhədin kəsməx' (Kəngərli, Şərur) – döymək, döyüb əldən salmaq; veyran kəsməx' (Ordubad) – ana arxdan kiçik arx ayırmaq; kəsəmət kəsməx'

(Naxçıvan) – təhdid etmək; acıxəmrəsin kəsməx' (Babək, Naxçıvan) – ruzisini kəsmək, bərəkətini qaçırtmaq; hərbə-qadağa kəsməx' (əksər şivələrdə) – qorxutmaq.

Müasir Azərbaycan dilində sadə feillərin içərisində zəngin mənə variantlılığı olan feillərdən biri də “vermək” feilidir. Bu gün dilimizdə bu feil çoxmənalı feil kimi çıxış edir. Belə ki, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “*vermək*” [11, c.4, s.471-472] feilinin 15 müxtəlif mənada işlənməsini görürük. Bu zənginlik Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibindəki sabit birləşmələrdə də özünü göstərir: alımın verməx' (Şərur) – abır vermək, məzəmmət etmək; to:/tov verməx' (Ordubad) – hədələmək, məcbur etmək, qorxutmaq; zot verməx' (Babək, Culfa, Naxçıvan, Şahbuz, Şərur) – acıqlandırmaq, acıq vermək; coş verməx' (Culfa) – cuşa gəlmək, həvəsə gəlmək, coşmaq; qanıx verməx' (Babək, Naxçıvan) – susuzluğunu keçirmək, susuzluğu yatmaq, doymaq; vəryana verməx' (Şərur) – güdaza vermək, satmaq; qındını verməməx' (Babək, Naxçıvan) – kiminsə tərəfini saxlamaq, mövqeyini tutmaq; dilinə dəm verməx' (Şərur) – söhbətə başlamaq, çox söhbət etmək; diqqini verməməx' (Şahbuz) – sirrini verməmək, tərəfini tutmaq; göz verməx' (Culfa) – deşilmək (yaraya aiddir); qırax verməx' (Kəngərli, Şərur) – diqqət yetirmək, fikir vermək; mədət verməx' (Ordubad) – kömək etmək; salıx verməx' (Naxçıvan) – nişan vermək; üz verməx' (Kəngərli, Naxçıvan) – xoş münasibət bildirmək; zivişquluya dəm verməx' (Culfa, Kəngərli, Naxçıvan, Şahbuz, Şərur) – aradan çıxmaq.

“Gəlmək” [11, c.2, s.231-232] feilinin Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində 29 mənası verilmişdir. Bu feil də digər feillər kimi çoxmənalılıığı ilə seçilir. “Gəlmək” feilinin bu mənə zənginliyinə Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində də rast gəlirik: eryləti gəlməx' (Kəngərli, Naxçıvan, Şərur) – qərribə görünmək; tuş gəlməx' (əksər şivələrdə) – qarşılaşmaq, həviyi gəlməx' (Şahbuz, Babək, Şərur) – heyfi gəlmək; urçah gəlməx' (Culfa, Naxçıvan, Şahbuz) – rast gəlmək, rastlaşmaq; tuş gəlməx' – təsadüf etmək, rastlaşmaq (Naxçıvan); usana gəlməx' (Kəngərli, Naxçıvan, Şərur) – usanmaq; tov gəlməx (Ordubad) – hədə-qorxu gəlmək, qorxutmaq; zinə gəlməx' (Naxçıvan, Ordubad) – sızmaq; dolax gəlməx' (Naxçıvan) – aldatmaq; dov gəlməx' (Culfa, Naxçıvan, Şahbuz) – müqavimət göstərmək, qarşı çıxmaq, hədə-qorxu gəlmək; dütdülü gəlməx' (Naxçıvan, Babək, Culfa) – kələk gəlmək, aldatmaq;

ərsiyə gəlməx' (Babək, Culfa, Kəngərli, Naxçıvan, Şərur) – böyümək, yetişmək, dəymək, hasil olmaq; peş-peş gəlməx' (Naxçıvan) – hədiyyə vermək; kəf gəlməx' (Şərur) – aldatmaq, kələk gəlmək; daacax gəlməx' – təəccüblü görünmək, təəccüb etmək; çöçün gəlməx' (Babək, Naxçıvan) – təəccüblü görünmək, qəribə gəlmək; dabalax gəlməx' (Babək, Culfa, Naxçıvan) – kələk gəlmək, aldatmaq; dav gəlməx' (Culfa, Naxçıvan, Ordubad) – üstələmək, üstün gəlmək; düyələx' gəlməx' (Şərur) – kələk gəlmək, aldatmaq; ərdəmi gəlməməx' (Şahbuz) – bir işi görmək istəməmək, tənbellik etmək; həhi gəlməx' (Şahbuz) – güc gəlmək; həmgələ gəlmək (Babək, Naxçıvan, Şahbuz) – yan-yana gəlmək; həngə gətirməx' (Şahbuz) – lazım olan vəziyyətə gətirmək; xijm gəlmək (Ordubad, Şahbuz, Şərur) – hücum etmək; il qoşa gəlməx' (Babək, Naxçıvan) – iki ili bir-birinə bənzər şəkildə keçirmək; qərraha gəlməx' (Babək) – güvənmək, arxalanmaq; qolay gəlməx' (Ordubad) – işi pis gətirmək; şəv gəlməx' (Şərur) – tumurcuqlamaq; təşər gəlməx' (Kəngərli, Şərur) – özünü öymək, özünü çəkmək.

“*Getmək*” [11, c.2, s.224-225] feili 17 fərqli mənada dilimizin lüğət tərkibində özünü göstərir. Bu mənə fərqliliyini Naxçıvan dialekt və şivələrində də görürük. Belə ki, şivələrdə ikinci tərəfi getmək feili ilə formalaşan çoxlu sayda bölgəyə məxsus frazeoloji birləşmə formalaşmışdır: gehra getməx' (Kəngərli, Naxçıvan, Şərur) – o baş-bu başa getmək; kuf getməx' (Şərur) // kuflan getməx' (Babək, Şərur – yellənmək; kütə getməx' (Babək, Naxçıvan) – yapılmış çörəyin təndirin divarından düşüb külə bulaşması; sarığa getməx' (Babək, Şahbuz) – barama qurdunun barama sarımağa başlaması; sinov//sülü getməx' (Culfa, Naxçıvan) // zülü getməx' (Şahbuz) – can atmaq, həvəs göstərmək; ziv getməx' (Babək, Kəngərli, Naxçıvan) – sürüşmək; suyuna getməx' – güzəşt etmək; xod getməx' – özündən çox razı olmaq.

“Çıxmaq” feili mənə zənginliyinə görə həm ədəbi dilin lüğət tərkibində, həm də dialekt və şivələrdə aktiv şəkildə işlənir. Bu feil ədəbi dilimizdə 26 müxtəlif mənada [11, c.1. s.475-476] özünü göstərərəkən, Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahid kimi aşağıdakı mənalarda işlənir: anqutu çıxmax (Babək, Kəngərli, Naxçıvan) – hədsiz arıqlamaq; cııldırığı çıxmax (Şərur) // cıbırığı çıxmax (Babək, Naxçıvan) – dərisi qabararaq dərindən yanmaq; cıbırax çıxmax (Ordubad) – qabığı bütöv şəkildə

düşmək; cızığınan çıxmaq (Şahbuz) – həddini aşmaq, həddini bilməmək; hadağadan çıxmaq (Culfa) – böyümək; hədəqədən çıxmaq (Babək, Culfa, Naxçıvan, Ordubad) – hərəkətlərinə və danışığına sərhəd qoymamaq, böyümək; müsəlliyyə çıxmaq (Babək, Naxçıvan, Ordubad) – allahdan bir təmənnə etmək mərasimi; ürcah çıxmaq (Şahbuz) – rast gəlmək, qarşılaşmaq; muxul çıxmaq (Naxçıvan) – şərik olmaq; qəhmər çıxmaq//qahmar durmaq (Babək, Culfa, Naxçıvan) – tərəfini saxlamaq.

Frazeoloji birləşmələrin formalaşmasına fəal iştirak edən feillərdən biri də “çıxar(t)maq” feilidir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu feilin 17 mənası göstərilmişdir [11, c.1, s.473-474]. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində də “çıxar(t)maq” feili ilə yaranmış frazeoloji birləşmələr çox zəngin material verir: həngamə çıxarmaq (Şahbuz) – oyun çıxarmaq; şinqırıq çıxartmaq (Ordubad) – səs çıxarmaq; şur çıxartmaq (Babək, Kəngərli, Naxçıvan, Ordubad, Şərur) – səs çıxartmaq, səs-küy salmaq, şənlik etmək; şorun çıxartmaq (Naxçıvan, Kəngərli) – ləzzətini qaçırtmaq, şitini çıxartmaq, ağ eləmək; çilə çıxarmaq // çanağ içi çıxartmaq (əksər şivələrdə) – oyaq qalmaq, gecəni yatmamaq; çeşni çıxartmaq (Şahbuz) – yeni naxış tərtib etmək; ilan dili çıxartmaq (Babək, Culfa, Kəngərli, Naxçıvan) – yalvarmaq.

“Düşmək” feili də frazeoloji vahidin tərkib hissəsi kimi diqqəti cəlb edir. Bu feilin Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində 38 müxtəlif mənasına rast gəlik [11, c.1, s.723-727]. Naxçıvan dialekt və şivələrində “düşmək” feili ilə formalaşan frazeoloji birləşmələr də öz regional xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir: ərəzən düşməx’ (Şahbuz) – vaxtından gec yetişmək, yubanmaq; tısbirriyə düşməx’ (Ordubad) – çətinliyə düşmək, əziyyətə düşmək; çul düşməx’ (Naxçıvan) – yorulub əldən düşmək, taqətdən düşmək; dəxil düşməx’ // daxıl düşməx’ (Babək, Naxçıvan) – yalvarmaq, Allahdan kömək istəmək; duyux düşməx’ (Naxçıvan) – xəbəri olmaq, hiss etmək, başa düşmək, bilmək; qulağı düşməx’ (əksər şivələrdə) – arıqlamaq, vəzifədən çıxarılmaq; anıx düşməx’ (Culfa, Şahbuz) – tez anlamaq; çor düşməx’ (Şərur) – xəstəliyə yoluxmaq, xəstəlik düşmək (bitkilərə aiddir); dadamal düşməx’ (Şərur) – adət etmək; illaşdan düşməx’ (Babək, Culfa, Naxçıvan) – haldan düşmək; ləj düşməx’ (Babək, Naxçıvan) – incimək, aralarına inciklik düşmək; şıpbıladağı düşməx’ (Babək,

Culfa, Naxçıvan) – dalaşmaq, savaşmaq; urvatdan düşməx' (Naxçıvan, Şərur) – hörmətdən düşmək.

“Qalmaq” feili də istər sərbəst, istərsə də sabit söz birləşmələrinin əsas tərəfi kimi geniş şəkildə işlənir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində 19 mənası verilən “*qalmaq*” [11, c.3, s.25-26] feili Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində də frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında öz məna müxtəlifliyi ilə seçilir: kərəvəngi qalmaq (Culfa) – çaşbaş qalmaq, məətəl qalmaq, tərəddüddə qalmaq; savıya qalmaq (Şahbuz) – qısır qalmaq; xapan qalmaq (əksər şivələrdə) – tək, yalqız qalmaq; qarnını avışdıra-avışdıra qalmaq (Kəngərli, Naxçıvan, Şərur) – çətinliyə düşmək, nə edəcəyini bilməmək; mavala qalmaq (Babək, Naxçıvan) – ac olmaq; sinsiyə-sinsiyə qalmaq (Şahbuz, Naxçıvan) – ağlamaq; taxdasızdıxdan qalmaq (Şərur) – çox yüngül olmaq; üzünə tamarzı qalmaq (Kəngərli, Naxçıvan) – çoxdan görməmək; zarıncı qalmaq (Babək, Culfa, Naxçıvan) – yorğan-döşək xəstəsi olmaq, uzun müddət xəstə yatmaq.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində 7 mənası verilən “*danışmaq*” feili [11, c.1, s.532-533] Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində frazeoloji vahidin tərkib hissəsi kimi aşağıdakı mənalarda özünü göstərir: danqa-danqa danışmaq (Naxçıvan, Şərur) – yekə-yekə danışmaq, sözə baxmamaq, söz qaytarmaq; sayır-bayır danışmaq (Şahbuz) – sayıqlamaq; hərzə-hədyan danışmaq (Naxçıvan) – çərənləmək, boş-boş danışmaq; qazı-qazı danışmaq (əksər şivələrdə) – özündənrazı olmaq; baş-ayax danışmaq – ağzına gələnə demək.

Dilimizdə söz birləşmələrini formalaşdıran feillərdən biri də “salmaq” feilidir ki, izahlı lüğətdə bu feilin 23 müxtəlif mənası verilmişdir [11, c.4, s.30-31]. Naxçıvan dialekt və şivələrində də “salmaq” feili aşağıdakı frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında qeydə alınır: qaçarağa salmaq (Şahbuz) – didərgin salmaq; lingi yerə salmaq (Naxçıvan, Şərur) – oturmaq, oturub qalmaq; viridin salmaq (Babək, Şahbuz) – adət etmək; üzdən salmaq (Babək, Naxçıvan) – utandırmaq; təndir salmaq (Şahbuz, Şərur) – təndiri qalamaq; şürə salmaq (Şahbuz) – adət etmək, vərdis etmək; sindalına salmaq (Culfa, Kəngərli) – meyil salmaq; lağərəx' salmaq (Şahbuz) – əkinə cərgə çəkmək; qavarağa salmaq (Kəngərli, Şərur) – qovmaq; dirrix'dən salmaq

(Kəngərli, Şərur) – döyüb əldən salmaq, şil-küt etmək; düy salmaq (Kəngərli) – aləmə yaymaq, xəbər vermək.

Dilimizin lüğət tərkibində 15 fərqli mənada qeydə alınmış “*atmaq*” feili də [11, c.1, s.163] Naxçıvan dialekt və şivələrində feili frazeoloji vahidin əsas tərəfi kimi müxtəlif mənalarda işlədilir: cil atmaq (Şərur) – kök salmaq, rişə atmaq; şümşürüd atmaq (Naxçıvan, Şərur) – şimşək çaxmaq; savrığ atmaq (Culfa) – buğdanı sovurmaq; lağım atmaq (Babək, Naxçıvan) – yeraltı yol çəkmək; irtməy atmaq//irtməyin atmaq (Kəngərli, Naxçıvan) – sataşmaq; dabalağ atmaq (Babək, Naxçıvan) – badalaq atmaq; çəng atmaq (Ordubad) – nazik saplaqlarla yerini möhkəmləndirmək.

“Tutmaq” feili dilimizin lüğət tərkibində 18 müxtəlif mənada verilmişdir [11, c.4, s.381-382]. Ədəbi dildə olduğu qədər olmasa da, Naxçıvan dialekt və şivələrinə məxsus frazeoloji birləşmələrdə bu feilin fərqli mənalarda işlənməsi ilə rastlaşmaq olar: çəmin tutmaq (Babək, Kəngərli, Naxçıvan) – üsulunu, qaydasını öyrənmək; ərincəx’liyi tutmaq (Naxçıvan, Şərur) – tənbelləşmək; həsbə tutmaq (Babək, Kəngərli, Ordubad, Şərur) – insanda xəstəlik adı; məndə tutmaq (Babək, Naxçıvan) – çoxlu hədiyyə payı aparmaq; quyruğun dix’ tutmaq (əksər şivələrdə) – özünün sındırmamaq; it olub ayağınnan tutmaq (əksər şivələrdə) – yaxşılıq edəne pislik etmək.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, feillərin bir çoxu həm Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində, həm də Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində mənə zənginliyinə görə seçilir. Bu mənə zənginliyi müxtəlif frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində və nitqin daha emosional və obrazlı ifadəsində özünəməxsus rol oynayır. Lakin Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlər yalnız bu modellər əsasında yarananlarla məhdudlaşmır. Burada bir çox elə feillər də vardır ki, az sayda olsa da, frazeoloji vahidin tərkib hissəsi kimi çıxış edərək nitqin daha canlı ifadəsində mühüm rol oynayır: axtux çəx’məx’ (Naxçıvan) – dərd, qəm çəkmək; başını bezdəməx’ (Şərur) – aldatmaq; basaratı bağlammaq (Kəngərli, Naxçıvan, Şərur) – işləmək həvəsini itirmək, özünü itirmək, nitqi tutulmaq, dili ağzı bağlanmaq; dəgə-darax düzəltmək (Şahbuz) – görülən işi təkrarlamaq; əlqıçığı göstərmək (Babək, Culfa) –

güc göstərmək; halavuşu alınmaq (Culfa, Şahbuz) – hirs soyumaq; hapı durmaq (Naxçıvan, Şahbuz) – dayaq olmaq, kömək etmək, yiyəlik etmək; xozu-xozu gəzmək (Şahbuz) – burnunu dik tutmaq, lovğalanmaq; ipini uzatmaq (Şahbuz) – cızığından çıxmaq; üdülüyüp töx'məx' (Naxçıvan, Şərur) – fasiləsiz, boş-boş danışmaq; kəsim satmaq (Kəngərli, Şərur) – hədələmək, hədə-qorxu gəlmək. Təbii ki, bu nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Bu baxımdan Naxçıvan dialekt və şivələrində çox zəngin dil materialı vardır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ədəbi dilimizdə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də feil öz rəngarəngliyi, zənginliyi və milliliyi ilə seçilir. Bu isə öz növbəsində feil əsasında qurulan frazeoloji birləşmələrdə də özünü göstərir. Naxçıvan dialekt və şivələrində əsas tərəfi feillərlə ifadə olunan frazeoloji birləşmələr çox zəngindir və buradan toplanan materiallar içərisində bölgə şivələri üçü xarakterik olan, dilimizin digər dialekt və şivələrində işlənməyən çoxlu maraqlı frazeoloji vahid qeydə alırıq ki, onlar həm dialekt və şivələrin geniş ifadə imkanlarından xəbər verir, həmçinin dilimizin qədim tarixi haqqında da bizə müəyyən məlumatlar verir.

Feili frazeoloji vahidlərin strukturu

Dialekt frazeologiyasının əsasını təkil edən feili sabit söz birləşmələrindən bəhs edərkən onların strukturu məsələsinə münasibət bildirmək də yerinə düşərdi. Düzdür, frazeoloji birləşmələr dildə daşlaşmış, sabit şəkildə mövcud olur. Əgər feili birləşmələrdən danışırıqsa, burada əsas tərəfin feillə ifadə olunduğu məlumdur. Lakin Naxçıvan dialekt və şivələrindən topladığımız dialektoloji materialın təhlili göstərir ki, feili frazeoloji vahidlər birinci tərəfin ifadə vasitəsinə görə də müxtəlif quruluşlu olur. Bu baxımdan feili sabit söz birləşmələrinin bu aspektdən tədqiqinə ehtiyac olduğunu düşünürük. Beləliklə, söz birləşməsinin tərkibinə daxil olan müstəqil mənalı sözlər öz əsl anlamlarından uzaqlaşaraq hamısı birlikdə bir ümumi mənanı ifadə edir ki, bu da frazeoloji vahid anlayışının yaranmasına gətirib çıxardır. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibinə daxil olan feili frazeoloji birləşmələri birinci komponentinin forma və ifadə vasitəsinə görə aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

- a) adlıq halda olan isim + feil
- b) yönlük halda olan isim + feil

- c) təsirlik halda olan isim + feil
- d) çıxışlıq halda olan isim + feil
- e) mənsubiyyət şəkilçili söz + feil
- f) söz birləşməsi + feil
- g) zərf + feil

Adlıq halda olan isim + feil formasında olan frazeoloji vahidlər Naxçıvan dialekt və şivələrində çox işlənən birləşmə modellərindəndir. *“Bu qəbildən olan frazeoloji birləşmələrin çoxu insanlara aid iş, hal-vəziyyəti bildirir, cüzi bir qismi başqa konkret və mücərrəd isimlərə də aid edilir”* [16, s.80]. Bu cür birləşmələrə nümunə olaraq topladığımız dialektoloji materiallardan aşağıdakılara diqqət yetirək: pəl vırmax (əksər şivələrdə) – mane olmaq; qəhmər çıxmax // qahmar durmax (Babək, Culfa, Şərur) – tərəfini saxlamaq; kəf gəlməx' (Babək, Naxçıvan, Şahbuz) – aldatmaq, kələk gəlmək; kəsim satmax (Şahbuz) – hədələmək, hədə-qorxu gəlmək; tır tōx'məx' (Culfa, Şərur) – dodağının altında deyilmək; daban almax (Şərur) – tez getmək; təşər gəlməx' (Kəngərli, Şərur) – özünü öymək, özünü çəkmək; xijm gəlmək (Ordubad, Şahbuz, Şərur) – hücum etmək; həhi gəlməx' (Şahbuz) – güc gəlmək; çöçün gəlməx' (Babək, Naxçıvan) – təəccüblü görünmək, qəribə gəlmək. Burada göstərdiyimiz nümunələr haqqında danışdığımız şivə qrupunun zəngin frazeoloji fondunun yalnız müəyyən bir hissəsidir. Hər bir frazeoloji birləşmə modelinə aid nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq da olar. Bununla yanaşı, ədəbi dillə paralel, yaxud müəyyən fonetik fərqlərlə işlənən birləşmələrin sayı da çoxdur.

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən feili frazeoloji birləşmələrin bir qismi də yönlük halda olan isim + feil şəklində formalaşır. Bu yolla yaranan frazeoloji vahidlərə Naxçıvan dialekt və şivələrindən topladığımız aşağıdakı söz birləşmələrini nümunə göstərmək olar: həngə gətirməx' (Ordubad, Şərur) – lazım olan vəziyyətə gətirmək; qıxlığa // qırxlığa düşməx' (Şahbuz) – qırxım zamanı dərinin qayçı kəsən yerində əmələ gələn yara nəticəsində ölmək; işə qoymax (Şahbuz) – arını işləmək üçün ilk dəfə çölə buraxmaq (Şahbuz), vəryana vermək (əksər şivələrdə) – güdaza vermək, satmaq; iş üsdünə qoymax (Babək, Şahbuz, Şərur) – iş tapşırmaq; şiriyə çəx'məx' (əksər şivələrdə) – aldatmaq; zəndinə gəlməx' (Babək, Naxçıvan) –

xatırlamaq; qərraha gəlməx' (Babək) – güvənmək, arxalanmaq; urvata mimməx' (Babək, Kəngərli, Şərur) – hörmətə çatmaq, hörmətə minmək.

Təsirlik halda olan isim + feil formasında olan frazeoloji vahidlərə aid də Naxçıvan dialekt və şivələrində maraqlı nümunələr qeydə alınır. H.Bayramov yazır ki, *bu qəbildən olan birləşmələr dilimizdə çox azdır. Onların bəziləri heç bir obyekt tələb etmir və ancaq cümlənin mübtədasi ilə sintaktik əlaqədə olur, bəziləri isə kimlə? sualına cavab olan vasitəli tamamlıq tələb edir* [16, s.84]. Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji birləşmələrin bu növü ədəbi dilə nisbətən daha geniş işlənir: qırağı qəddəməx' (əksər şivələrdə) – yarımçıq qoymaq, sona çatmamaq, ölmək; vərəğanı püx'məx' (Şahbuz, Şərur) – bitmək, son qoymaq; ipi uzatmax (əksər şivələrdə) – cızığından çıxmaq; dıqqı verməməx' (Culfa, Şərur) – sirri verməmək, tərəf tutmaq; möhübü düzməx' (Babək, Culfa, Naxçıvan) – işi qaydaya qoymaq, işləri sahmana salmaq.

Çıxışlıq halda olan isim + feil formasında olan frazeoloji vahidlər də Naxçıvan dialekt və şivələrində çox işlənən birləşmə modelidir və onlara aşağıdakıları nümunə kimi göstərmək olar: üzdən getməx' (Naxçıvan, Şərur) – başdansovdu etmək; hadağadan çıxmax (Culfa) – böyümək, hərəkətlərinə və danışığına sərhəd qoymamaq; illaşdan түşməx' (Babək, Culfa, Naxçıvan) – haldan düşmək; üzünən keçəmməməx' (əksər şivələrdə) – yox deyə bilməmək; taxdasızdıxdan qalmax (Şərur) – çox yüngül olmaq; üzdən salmax (Babək, Naxçıvan) – utandırmaq; dirrix'dən salmax (Kəngərli, Şərur) – döyüb əldən salmaq, şil-küt etmək; başınnan yekə danışmax (əksər şivələrdə) – özünə aid olmayan söz demək. Nümunələrdən də göründüyü kimi, bu birləşmələrdə bəzi hallarda hal şəkilçisi müənsubiyyət şəkilçili sözə də qoşula bilir. Bu hal birinci tərəfi digər hal şəkilçiləri ilə yaranan frazeoloji birləşmələrdə də özünü göstərir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji birləşmələrin geniş yayılmış növlərindən biri də mənsubiyyət şəkilçili söz + feil formasında olan vahidlərdir. Bu cür söz birləşmələrinə aid şivələr kifayət qədər material verir: huşu getməx' (əksər şivələrdə) – bəyənmək; həviyi gəlməx' (Babək, Ordubad) – hayıfi gəlmək; ərđəmi gəlməməx' (Şahbuz) – bir işi görmək istəməmək, tənbellik etmək; kələfi qarışmax

(Babək, Culfa, Şahbuz) – işi dolaşmaq; tirbaşı bağlamaq (Şahbuz) – tirin divarın üstünə qoyulan uclarını daşla hörmək; basaratı bağlanmaq (Kəngərli, Naxçıvan, Şərur) – işləmək həvəsini itirmək, özünü itirmək, nitqi tutulmaq, dili ağzı bağlanmaq; fırı qalxmaq (Şərur) – əsəbiləşmək.

Lüğət tərkibi olduqca zəngin olan və regional xüsusiyyətləri ilə seçilən Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji birləşmələrin quruluşca çox rast gəldiyimiz növlərindən biri də söz birləşməsi + feil formasında olan frazeoloji vahidlərdir. Onlara aid şivələrdən seçilən nümunələr sayca daha çoxdur: gözünün yağın yedirtməx' (Babək, Culfa, Naxçıvan) – əzizləmək, hədsiz dərəcədə qulluğunda durmaq; kələfin ucun itirməx' (Kəngərli, Naxçıvan, Şahbuz) – başını itirmək; kələfin ucun tapbax (Naxçıvan, Şahbuz) – işi qaydaya salmaq; quş dili oxumax (əksər şivələrdə) – aldatmaq, yoldan çıxarmaq; üzünün suyu tökülməx' (Babək, Naxçıvan) – utanc hissini itirmək, xəcalət hissi keçirməmək; göz-gözə vırıb aparmax (Babək, Naxçıvan, Şahbuz) – oğurlamaq; zır düdüyünə qoyub çalmaq (əksər şivələrdə) – biabır etmək; qidiyin beli şişməx' (Şərur) – işi baş tutmamaq, işi pozulmaq. Sonuncu frazeoloji birləşmə dilimizin Qax, Zaqatala şivələrində *çatının qulağı əyilmək* [92, s.107] variantında işlənir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji birləşmələrin zərf + feil şəklində formalaşan modelinə aid nümunələrə də geniş şəkildə rast gəlirik. Onlara nümunə kimi aşağıdakıları göstərmək olar: üzbaşurat durmaq (əksər şivələrdə) – üzünə durmaq; yoxuş gəlməx' (Şahbuz, Şərur) – ağır gəlmək; düşüx'-düşüx' danışmaq (Babək, Culfa, Naxçıvan) – boş, mənasız danışmaq; xapan qalmaq (əksər şivələrdə) – qapalı yerdə qalmaq; sayıl-bayıl danışmaq (Babək, Şahbuz) – sayıqlamaq; xozu-xozu gəzməx' (Ordubad, Şahbuz, Şərur) – burnunu dik tutmaq, lovğalanmaq; sinsiyə-sinsiyə qalmaq (Şahbuz, Naxçıvan) – ağlamaq; anıx düşməx' (Culfa, Şahbuz) – tez anlamaq; küx' tüşməx' (Babək, Şahbuz) – toyuğun cücə çıxarmaq üçün yumurta üstündə yatması; səx'li saymaq (Babək) – boş, mənasız saymaq, laqeyd yanaşmaq; selləmə-sellimi buraxmaq (Babək, Şahbuz, Şərur) – suyu öz başına buraxmaq; qolay gəlməx' (Ordubad) – işi pis gətirmək.

Beləliklə, Naxçıvan dialekt və şivələrində feili frazeoloji vahidlərin formalaşmasında birləşmənin birinci tərəfində ismin hallarının məna çalarlarında rolunun böyük olduğunu görürük. Apardığımız müşahidələrə əsasən sadə və mürəkkəb söz birləşmələrinin frazeoloji vahidlərin quruluşuna da təsir etdiyini görürük. Frazeoloji vahidlərin ədəbi dildə işlənən nümunələrinə ekvivalent olan frazeoloji vahidlərin dialekt və şivələrdə öz rəngarəngliyi və sayca çoxluğu ilə nitqə xüsusi rəng qatdığını, hisslərin ifadəsində daha güclü təsirə malik olduğunu qeyd etmək də yerinə düşərdi. Ana dilimizin inkişaf mərhələlərində frazeoloji vahidlərin istifadə dairəsinin genişlənməsi bir daha dilin özünəməxsus zənginliyini və öz inkişafının yüksək mərhələsində olduğunu əks etdirir.

1.4. Naxçıvan dialekt və şivələrində zərf frazeoloji vahidlər

Azərbaycan dilçiliyində zərf birləşmələrin digər birləşmələr – ismi və feili birləşmələr qədər zəngin material verməməsi səbəbindən bu birləşmələr ismi və feili birləşmələr qədər geniş tədqiq olunmamış, sanki onların kölgəsində qalmışdır. Bu isə birinci növbədə onunla izah oluna bilər ki, zərfin özünün də bir nitq hissəsi kimi isim və ya feil qədər qrammatikada güclü mövqeyi yoxdur. Nəticədə isə bu əsas nitq hissəsi ilə yaranan söz birləşmələri, o cümlədən frazeoloji birləşmələr də sayca azlıq təşkil edir. Zərf birləşmələrindən Yusif Seyidov, Qəzənfər Kazımov və s. kimi dilçilərimiz öz dərsliklərində bəhs etmişlər.

Yusif Seyidov zərf birləşmələri haqqında yazır: *“Zərf birləşmələrinin əsas sözü zərfdən ibarət olur. Bu birləşmələr başqa birləşmə növlərinə nisbətən az işlənsə də, onlarda əsas söz kimi çıxış edən zərf həmin birləşmələrə (zərf birləşmələrinə) xüsusi keyfiyyət verir ki, bu keyfiyyət də onların ayrıca söz birləşməsi kimi qeyd edilməsini şərtləndirir”* [102, s.182].

Qəzənfər Kazımov isə zərf birləşmələrindən danışarkən aşağıdakı izahı verir: *“Əsas tərəfi zərflərdən ibarət olan birləşmələrə zərf birləşmələri deyilir. Söz birləşmələrinin bu növü quruluş modellərinə görə ismi və feili birləşmələr qədər zəngin deyildir və qrammatik səciyyəsinə görə ismi birləşmələrə daha yaxındır”* [69, s.62].

Göründüyü kimi, hər iki dilçinin zərf birləşmələri haqqında fikirləri üst-üstə düşür. Hüseyn Bayramov “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” dərsliyində frazeoloji aspektdən yanaşaraq “zərf mənalı frazeoloji birləşmələr” adı altında yazır: *“Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi cümlənin xəbəri vəzifəsində olan feildəki işin, hal-hərəkətin tərzini, zamanını, kəmiyyətini və s. bildirməklə bu və ya digər zərf mənasını daşıyır və buna uyğun olaraq cümlədə müvafiq zərflik vəzifəsində çıxış edir. Bunların bir hissəsi cümlənin xəbəri vəzifəsindəki feilin mənası ilə üzvi şəkildə bağlıdır, məsələn, ağız dolusu sabit birləşməsi demək, danışmaq kimi nitq feilləri ilə; başı alovlu (və ya lovlu) frazeoloji vahidi isə gəlmək, qaçmaq, getmək kimi hərəkət feilləri ilə işlədilir. Digər hissəsi isə bir məna qrupundan olan feillərlə deyil, bir neçə məna qrupundan olan feillərlə əlaqədardır. Məsələn, qəflətən mənasındakı birdən-birə frazeoloji vahidi həm nitq feilləri ilə (söyləmək, çıxırmaq, bağırmaq və s.), həm də iş, hal-hərəkət, vəziyyət feilləri ilə (vurmaq, uzanmaq və s.) işlədilir”* [16, s.116].

H.Baxşiyev frazeoloji vahidlərin leksik-qrammatik aspektdə təsnifini verərkən zərf frazeoloji vahidləri adverbial frazeoloji söz birləşmələri adlandıraraq yazır: *“Adverbial frazeoloji vahidlər də zərf kimi hərəkətin və ya əlamətin əlamətini bildirir, cümlədə zərflik funksiyasını daşıyır”* [15, s.65, s.77-78].

Bu fikirlərə müsbət münasibətini bildirən Z.İsmayıl yazır: *“Biz də o fikirdəyik ki, zərf birləşmələri ismi birləşmələrə daxil edilsə də, onların qeyri-təyini ismi birləşmədən kənarda, ayrıca bir qrup kimi təhlil edilməsi daha məqsədəuyğundur”* [66, s.13].

Türkoloji dilçilikdə bir çox dilçilər tərəfindən frazeoloji vahidlər leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi təsnif olunmuşdur: substantiv, adyektiv, feili və adverbial. Bu bölgünü aparan dilçilərə Ç.Q.Sayfullin [145, s.30-36], Z.Q.Uraksin [151, s.48-64], V.U.Maxpirov [146, s.93-94], M.A.Sulaymonovanı [147, s.30-31] göstərmək olar.

N.Seyidəliyev tədqiqatında zərf frazeoloji vahidləri “zərf vəzifəli frazeoloji birləşmələr” adlandıraraq yazır: *“Azərbaycan dastan və nağıllarının dilinin tədqiqindən aydın olur ki, folklorda bir qisim frazeoloji birləşmələr işlədilmişdir ki,*

onlar hərəkətin tərzini, zamanını, yerini, kəmiyyətini və s.-ni bildirir və bu da zərf mənası daşıyır. Məsələn, əli yandım da frazeoloji birləşmə – tərz, gecənin bir vaxtı – zaman, iki daş arasında – yer, göz işlədikcə – kəmiyyət bildirir və zərf kimi özünü göstərir” [101, s.105-106]. Müəllif zərf bildirən frazeoloji birləşmələri qrammatik mənasına görə qruplaşdıraraq tərz-hərəkət, zaman, yer və kəmiyyət anlayışı bildirən frazeoloji birləşmələr kimi tədqiq etməyi məqsəduyğun hesab edir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində də ədəbi dilimizdə olduğu kimi, əsas tərəfi zərflə ifadə olunan frazeoloji vahidlər işlənir. Onlar say etibarilə əvvəldə haqqında danışdığımız frazeoloji birləşmələr qədər çox olmasa da, burada şivələrə məxsus belə birləşmələr kifayət qədər var. Fikrimizcə, bu cür frazeoloji vahidləri tədqiq edərkən H.Bayramovun qeyd etdiyi kimi “zərf mənalı frazeoloji vahidlər”i zərf frazeoloji vahidlər adı altında vermək daha məqsəduyğun olardı.

Zərf frazeoloji vahidlər, əsasən, söz birləşməsi şəklində olur, xüsusilə də ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklində özünü göstərir və hərəkətin əlamətini, zamanını bildirir: işıx gözü (Şərur) – qaranlıq düşməmiş; yaz ağzı (Şahbuz) – mart ayının sonu; naxır əyağı (Şahbuz) – axşam çağı; at üstü – tələsik; bir havırdan (Şərur) – bir azdan sonra; Allahın altda (Şahbuz) – Allahın köməkliyi ilə; dar vaxdı (Babək, Naxçıvan) – axşama yaxın; egili //eygili vax (Şərur) – qaranlıq düşməmiş, münasib vaxt; irəli vaxdı (Şahbuz) – əvvəllər; qərə yaz (Culfa, Ordubad) – yazın əvvəli; üzü üzümə – gözü gözümə (Babək, Naxçıvan) – çəkinmədən; başı qoltuğunda (əksər şivələrdə) – hər şeyi gözə alaraq; it tayadan düşməmiş (Babək, Naxçıvan, Şahbuz) – tezdən; gecə gözü (əksər şivələrdə) – gec; indinin indisi (Naxçıvan, Ordubad) – bu dəqiqə; it zulumuynan (əksər şivələrdə) – çətinliklə, alın təri ilə; tərəsi üsdə (Şərur, Naxçıvan) – başı üstə, tez; dar məcalda (Babək, Culfa, Şahbuz) – son anda, dar ayaqda; əli qoynunda (əksər şivələrdə) – kor-peşiman, iki dünya bir ola (Naxçıvan, Ordubad) – heç vaxt; binnan əzələ (Şahbuz) – əvvəllər; və s.

Zərf frazeoloji birləşmələrin Naxçıvan dialekt və şivələrində cümlə daxilində işlənmə məqamlarına da nəzər salmaq yerinə düşərdi: İşıx gözü yığışın gedəx’ (Şərur); Dar vaxdı yerə girməzdər (Qaraçuq); Egili vax çıxın, sora gec olar (Zeyvə); Binnan əzələ əti daşda döyüb daş kifdəsi pişi:rdix’ (Xurs); İrəli vaxdı tayfa çoxudu

bırda (Aşağı Qışlaq); Üzü üzümə – gözü gözümə yalan danışır, heç utammır (Qaraçuq); Kaş Allahın altda elə bir adam olaydı ki, bına dərşini verəydi (Şahbuz); Bı oğlan elə başı qoltuğunda gəzirdi, heş kimmən, heş zaddan qorhmurdu (Naxçıvan); Gecə gözü çağırdılar uşağı apardılar, qaldım intizar (Vayxır).

Naxçıvan dialekt və şivələrindən topladığımız zərf sabit söz birləşmələri şivələrdə ədəbi dildəki qarşılıqları ilə paralel şəkildə işlənir. Lakin xalq dilində onların şivə variantına daha çox üstünlük verilir və şifahi nitqdə onlardan geniş şəkildə istifadə olunur. Onların ədəbi dil variantlarına bədii əsərlərdən gətirilən nümunələrdə də rast gəlirik və bu birləşmələr mənə baxımından şivələrdə işlənən vahidlərin sinonimi kimi çıxış edir. Məsələn: *Bu kənd hal-hazırda Ağdam şəhəri ilə birləşməkdədir* [46, s.66]. İndinin indisində də anasından əl çəkmir (Naxçıvan). *Əlbəttə alının təri ilə qazanmışan, pəs çünki belədi, barı səy elə, yaxşı mal al* [87, s.58]. İt zulumuynan işdiyip qazandıxları da hammısı əldən getdi (Cəhri). *Qasıməli tez-tez qaçıb, övrəti Xudayar bəyin əlindən alıb, başladı onu məzəmmət eləməyə* [87, s.81]. Adamın üsdündə Allah var, indiyə kimin nə demişəm təpəsi üsdə ge:b eliyip (Maxta). *Mən dəxi heç vaxt səndə otura bilmərəm* [87, s.82]. Bınnan belə iki dünya bir ola dəy bizimki tutmaz (Aza).

V ə l i b ə y. *Hey, get ey fələk, hey! Keçmişdə o hadim vaxtında bir axşamçağı küçə ilə gedirdim* [4, s.101]. Naxır əyağı naxır gələn vaxda, axşam tərəfinə deyirix' (Ərəzin).

Maarif komissarlığı böyük bir enerji ilə əvvəllər milyonçu Tağıyevin xüsusi mülkü olan yanımış teatrı bərpa etdirməyə başladı [46, s.369]. Bınnan əzələ tez-tez gə:p-gedərdi (Şahbuz).

Doğrudan da, peşman olan şah balığın üstünə cumdu. Ancaq balıq çəkinmədən amiranə əmr etdi [96, s.279]. Utammır, üzü üzümə-gözü gözümə yalan danışır (Zeynəddin).

Naxçıvan dialekt və şivələrində olan zərf frazeoloji vahidlərin tədqiqi göstərir ki, burada ədəbi dillə eyni və ya fonetik fərqlərlə işlənən frazeoloji birləşmələrdən daha çox şivələrə xas olan frazeoloji vahidlər işlənir. Ədəbi dildə işlənən frazeoloji vahidlərlə eyni və yaxın mənanı ifadə edən şivə frazeologiyası üçün xarakterik olan

birləşmələri bölgə əhalisinin dilində geniş şəkildə müşahidə edirik. Bu isə şivələri ədəbi dildən fərqləndirir, əhalinin dilinin spesifikliyini xarakterizə edir və fikrin daha canlı ifadəsinə xidmət edir. Ümumiyyətlə, tədqiqat göstərir ki, frazeoloji birləşmələr baxımından dialekt və şivələr çox zəngindir və ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Əslində dialekt və şivələrin ədəbi dillə əlaqəsinin hansı səviyyədə olduğu, onların bir-birindən asılılıq dərəcəsini, ən əsası onlar arasında oxşarlılığın və fərqliliyin ortaya çıxmasında ədəbi dillə müqayisəli aparılan tədqiqatlar çox əhəmiyyətlidir. Tədqiqat göstərir ki, sayca azlıq təşkil etməsinə və quruluşuna görə digər frazeoloji vahidlərdən fərqlənən zərf frazeoloji vahidlər Naxçıvan dialekt və şivələrinin zəngin frazeoloji sisteminin cüzi bir hissəsini təşkil edir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində zərf frazeoloji vahidlər ədəbi dildə olduğu kimi azlıq təşkil edir. Nümunələrdən də göründüyü kimi, zərf frazeoloji vahidlərin tərkibi isim, sifət, say və s. müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olsa da, bu birləşmələr zərf kimi formalaşır və zərfin məna növlərindən daha çox tərz-i-hərəkət, zaman, kəmiyyət, yer məzmunu daşıyır. Naxçıvan dialekt və şivələrində zərf frazeoloji birləşmələr tərəflərin ifadə vasitələrinə görə müxtəlif modellər əsasında qurulur və daha çox ismi birləşmələrə bənzəyir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində zərf frazeoloji vahidlər ismi və feili birləşmələrə nisbətən sayca azlıq təşkil etsə də, onlara aid topladığımız nümunələrdə şivələrin xarakterik xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə özünü göstərir və burada ədəbi dildə işlənməyən çoxlu bu cür birləşmə müşahidə etmək mümkündür.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeoloji cəhətdən tədqiqi burada bu cür sabit birləşmələrin müxtəlif söz birləşmələri modelləri əsasında formalaşdığını göstərir. Apardığımız əhatəli və kompleks tədqiqat nəticəsində belə bir qənaətə gəlirik ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlər ədəbi dilimizdə olduğu kimi əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə təsnif oluna bilər. Topladığımız dialekt materialları içərisindən seçdiyimiz nümunələr bunu deməyə əsas verir ki, sayca bərabər olmasa da, burada frazeoloji birləşmələrin bütün növlərinə rast gəlinir. Onların içərisində əsas yeri feili sabit söz birləşmələri tutur. Digər birləşmə növləri isə feili birləşmələrə nisbətən sayca azdır. Dialekt materialların əhatəli tədqiqinə əsasən deyə bilərik ki,

sabit birləşmələr içərisində sayca ən az olanı zərf frazeoloji birləşmələrdir. Bu da zərfin bir nitq hissəsi kimi təbiətindən və onun dilimizin morfologiyasındakı mövqeyindən irəli gəlir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji birləşmələr xalq dilinin zəngin imkanları hesabına formalaşmışdır və onlar xalqın həyatına, məişətinə, keçmişinə aid müəyyən məlumatların da daşıyıcısı hesab oluna bilər.

II FƏSİL

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN

SEMANTİK TƏBİƏTİ

2.1. Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi

Frazeologiyası özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri ilə digər dialekt və şivələrimizdən fərqlənən Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin sırf yerli şivələr üçün xarakterik olan nümunələrinin bir qismi ədəbi dillə ekvivalentlik təşkil edir. Burada elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onlar ədəbi dildəki nümunələrlə tam, digər qrup frazeoloji vahidlər isə ədəbi dildəki qarşılığı ilə natamam ekvivalent ola bilər.

Frazeoloji vahidlər forma zənginliyinə, üslubi çalarlığına, semantikasına görə ədəbi dillə yanaşı, dialektlərin lüğət tərkibində də özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən dil vahidləridir. Dilin müəyyən qatını təşkil edən frazeoloji vahidlər yalnız məcazi mənə ifadə etməklə qalmır, eyni zamanda dilin tarixini, üslub zənginliyini, semantikasını tədqiq etmək, öyrənmək işində də öz orijinallığını qoruyub saxlayır. *“Frazeoloji vahidlərə tarixi yanaşma, onları etimoloji cəhətdən araşdırma təkcə frazeoloji vahidlərin mənsub olduğu xalqın tarixini deyil, həm də o xalqın dilinin tarixini öyrənməyə imkan yaradır. Bu da frazeoloji vahidlərin fərdi xarakterini göstərir”* [82, s. 55]. Dildə önəmli yer tutan frazeoloji vahidlərin ədəbi dil, dialekt və şivə müstəvisində tədqiqi onların ekvivalentliklərini aşkara çıxarmağa imkan verir.

Ekvivalentlik, əslində, müxtəlif dillərə məxsus frazeoloji vahidlərin qarşılaşdırılaraq eyniliyin üzə çıxarılması kimi nəzərdə tutulur. Müxtəlif sistemli dillərin, həmçinin Azərbaycan və ümumiyyətlə, türk dillərinin frazeologiyasının istər ayrılıqda, istərsə də müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə həsr olunmuş çoxlu tədqiqat işləri vardır. *“Frazeoloji ekvivalentlik qohum dillərdə özünü daha yüksək səviyyədə göstərir. Dillərin eyni sistemliliyi struktur ekvivalentliliyinə zəmin yaradır. Struktur*

eyniliyi həm də frazeologizmi təşkil edən komponentlərin üst-üstə düşməsinə yardımçı olur. Həm strukturca, həm də komponentlərin eyniliyi ilə səciyyələnən frazeologizmlərin adekvatlılığı və ekvivalentliyi yüksək ehtimallıdır” [75, s.73]. Lakin ədəbi dillə dialekt və şivələrdəki frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi indiyə qədər tədqiqata cəlb olunmamış, diqqətdən kənarda qalmışdır. Ona görə də biz tədqiqat işinin bu fəslinin müəyyən bir hissəsini məhz bu məsələyə həsr etmişik və burada frazeoloji vahidlərin ədəbi dillə dialekt və şivələr arasındakı ekvivalentliyi məsələsinə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Ekvivalentlik dil vahidləri arasında eynilik kimi nəzərdə tutulur və bu zaman frazeoloji vahidin leksik dolğunluğu və üslubi xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Həmçinin ekvivalentlikdə leksik, semantik və struktur amillər əsas rol oynayır. *“Ekvivalentlik frazeologizmlərin strukturunun müxtəlif dillərdə eyniliyi kimi nəzərdə tutulur. Bu zaman strukturun leksik dolğunluğu və frazeoloji vahidin üslubi xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Burada ekvivalentlik (vahidlərin məzmun cəhətdən tam və ya qismən eyniliyi) və konkurentlik (forma cəhətdən tam və ya qismən eynilik) arasında dəqiq sərhədlər müəyyənləşdirilir. Ekvivalentliyin müəyyənləşdirilməsinə belə yanaşma semantik, leksik və struktur amillərə əsaslanır*” [42, s.43].

Göstərilənləri nəzərə alaraq frazeoloji ekvivalentliyi aşağıdakı kimi bölmək olar:

1. Tam ekvivalent frazeoloji vahidlər. Bu qrup frazeoloji vahidlərə semantikasını, üslubi çalarları eyni olan frazeoloji vahidləri daxil etmək olar.

2. Natamam ekvivalent frazeoloji vahidlər. Bu qrup frazeoloji vahidlərin bir qismi ədəbi dillə leksik cəhətdən eynilik təşkil edib semantikasına görə fərqlənir, müəyyən bir hissəsi semantikasına, üslubuna görə eynilik təşkil edib leksik mənasına görə cüzi olaraq fərqlənir, digər bir qismi isə leksik, semantik və üslubi cəhətdən fərqlənən sabit birləşmələrdən ibarətdir.

Bunlarla bərabər, çox az qisim frazeoloji analoqlara da rast gəlmək mümkündür. Söz birləşməsi şəklində olan frazeoloji vahidlərin tərkibindəki sözlər öz ilkin mənasından uzaqlaşaraq frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi kimi yeni ifadə yaradır. Frazeoloji birləşmələrə daxil olan sözlərin mənası heç bir ekvivalentlik təşkil

etmir. Çünki frazeoloji birləşmə tərkibindəki sözlərə görə deyil, bütöv ifadə etdiyi mənaya uyğun monolit şəkildə ekvivalent olur.

Frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi məsələsinə münasibət bildirən A.İ.Smirnitski belə yazır: *“Sözə ekvivalent olmayan söz birləşmələri heç frazeoloji vahidlər də deyildir”* [128, s.73]. Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji birləşmələrin ekvivalentliyindən danışarkən həmin vahidləri əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə qruplaşdıraraq araşdırmaya cəlb etmək daha məqsədəuyğundur.

2.1.1. İsmi frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi

Frazeoloji vahidlər dialekt və şivələrdə, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələrində ədəbi dilə nisbətən daha zəngin material verir. Bu baxımdan onların dialekt leksikasında özünəməxsus yeri var. Bu cür dil vahidləri nitqin daha obrazlı və rəngarəng olmasına xidmət edir və xalq dilində onların çox zəngin və orijinal nümunələri meydana çıxır. Bu isə şivələri bir daha ədəbi dildən fəqləndirir, onların özünəməxsusluğunu üzə çıxarır və ifadə imkanlarını artırır. Xalqın obrazlı təfəkkürünün məhsulu olan bu ifadələr uzun əsrlər boyu yaranaraq formalaşmış, mükəmməl şəkil alaraq bu gün dialekt və şivələrdə geniş şəkildə işlənir. *“Frazeoloji birləşmələr həm forma, həm də mənaca monolitləşir. Yəni eyni formada yalnız bir mənə, bir məzmun ifadə edir. Başqa sözlə desək, frazeoloji vahidlər nə forma, nə də mənə, məzmun cəhətdən tərkib hissələrinə ayrılmaz, sabit qalır”* [30, s.126]. Xalq dilində bu daşlaşmış leksik vahidlər eynilə folklor nümunələri kimi uzun bir tarixi dövr ərzində babalarımızın, atalarımızın təcrübəsindən keçərək sabitləşmişdir. Apardığımız tədqiqat göstərir ki, şivə frazeologiyasının nümunələri çox vaxt ədəbi dillə mənə, məzmun baxımından paralellik təşkil edir. Bu paralellik frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi adlandırılır. Naxçıvan dialekt və şivələrindən topladığımız sabit birləşmələr içərisində elə frazeoloji vahidlərə rast gəlirik ki, onlar ədəbi dillə tam paralellik təşkil edir və mənə baxımından ədəbi dildəki sabit və ya sərbəst birləşmələrlə üst-üstə düşür və bu ismi frazeoloji vahidlərin semantikasi, üslubi çalarları ekvivalentləri ilə eynidir: qır duz (Kəngərli, Naxçıvan, Sədərək) – həddindən artıq duzlu, çox duzlu; qorapışirən ay (Ordubad) – avqust, yayın istisi; quyruxdoğan

ay (Ordubad) – yayın son ayı; oxlaqqıran ayı (Şahbuz) – payızın son ayı; aralıq atı, kor Fatı (əksər şivələrdə) – hər iş qarışan, hər yerə soxulan; başına Heydər – özbaşına; içi fəsat (Naxçıvan) – paxıl, heç kimin yaxşılığını istəməyən. Bu frazeoloji birləşmə özbək dilində içi kora [119, s.117] variantında işlənir. Ümumiyyətlə, türk dillərinin ortaq keçmişi dilin bütün səviyyələrində özünü göstərdiyi kimi, frazeologiyada da aydın şəkildə müşahidə olunur. Bu baxımdan şivələrdən toplanan bir çox frazeoloji vahidlərin digər türk dillərində də variantlarına rast gəlirik. Bu variantların bir qismi olduğu kimi, bir qismi isə müəyyən fərqlərlə işlənir. Bu baxımdan şivə frazeologiyasının tədqiqi zamanı qohum dillərə müraciət etmək, onlarla müqayisələr aparmaq da çox yaxşı nəticə verir.

Ədəbi dillə ekvivalentlik təşkil edən frazeoloji vahidlərin dialektoloji mətn daxilində işlənmə məqamlarına da nəzər salaq: Qorapışirən ay elə aydı ki, istidən üzüm yetişir (Zeynəddin); Bi dənə xorəx' pişirmişdilər, o da ki qır duz (Şahbuz); Quyruxdoğan ay avqusda diyəllər bizdə, hava yavaş-yavaş sınar onda (Şərur); İndiki uşaxlar başına Heydərdi, heş kimi saymıllar ki (Babək). Naxçıvan dialekt və şivələrində ekvivalentlik həm frazeoloji birləşmə səviyyəsində, həm də sərbəst söz birləşməsi və söz səviyyəsində özünü göstərə bilər. Yəni Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji birləşmələrin ekvivalenti bunlardan hər hansı biri ola bilər.

Ədəbi dil və Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin müqayisəli tədqiqi nəticəsində elə frazeoloji vahidlərlə də rastlaşırıq ki, onlar leksik-semantik və üslubi cəhətdən qismən fərqlənir və natamam ekvivalentlik təşkil edir: zəmbərəx' dəvəsi – ayağı ağır, astagəl. Bu frazeoloji vahid ağır hərəkət edən, cəld olmayan mənasında ədəbi dilimizdə işlənən ağır ayaq frazeoloji birləşməsinə ekvivalent kimi götürülsə də, şivələrdə onun ifadə etdiyi məna ilə tam üst-üstə düşmür. Çünki topladığımız dialektoloji materialın təhlilinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində də ağır ayaq birləşməsi eyni məqamda işlənir. Lakin zəmbərəx' dəvəsi sabit birləşməsi “astagəl adam” birləşməsindəki əlamətin daha çox olduğunu ifadə edir və işi həddən artıq uzadan, həddindən çox yavaş hərəkət edən mənasını verir: Evi yıxılmış elə bil zəmbərəx' dəvəsidi, özün dərbəşdirənəcən adamın ürəyi

çəkilir (Naxçıvan). Qələm yerışı (Şahbuz) – at yerışı forması, addımlarını birbirindən çox irəlidi atmadan yerimə. Bu frazeoloji vahidə ədəbi dilimizdə rast gəlmirik. Onun ifadə etdiyi anlama tam ekvivalent də frazeologiya lüğətində qarşımıza çıxmadı. Ona təxmini ekvivalent kimi “ox kimi yerimək”, “mil kimi getmək” birləşmələrini göstərə bilərik. Qara yağış (Naxçıvan) – uzun müddət davam edən yağış mənasında şivələrdə işlənən frazeoloji birləşmə ədəbi dilimizdəki “tut ucundan çıx göyə” vahidinə təxmini ekvivalent olur. Ədəbi dildə bu birləşmə daha çox güclü yağış mənasında işlənsə də, şivələrdə qara yağış frazeoloji vahidi bir qədər fərqli – uzun davam edən yağış deməkdir: Onda qara yağış başdıyanda ta günnərnən kəsmirdi, indi həylə yağış yağmır ki (Bulqan).

Naxçıvan dialekt və şivələrində bir qisim frazeoloji vahidlər də vardır ki, onlara, ümumiyyətlə, həm məna, həm də quruluş etibarilə ekvivalent tapmaq mümkün olmur. Bu vahidlər şivələr üçün xarakterikdir və onların ədəbi dildə qarşılığı, demək olar ki, yoxdur. Cinni Cəfər qoşunu – oğul-uşaq, dəstə; dədə-baba günü (əksər şivələrdə) – hər hansı bir yerdə adamın çox olması, subay yunu (Şahbuz) – sağılmayan qoyundan qırılan yun; uzun su (Babək, Naxçıvan) – arx, çay, Araz çayı; şeytan əyağı (Babək) – velosiped; çoban yarması (Şahbuz, Naxçıvan) – yazda yağan dolu, şəfdəli tabağı (Babək, Şahbuz) – əziz-ərköyün adam: Cinni Cəfər qoşunu kimi hammıvuz birdən tökülüşməyin bira (Naxçıvan); Həmən günnəri bazarda dədə-baba günü olur (Cəhri); Dedim durum uşaxları aparım uzun suya, o da ki, bıllar gəldilər, qaldı (Şıxmahmud); Dədəsi şeytan əyağı almışdı, uşaxlar sevişdən ta bilmirdilər neynəsinnər (Vayxır); Bı qız elə bil şəfdəli tabağıdı (Kükü).

Qeyd olunan nümunələr bir daha frazeoloji vahidlərin Naxçıvan dialekt və şivələrində ədəbi dillə ortaq xüsusiyyətləri ilə yanaşı, şivə frazeologiyasının özünəməxsusluğunu da ortaya çıxarır, şivələrin bu baxımdan nə qədər zəngin və fərqli xarakterə malik olduğunu göstərir. Müşahidələrimiz göstərir ki, ədəbi dilə ekvivalent olan bu cür frazeoloji vahidlərin şivələrdə daha çox şivə variantına üstünlük verilir və ədəbi dil variantından o qədər də çox istifadə olunmur.

2.1.2. Feili frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi

Naxçıvan dialekt və şivələrində olan feili frazeoloji vahidlər də ismi birləşmələrdə olduğu kimi, ədəbi dillə müqayisədə tam və natamam ekvivalentlik yarada bilir. Ədəbi dil və Naxçıvan dialekt, şivələrindən toplanan materialın tədqiqi burada işlənən feili frazeoloji vahidlərin ekvivalentlik baxımından da maraqlı faktlar verdiyini göstərir. İsmi frazeoloji vahidlərdə olduğu kimi, feili frazeoloji vahidlərdə də bir qrup birləşmələr vardır ki, onların ədəbi dildə qarşılıqları var və bu nümunələr bir-biri ilə tam ekvivalent olur. Onların semantikasi, leksik tərkibi və üslubi çalarları eynidir: sədəməsi dəyməx' – ziyan, zərər vurmaq (Babək, Naxçıvan); alımını verməx' (Şərur) – məzəmmət etmək, hirsələnmək; zot verməx' (Babək, Culfa, Naxçıvan, Şahbuz, Şərur) – acıq vermək; əli ağzında qalmaq (əksər şivələrdə) – mat qalmaq; urcah olmaq (əksər şivələrdə) – rast gəlmək; dütdülü gəlməx' (Naxçıvan, Babək, Culfa) // kəf gəlməx' (Şərur) // dabalax gəlməx' (Babək, Culfa, Naxçıvan) – kələk gəlmək; həmgələ gəlməx' (Babək, Naxçıvan, Şahbuz) – yan-yanə gəlmək; şur salmaq (Babək, Kəngərli, Naxçıvan, Ordubad, Şərur) – aranı qarışdırmaq; dırneyi dağılmaq (Babək, Naxçıvan) – evi, güzəranı dağılmaq; hətərən-pətərən danışmaq (əksər şivələrdə) – boş-boş danışmaq; zol durmaq (bütün şivələrdə) – şişmək, qabarmaq.

Naxçıvan dialekt və şivələrində olan bu cür frazeoloji birləşmələrin tam ekvivalenti ilə müqayisəsini vermək üçün həmin vahidlərin bədii əsərlərdən seçilmiş nümunələrinə nəzər salmağı daha məqsədəuyğun hesab edirik: *Bu meyitlərin içində cavan fədailər, günahı məlum olmayan ağ saçlı qocalar, körpə uşaqlar və lüt arvadlara rast gəlmək olardı* [61, s.429]; Bı tərəfdən də bina urcah oldu (Biçənək). Ədəbi dilimizdəki rast gəlmək frazeoloji vahidinin tam qarşılığı olan urcah//ürcah olmaq sabit birləşməsi onun ifadə etdiyi mənanı tam ifadə edə bilir. Təbii ki, frazeoloji birləşmələrin ekvivalentliyi daha çox üslubi xarakter daşıyır və mətn daxilində müəyyən olunur. Onları mətndən kənarda təsəvvür etmək çox çətindir və bu zaman onun anlamını dəqiq müəyyən etmək, demək olar ki, mümkün olmur.

Həyat oyunbazların başına elə oyun açır ki, özləri də mat qalırlar [61, s.54]; Hammı əli ağzında qalmışdı kin, bı nə danışır (Babək). Mat qalmaq və onun dialekt

variantı olan əli ağzında qalmax frazeoloji birləşmələri bir-birinə tam ekvivalent ola bilir və biri digərini əvəz edə bilər. Dilimizin digər dialekt və şivələrində bu mənada barmağı ağzında qalmax, matı-qutu qurumax kimi ekvivalentləri də işlənmişdir.

A balam, axmaq-axmaq danışmayın, bu kişilər siz dediyiniz adamlardan deyillər, niyə bu qədər boş-boş danışsınız [87, s.137]; Ağlıvı yığ başıva, hətərən-pətərən danışma (Naxçıvan). Bədii ədəbiyyatdan və şivələrdən gətirilən nümunələrdə işlənən hətərən-pətərən danışmaq və boş-boş danışmaq, axmaq-axmaq danışmaq söz birləşmələri də bir-birinin tam ekvivalenti kimi çıxış edə bilər. Bu mənada Naxçıvan dialekt və şivələrində hərzə-hədyan danışmaq, ağzına gələnə eşiyyə töx'məx', sayır-bayır danışmaq kimi söz birləşmələri də işlənmişdir.

Vallahi, iki aşiqə mane olmaq heç insaf deyil [24, s.37]; Qardaşı işinə şətəl qatdı (Babək). Nümunələrdə işlənən şətəl qatmaq və mane olmaq frazeoloji vahidləri də ekvivalent frazeoloji birləşmələr kimi qeyd oluna bilər.

Ədəbi dil və Naxçıvan dialekt və şivələrində bir sıra frazeoloji birləşmələr də vardır ki, onlar bir-birindən leksik-semantik və üslubi cəhətdən qismən fərqlənən birləşmələrdir və natamam ekvivalent təşkil edir: din vırmaq (Şərur) – bu feili frazeoloji birləşmə ədəbi dilimizdə yarıb çıxmaq söz birləşməsinin qarşılığı kimi işlənsə də, şivələrdə onun ifadə etdiyi mənanı eynilə ifadə edə bilmir. Çünki Naxçıvan dialekt və şivələrində din vırmaq yumurtadan çıxmaq istəyən cücəyə aid edilir və yarıb çıxmaq söz birləşməsinə hər məqamda əvəz edə bilmir: Hələ yumurtdadan dünənnərim din vırıb, indi bizə dil örgədir (Qıvrax).

Düy vırmaq (Culfa, Kəngərli) – ədəbi dilimizdəki xəbər vermək birləşməsinin ifadə etdiyi mənaya yaxın anlam ifadə edən bu frazeoloji vahid tam ekvivalent təşkil edə bilmir. Düy vırmaq sabit söz birləşməsi hamıya yaymaq, biabır etmək, sirrini fəş etmək mənasında nisbətən fərqli məqamda işlənir: Sa: kim deyirdi ki, həylə şeyi düy vırsan hamıya, indi də gözüqıpqı olasan (Culfa).

Zəndi vırmaq (Şahbuz) – ədəbi dildə yadına düşmək frazeoloji birləşməsinin qarşılığı olan bu vahidin ifadə etdiyi məna çalarlarında olan müəyyən fərqlər onu natamam ekvivalent təşkil etdiyini deməyə imkan verir. Çünki Şahbuz rayonu şivələrində müşahidə etdiyimiz zəndi vırmaq sabit birləşməsi, daha dəqiq, haradansa

xatırlamaq, xatırlamaq, amma tam yadına sala bilməmək anlamında işlənir: Kişini zəndim vırdı ha, ama di gəginən kin, ha elədim yadıma salımadım kimdi (Biçənək). Bədii ədəbiyyatdan və şivələrdən verdiyimiz aşağıdakı nümunədə də onların işlənmə məqamlarını görmək olar: *Əvvəl keçən günləri yadına düşdü; yəni uşaqlığı* [87, s.104]; Ha fikirrəşirəm, zəndim vırmır (Naxçıvan).

Pəl vırmax (Kəngərli, Naxçıvan, Şərur) – dilimizdə işlənən mane olmaq söz birləşməsinin qarşılığı olan pəl vırmax frazeoloji vahidi də bu birləşməyə natamam ekvivalent olur. Çünki Naxçıvan dialekt və şivələrində çox geniş işlənmə tezliyinə malik olan bu birləşmə daha çox qəsdən mane olmaq məqamında işlənir: Hər küşdə bizim işimizə pəl vırdı, Allah da onu bildiyi kimin eləsin (Culfa).

Dilinə dəm verməx' (Ordubad, Şərur) – semantikasi baxımından dil tökmək söz birləşməsinin qarşılığı olan bu frazeoloji vahid mənə çalarındakı müəyyən fərqlərlə natamam ekvivalent olur. Naxçıvan dialekt və şivələrində çox danışmaq, dili ilə yola gətirmək mənasında daha çox qarşımıza çıxır: İndi bı dəyqə dilinə dəm verəcəx, gör bir nətərin bizi pişirəcəx (Dəstə).

Şıpbıladağı düşməx' (Babək, Culfa, Naxçıvan) – araları dəymək birləşməsinə natamam ekvivalent olan bu frazeoloji vahid Naxçıvan dialekt və şivələrində birdən münasibətləri pozulmaq, əvvəl çox mehriban olub, sonradan dalaşmaq, savaşımaq kimi mənalar ifadə edə bilər: Gör indi binnarın nətə:r şıpbıladağı düşəcəx' hələ (Milax).

Məndə tutmax (Babək, Naxçıvan) – pay tutmaq mənasında işlənən bu sabit söz birləşməsi, əsasən, çoxlu hədiyyə payı aparmaq, lazım olandan artıq şeylər almaq, həddən artıq hörmət etmək kimi mənalarda işlənir: Hər gedəndə qucax-qucax məndə tutdum apardım, indi də haqqı-sayımı verdilər əlimə beləcəne (Xəlilli).

Ədəbi dillə Naxçıvan dialekt və şivələrində natamam ekvivalent olan feili frazeoloji vahidlərin bir qisminə də bədii ədəbiyyatdan gətirdiyimiz nümunələr əsasında nəzər salaq: (Sara Bəhrama): *Hərgah səni bu evdən qovmaqla təhdid edərlərsə, eybi yoxdur* [24, s.43]; Allah axırın xeyir eləsin, yaman kəsəmət kəsirdi (Naxçıvan). Çox vaxt təhdid etmək frazeoloji birləşməsinin yerində də işlənən kəsəmət kəsməx' birləşməsi bəzi məqamlarda ona tam ekvivalent ola bilmir və

müəyyən mənə çarları ilə işlənərək hərbi-qadağa gəlmək, qorxutmaq, yuxarıdan-aşağı baxmaq kimi məqamlarda da işlənir: Dünənə kimin bizə kəsəmət kəsirdi, indi özü gə:p düşüb bizdən də aşağı (Payız).

Göründüyü kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən, bölgə şivələrinə xas olan feili frazeoloji vahidlər ədəbi dilimizdə işlənən sabit söz birləşmələrinin ekvivalenti kimi çıxış edə bilər və müəyyən məqamlarda bu vahidlər bir-birinin ifadə etdiyi anlamı tam, bəzi məqamlarda isə mənə çarlarındakı müəyyən fərqlərlə ifadə edə bilər. Bu baxımdan frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi məsələsi bu günə qədər hələ də dilçiliyimizdə, o cümlədən dialekt və şivələrimizdə öz həllini tapmamışdır. Onların belə müqayisəli tədqiqi çox maraqlı dil faktlarının ortaya çıxarılmasına imkan verir və şivə frazeologiyasının ifadə imkanlarının genişliyini bir daha aydın şəkildə göstərir.

2.2. Naxçıvan dialekt və şivələrində semantik cəhətdən ədəbi dil ilə ortaq işlənən frazeoloji vahidlər

Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeologiyasına daxil olan vahidlərin yuxarıda apardığımız ekvivalentliliyə görə tədqiqində biz, əsasən, onlara leksik-semantik və üslubi cəhətdən ədəbi dillə ekvivalentliyi aspektindən yanaşmışıq. Naxçıvan dialekt və şivələrində bir çox frazeoloji vahidlər vardır ki, onlar quruluşuna, formasına, mənasına görə ədəbi dillə ortaq xüsusiyyətlərə malikdir.

Naxçıvan dialekt və şivələrindən topladığımız frazeoloji vahidlərin əsasən ədəbi dilimizdəki qarşılığı söz birləşməsi olur. Onlar mənaca eyni və ya yaxın, tərkibindəki sözlərə görə isə fərqli ola bilər. Ədəbi dildə qarşılığı söz birləşməsi olan vahidlərə nəzər salaq: lələx' qoşmaq (əksər şivələrdə). Bu sabit söz birləşməsi şivələrdə "lağa qoymaq, bəyənmemək, haqqında söz qoşmaq" mənalarında işlənərək ədəbi dildəki lağ etmək frazeoloji vahidinin qarşılığı kimi çıxış edir. Çox vaxt dalına lələx' qoşmaq variantında da rast gəlirik: Binnarın özərinə bir baxan lazımdı, unnan da elə adam axdarıllar lələx' qoşmağa (Milax). Hərən dalına bir lələx' qoşdu, indi özü gör nə gündədi (Naxçıvan).

Tisbirriyə düşməx (Ordubad): Bir həylə tisbirriyə düşdüm, bir adam demədi ki, ge:m görüm, bı necoldu (Aza). Mənaca ədəbi dilimizdəki çətinlik çəkmək frazeoloji birləşməsinin qarşılığı kimi işlənir. Ümumiyyətlə, tisbir sözü Naxçıvan dialekt və şivələrində “çətinlik” mənasında işlənir: Nə tisbirriynən özünü bir yana çıxartmışdı (Babək). Frzeoloji birləşmənin də ifadə etdiyi məna sözün həmin anlamı ilə birbaşa bağlıdır.

Çul düşməx' (Babək, Naxçıvan): Kəvşənnən gəlip çul düşmüşdük' ki, bidən baxdık şur düşdü həyəətə (Vayxır). Bu söz birləşməsi şivələrdə ədəbi dilimizdəki yorulub əldən düşmək, təqətdən düşmək frazeoloji vahidinin qarşılığı kimi işlənir.

Kərəvəngi qalmax (Culfa): Daha çox Culfa rayonu şivələrində rast gəldiyimiz bu frazeoloji vahid ədəbi dilimizdəki çaşbaş qalmaq, məəttəl qalmaq, tərəddüddə qalmaq söz birləşmələrinin ifadə etdiyi mənanı bildirir: İndi biz də kərəvəngi qalmışıx ki, kimin dediyinə inanax (Kırna).

Qaçarğa salmax (Şahbuz): O vaxdı ermənilər binnarı qaçarğa salmışdılar, bınna da gə:p yaxın kətdərdə özdərinə yurt saldılar (Badamlı). Bu frazeoloji birləşmənin ədəbi dilimizdəki qarşılığı didərgin salmaq söz birləşməsidir. Naxçıvan dialekt və şivələrində qaçarğa sözünün ayrılıqda da işlənərək “*qaçqın*” [77, s.164] anlamı ifadə etdiyi qeydə alınmışdır.

Sinci saxlamax (Culfa): Dedi: Sən bir sinci saxlaginə görəx' hələ bı gədə özün nətə:r aparacax (Yaycı). Bu birləşmənin ifadə etdiyi məna ədəbi dilimizdə diqqət yetirmək, fikir vermək söz birləşmələri ilə bildirilir.

Lıcını töx'məx' (bütün şivələrdə): Sa: dimmədix'cən lıcını tökürsən ha (Kükü). Ədəbi dilimizdəki şitini çıxarmaq, zəhlə tökmək birləşmələrinin qarşılığı olan bu söz birləşməsi Naxçıvan dialekt və şivələrində geniş şəkildə işlənir.

Naxçıvan dialekt və şivələrindən topladığımız frazeoloji vahidlər içərisində elə nümunələr var ki, onların ədəbi dildəki qarşılığı həm söz, həm də söz birləşməsi ola bilər. Yəni bu frazeoloji vahidlərin ifadə etdiyi mənanı ədəbi dildə bir sözlə də, frazeoloji birləşmə ilə də ifadə etmək olur:

Əhədinə kəsməx'//üzməx' (Şahbuz, Şərur): Gecə mığmıxlar uşağın eşdə əhədinə üzüpdü (Türkeş). Bu frazeoloji vahid ədəbi dilimizdəki döymək sözünün və əldən

salmaq birləşməsinin qarşılığı kimi işlənir. Bəzi məqamlarda tam olaraq bu birləşməyə ekvivalent ola bilməsə də, əsasən bu anlamda işlənir. Birləşmənin dəqiq mənasını mətn daxilində daha dəqiq müəyyən etmək olur.

Abır aparmax (əksər şivələrdə): Lazım bilsələr özdəri çağırəcəxlar, dəy abır aparmax lazım deyil (Dəstə). Ədəbi dildəki yormaq, boğaza yığmaq mənalarına uyğun gəlir.

Sudur annamax (əksər şivələrdə): Birdən sudur annadım ki, əyə də:sən bı gədə yalan deyir (Aza). Folklor nümunələrində daha çox barmağın tişdəməx' variantında rast gəldiyimiz bu frazeoloji birləşmə anlamaq leksik vahidinə və başa düşmək sabit birləşməsinin anlamına uyğun gəlir. Ədəbi dilimizdəki başa düşmək birləşməsi ilə tam ekvivalent olur.

Baş aparmax (Babək, Şahbuz, Ordubad): Gənə başdadılar, ta getdi axşama teyin baş aparacaxalar (Qahab). Bezdirmək və uzunçuluq etmək mənasında bu frazeoloji birləşmə dilimizin digər dialekt və şivələrində də qarşımıza çıxır.

Adama yavımax (Culfa, Ordubad): Gəlin gələndə sosurun biriydi, indi-indi hələ adama yavıyır (Ordubad). Öyrəşmək, qaynayıb-qarışmaq mənasında işlənən bu frazeoloji birləşmənin ikinci tərəfi olan yavımaq sözü Ordubad dialekti üçün xarakterik dil vahidlərindəndir. Burada yavıx sözünün "yaxın" mənasında işləndiyi qeydə alınmışdır. Yavımaq da "yaxınlaşmaq" anlamındadır və insanlardan uzaq qalmamaq, onlarla yaxın münasibət qurmaq deməkdir. Türkiyə türkcəsində də bu leksik vahid işlənir. Türkcənin şivələrində yavuklu "nişanlı" deməkdir.

Cıfırrığ eləməx' (Şahbuz): Məhərrəm cıfırrığ eləməsəydi, iş gə:p bı yerə çatmıyacıydı (Ayrınc). Bu frazeoloji vahid "hırsislənmək, yersiz özündən çıxmaq" mənasındadır. Naxçıvan dialekt və şivələrində eyni mənada cırtqozduğ eləməx' frazeoloji vahidi də işlənir.

Çəmin tutmax (əksər şivələrdə): Çətini işin çəmini tutanacandı, sora her şey öz yoluna tüşəcəx' (Naxçıvan). Bu söz birləşməsi öyrənmək, qaydasını bilmək mənasındadır. Çox vaxt şivələrdə çəmin tapbax variantında da işlənir.

Dalina keşməx' (əksər şivələrdə): Qızın anası ma: bir laylıx qoymuşdu, elə o vaxdı keşdilər laylığımın dalına vermədilər (Culfa). Qaytarmamaq, alıb-verməmək mənasında bu frazeoloji vahid şivələrimizdə geniş şəkildə işlənir.

Dolax gəlməx (Culfa, Şərur): Mən yekəx'də adama isdiyillər dolax gələlər (Vayxır). Bu sabit söz birləşməsi ədəbi dilimizdəki aldatmaq sözünə və kələk gəlmək birləşməsinin qarşılığı kimi qeyd oluna bilər. Naxçıvan dialekt və şivələrində çox vaxt dabalax gəlməx' variantında da işlənir.

Əyağı yammax (Şahbuz, Ordubad): Oğla:n əyağı yammışdı, di gəginən kin, qız əvi irazıçılıx vermədi (Külüs). Bu frazeoloji vahid bəyənmək, gözü düşmək anlamındadır.

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən bir qrup frazeoloji vahidlər vardır ki, onların ədəbi dilimizdəki qarşılığı ancaq sözlə olur. Yəni birləşmənin ifadə etdiyi mənanın qarşılığı söz birləşməsindən deyil, bir sözdən ibarət olur. Belə, bildirdiyi anlam ədəbi dildə leksik vahidlərlə ifadə olunan frazeoloji birləşmələrin cümlələrdə işlənmə mövqeyinə də nəzər salaraq:

Çırt atmax (əksər şivələrdə): Oturup divarın qındında çırt atmağınan bı işdər qaydasına düşməz (Babək). Bu frazeoloji vahid tüpürmək mənasında işlənir. Çırt atmax sabit birləşməsinin birinci tərəfi olan çırt sözü səs təqlidi yolu ilə formalaşmışdır və tüpürən zaman çıxan səsi ifadə edir.

Ərovun almax (Babək, Naxçıvan, Ordubad): Götgə paltarrarın ərovun bırda alax, aparağ əvə (Aza). Bu birləşmə – durulamaq mənasındadır. Buradakı ərov sözü Naxçıvan dialekt və şivələrində “paltar yuyulan zaman qalan çirkli su” [77, s.101] anlamındadır. Ərovun almax birləşməsi də məhz təmiz suda həmin ərovdan çıxarılmış paltarların durulanması deməkdir.

Əl-əl baş eləməx' (əksər şivələrdə): Bırda davıya gələsi nə var ki, heyvannarı əl-əl baş eləyin qutarsın gessin (Kırna). Bu frazeoloji vahidin ifadə etdiyi mənanın ədəbi dilimizdəki qarşılığı dəyişmək sözüdür.

Çorta getməx' (əksər şivələrdə): Elə də çorta gedip, görən desin dünya:n yükü bı:n çiyindədi (Babək). Bu frazeoloji vahid fikirləşmək mənası ifadə edir. Onun eyni

variantda və mənada dilimizin Qərbi Azərbaycan şivələrində [18, s.109] də işləndiyi qeyd olunur.

Dabannarı tökülməx' (Babək, Culfa, Ordubad): Yol elə pisdı ki, ge:p mənzilbaşına çıxanacan dabannarımız töküldü (Naxçıvan). Bu frazeoloji vahid yorulmaq mənasında işlənir.

Şiriyə çəkməx' (Şərur): Çəx'dilər uşağımı şiriyə, başın yallatdılar, yoldan çıxartdılar (Xanlıqlar). Bu söz birləşməsi aldatmaq mənasındadır.

Dəndənə qoymax (Naxçıvan): Bıllar dəndənə qoymasaydılar, heş bizim aramız da pozulmazdı. Bu frazeoloji birləşmə Naxçıvan dialektində qızıışdırmaq mənasında qeydə alınmışdır.

Dalına atmax (əksər şivələrdə): Sən unu dala: atmaginən (Culfa). Dalına atmaq frazeoloji birləşməsi qorumaq mənası ifadə edir.

Qab dibi yalamax (Şərur): Hərə bir yannan qab dibi yalamaxdan ötərin düzülmüşdü. Bu frazeoloji vahid ədəbi dilimizdəki yaltaqlanmaq sözünün qarşılığı kimi şivələrdə işlənir.

Ədəbi dil və şivələr daim bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu üçün onlar həm də biri digərini zənginləşdirir. Bu baxımdan dialekt və şivələrdə işlənən frazeoloji vahidlər də ədəbi dillə bir çox ortaq xüsusiyyətlərə malikdir. Araşdırmamız göstərir ki, burada bir çox frazeoloji vahidlər ortaq şəkildə, yaxud müəyyən fonetik fərqlərlə işlənsə də, mənaca eyni olub leksik tərkibinə görə tamamilə fərqlənən vahidlərin sayı da az deyil.

2.3. Naxçıvan dialekt və şivələri ilə Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində ortaq işlənən frazeoloji vahidlər

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin qarşılıqlı şəkildə tədqiqi yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də xalqın keçdiyi tarixi yolun izlənməsi, həyatında baş verən dəyişiklikləri üzə çıxarmaq baxımından da vacibdir. *“Xalqın həyatında, məişətində özünü göstərən dəyişikliklər dialekt leksikasında əks olunur. Cəmiyyətin və dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq müəyyən sözlər dialekt leksikasına*

daxil olur, sonradan bunların bir hissəsi işləkliyi saxlayır, bir hissəsi isə, ümumiyyətlə, ünsiyyətdən çıxır. Ədəbi dilin lüğət tərkibi ilə müqayisədə dialekt leksikası daha mühafizəkdir. Dilin qədim leksik qatına aid olan sözlər şivələrin lüğət tərkibində daha çox qorunub saxlanılır” [41, s.203].

Naxçıvan dialekt və şivələrin frazeologiyası özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir və Azərbaycan dilinin dialekt sistemində xüsusi yer tutur. Lakin məlumdur ki, dilimizin dialekt və şivələri bir-birindən fərqli cəhətləri ilə olduğu kimi, ortaq xüsusiyyətləri ilə də tədqiqatlarda yer alır. Bu baxımdan Naxçıvan dialekt və şivələrində qeydə aldığımız frazeoloji vahidlərin digər bölgələrə məxsus dialekt və şivələrdə də işlənməsinə rast gəlmək mümkündür. Bu haqda Q.Hacıyevanın fikri diqqəti cəlb edir: *“Tədqiqatlar göstərir ki, frazeoloji vahidlər ədəbi dil materialı olmaqdan daha çox dialekt faktıdır. Birbaşa xalq dilindən süzülüb gələn bu ifadələrin bir qismi sonradan, zaman keçdikcə ədəbi dilin lüğət tərkibində özünə yer qazanmış olsa da, bir qismi də öz varlığını canlı danışq dilində qorumuşdur. Müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, müasir türk dilləri ilə səsləşən və Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində yer alan frazeoloji birləşmələrin bir qismi Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində öz varlığını paralel şəkildə qoruyub saxlamışdır” [43, s.238].*

Dialekt və şivələrdəki frazeoloji vahidlərdən danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu vahidlərin bəziləri müəyyən dialekt və şivələrdə paralel işlənsə də, bəziləri, sadəcə, bir bölgənin dialekt və şivələri üçün xarakterikdir. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi dilimizin digər dialekt və şivələri ilə ortaq dil vahidləridir ki, bunların da bəziləri müxtəlif, bəziləri isə eyni leksik-semantik yükü daşıyır, struktur baxımından bəzən eyni, bəzən isə fərqli olur. Bu baxımdan Naxçıvan dialekt və şivələri ilə Qərbi Azərbaycan şivələrinin ortaq xüsusiyyətləri daha çox diqqəti cəlb edir. Bu da, təbii ki, bu regionların ərazi baxımdan bir-birinə yaxın olması və şivələrin daim qarşılıqlı əlaqəsinin məntiqi nəticəsi kimi xarakterizə oluna bilər.

Dialekt və şivələrdə ortaq işlənən frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti feili və ismi frazeoloji vahidlərdir. Belə frazeoloji vahidlər iki, bəzən də daha çox dialekt və şivə qrupunda söz və söz birləşməsi şəklində özünü göstərir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onlar Azərbaycanın digər dialekt və şivələrində də işlənərək eyni mənə kəsb edirlər. Belə frazeoloji vahidlər həm söz və söz birləşməsi səviyyəsində özünü göstərir. Söz birləşməsi şəklində olub eyni mənə ifadə edən frazeoloji vahidlərin bəzilərində leksik, eləcə də fonetik variantlılıq da özünü göstərir ki, yeri gəldikcə onları da nəzərə çatdıracağıq. Söz birləşməsi və söz şəklində olub ortaq işlənərək eyni mənə kəsb edən bəzi frazeoloji vahidlərə diqqət yetirək: *anqutu çıxmaq* (Babək, Kəngərli, Naxçıvan, Çənberək, Füzuli, Qarakilsə) – hədsiz arıqlamaq: *Bıra təzə gələndə anqutu çıxmışdı, indi məşallah düzəlip* (Şahtaxtı); *Gedənin dännənmaxdan anqutu çıxıf* (Füzuli) [8, s.24]. Bu frazeoloji birləşmə dilimizin Füzuli və Qərbi Azərbaycan şivələri ilə ortaq şəkildə işlənir və eyni mənanı ifadə edir.

Basaratı bağlamax (Kəngərli, Naxçıvan, Şərur, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Kürdəmir, Qarakilsə, Qazax) – özünü itirmək, nitqi tutulmaq, dili ağzı bağlanmaq: *Yazıx gədə:n elə biləsən bə basaratı bağlamışdı, hara əlin atsa, quruyurdu* (Babək); *Basaratım bağlandı, bir söz deyə bilmədim* (Ağdam); *Kişinin basaratı bağlanıp* (Kürdəmir); *Anamın basaratı bağlansa, heş nə də:mməz* (Qarakilsə) [8, s.41]. Birinci tərəfi ədəbi dilimizdə də işlənən bəsirət sözünün dialekt variantı olan bu frazeoloji birləşmə nümunələrdən də göründüyü kimi, Naxçıvan dialekt və şivələri ilə yanaşı, dilimizin bir çox dialekt və şivələrində də eyni anlamda işlənir. Bu frazeoloji vahidlə eyni mənada fonetik transformasiya ilə dilimizin Qax rayonu şivələrində *başaratı bağlanmax* (Qax) birləşməsi də qeydə alınmışdır: *Elinnən bi şey gəlmiy, başaratı bağlanıp honun* [8, s.42]. Dilimizin Ağbaba şivəsində də [14, s.38] bu birləşmə eyni variantda işlənir.

Başını bezdəməx' (Şərur, Qazax) – aldatmaq: *İndi sən fikirreşipsən ki, uşaxdı da başın bezdiyəx', bizə kim nə də:cəx' ki* (Xanlıqlar); *Başını bezliyif, pulunu əlinnən alıflar* (Qazax) [8, s.43]. Naxçıvanın Şərur şivələri ilə paralel olaraq Qorçulu, Qaxaz rayonu şivələrində də bu frazeoloji vahid eyni mənada işlənməkdədir.

Çimir almax (Babək, Culfa, Kəngərli, Naxçıvan, Şahbuz, Şərur, Qazax, Tovuz, Gədəbəy, Şəmkir, Borçalı) – azacıq yatmaq, mürgüləmək: Uşax bir çimir alanacan mən də işdərimnən görüm, qalmasın (Vayxır). *Heş çimir almamışdım, gəlif qaldırdılar* (Tovuz); *Yenicənə çimir eleydim kin, qapı döyüldü* (Gədəbəy). [8, s.102]; *Qoy bir balaja çimir alım qalxım* (Borçalı) [97, s.178].

Dəbbələməx' (Culfa, Beyləqan, Çənbərək, Göyçay, Kürdəmir, Qazax, Qarakilsə, Masallı, Ucar) – dediyini inkar etmək, sözündən qaçmaq: Dəbbələməx' ma: yaraşmaz ki, söz bi dəhəm ağızdan çıxar (Kırna); *Sən mənə bir quzu verməliydin, nə üçün dəbbəliyirsən?* (Beyləqan); *Alıp getmişəm, indi başladıyıb dəbbələməyə* (Qarakilsə); *A bacoğlu niyə dəbbəliyirsən?* (Qazax); *Demişdi inəyi sana satajam, sonra dəbbələdi* (Çənbərək) [8, s.122]. Nümunələrdən də göründüyü kimi, dilimizin bir çox dialekt və şivələrində bu söz quruluşlu frazeoloji vahid Naxçıvan dialekt və şivələri ilə eyni mənada qeydə alınır.

Küh yatmax (Naxçıvan, Şahbuz) – ana arının yeni nəsil vermək üçün şan qovucuqlarına yumurtacıqlar qoymaqdan ötrü qovucuqların üzərində yatması: *Ana arıların küh yatmağı yazda, yay aylarında daha çox olur* (Mahmudoba) [11, s.184]. Bu sabit söz birləşməsinin Naxçıvanda həmçinin “toyuğun cücə çıxaran zaman yumurta üstündə yatması” mənası da vardır. Qeyd edək ki, bu anlam dilimizdə daha geniş yayılmışdır və digər dialekt, şivələrimizdə də qeydə alınır. Bu frazeoloji vahid fonetik dəyişikliklə İmişli şivəsində kük yatmağ şəklində – kürt yatmaq mənasında işlənir: *Kük yatanda to:uğ cucə çıxardar* (İmişli) [8, s.265].

Həmçinin bu söz birləşməsinin Naxçıvanda müxtəlif variantları da diqqəti cəlb edir. Belə ki, küx tüşməx' Babək, Şahbuz şivələrində – toyuğun cücə çıxarmaq üçün yumurta üstündə yatması mənasında işlənir. Bu frazeoloji vahid küy tüşməx' formasında Ağcabədi və Bərdə şivələrində də eyni anlamda işlənir: *Tö:üx küy tüşüf* (Ağcabədi) [8, s.270].

Kütə getməx' (Babək, Naxçıvan, Şirvan, Salyan) – yapılmış çörəyin təndirin divarından düşüb külə bulaşması: Təndirin sifdəsinə əpbəx'lərin hamması kütə getdi (Ərəfsə). Bu sabit söz birləşməsi eyni mənada və variantda dilimizin Salyan və

Şirvan şivələrində də işlənməkdədir: *Bilmirəm əlimin üssünə kim gəldi ki, çörəylərimin hamısı kütə getdi* [8, s.270].

Tutması tutmax (əksər şivələrdə) – hirslənmək, inad etmək: Hammı deyirdi unnan işu:z olmasın, u:n tutması tutsa ta üzün görmə (Culfa). Bu frazeoloji birləşmə dilimizin Şuşa şivələrində də eyni mənada qeydə alınmışdır: *Həsənin tutması tutuf* [8, s.510]. Naxçıvanın ayrı-ayrı bölgələrində bu anlamda qavarağın götürməx', quduz itə çömməx', beyni çömməx' kimi yaxınmənalı frazeoloji birləşmələr də işlənir.

Möhüb düzməx' (əksər şivələrdə) – kömək etmək, işini-düzüb qoşmaq: Sən də bir adamın möhübün düz, sabahlarım desinnər, bı, yaxcı adamıydı (Naxçıvan). Bu frazeoloji birləşmə dilimizin Cəlilabad, Mingəçevir, Şamaxı, Şəki dialekt və şivələrində eyni fonetik variantda və eyni mənada möhüb düzməg şəklində qeydə alınmışdır: *Elə olmaz ki, onun möhübin düzmiyəsən, işi də düzəlmiyə* (Cəlilabad) [9, s.401]. Naxçıvan dialekt və şivələrində bu frazeoloji birləşmənin qoluna girməx', qolunnan tutup qaldırmax kimi sinonimləri də var.

Zeh yerə qoymax (Culfa, Naxçıvan, Saatlı, Salyan) – yorulmaq, əldən düşmək: *Axşamətən əlləşmişəm, bıdı ki zehimi yerə qoymuşam* (Göydərə) [11, s.293]. Bu sabit birləşmə eyni mənada dilimizin Salyan və Saatlı şivələrindən toplanan dialektoloji materallar içərisində də müşahidə olunur: *Əli bı işi görüncə zeh yerə qoydı* (Salyan) [8, s.555].

Dialekt və şivələrimizin bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri ilə yanaşı bir çox ortaq cəhətləri də vardır ki, bu, özünü dialekt frazeologiyasında da göstərir. Dialektlərin frazeologiyasında müşahidə edilən bənzərliklər onların xarakterik xüsusiyyətlərini izah etmək baxımından da çox əhəmiyyətlidir. Belə tədqiqatlar dilimizin müxtəlif şivə qruplarının bir-biri ilə yaxınlıq dərəcəsini, qarşılıqlı əlaqələrini də üzə çıxarmağa imkan verir. Naxçıvan dialekt və şivələri ilə dilimizin digər dialekt və şivələrində struktur baxımından eyni olan, lakin leksik-semantik cəhətdən fərqlənən frazeoloji vahidlər də maraq doğurur. Bu cür frazeoloji vahidlər, əsasən, söz birləşməsi şəklində olan vahidlərdir. Belə söz birləşmələri tərkib baxımından ya eyni qalır və ya cuzi fərqlərlə özünü göstərir. Belə ki, tərkib baxımından fərqli olan söz birləşmələrin ya birinci, ya da ikinci tərəfi fərqli sözlərdən təşkil olunmuşdur. Komponentlərdən

birinin dəyişməsi ilə variantları yaranan və ayrı-ayrı şivə qruplarımızda işlənən sabit birləşmələr mənə baxımından eyni, yaxud fərqli ola bilər. Belə frazeoloji vahidlər azlıq təşkil edir. Nümunələrə diqqət yetirək: dan demax Ordubad dialektində – meydan oxumaq mənasında işlənir. Dan demax feili birləşməsinin ikinci tərəfini – “demax” feili “gəlməx” feili ilə əvəz olunaraq dan gəlməx’ birləşməsi şəklində Borçalı, Kürdəmir, Qazax, Şəmkir şivələrində – təəccüblənmək mənasında işlənir: Göreysan necə dan de:y, heş kəsdən qorxmey (Ordubad); *Bu iş mana dan gələr* (Borçalı); *Bakıda mana dedilər “sava:n xe:r”, mana dan gəldi, çünki bizim yerdə “sava:n xe:r” yoxdu* (Qazax); *Görmüyüflər dana, yazıxlara dan gələr* (Şəmkir) [8, s.115].

Naxçıvan dialekt və şivələri ilə Azərbaycanın digər dialekt və şivələrini həm birləşdirən, şivələr arasında ortaq xüsusiyyətlər yaradan, həm də onları bir-birindən fərqləndirən yalnız fonetik, qrammatik ünsürlər deyil. Bu baxımdan leksik vahidlər, o cümlədən frazeoloji birləşmələr də mühüm rol oynayır. Tərkibcə və mənaca eyni olan, yaxud tərkibcə eyni olub mənaca fərqlənən, mənaca eyni, komponentlərinin biri fərqli frazeoloji vahidlər dilimizin dialekt və şivələrinin, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələrinin özünəməxsusluğunu səciyyələndirir. Belə frazeoloji vahidlər, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

Cıbrıx çıxmax (Ordubad) – qabığı bütöv şəkildə düşmək: Bı isdi vıracey cəvizdərin cıbrığın çıxardacey (Anaqut). Bu frazeoloji birləşmə həmçinin Naxçıvan dialekt və şivələrində – yanmaq mənasında da geniş şəkildə işlənir: O vaxdı odun içinə nəşə atmışdılar, partdamışdı, uşaxların hamması:n cıbrığı çıxmışdı (Naxçıvan). Birləşmənin birinci tərəfi qrammatik dəyişikliyə məruz qalaraq hal şəkilçisi qəbul edir və dilimizin Cəbrayıl rayonu şivələrində fərqli mənada işlənir: cıbrıxdan çıxmaq (Cəbrayıl) – susuzluqdan yanmaq: *Bağ tamam yanıf cıbrıxdan cıxdı* [8, s.75].

İzal olmax (əksər şivələrdə) – getmək, rədd olmaq: Şükür kin, başımnan izal oldu, yoxsa pütün əsəblərimi pozurdu (Qızıl Qışlaq). Bu frazeoloji vahidin birinci komponenti olan izal ərəb məşəli sözdür və orijinalı izalə variantında olub, “*ayırma, dəf etmə, rədd etmə, uzaqlaşdırma*” [72, s.333] deməkdir. Bədii ədəbiyyat nümunələrimizdə də bu sözə eyni anlamda rast gəlirik. “*Cəbi qapını açıb mayora*

dedi: – Ağa, izal olun!” (N.Vəzirov) [10, c.2, s.619]. Dialekt və şivələrimizin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də burada alınma sözlərin müəyyən dəyişikliklərə uğrayaraq işlədilməsidir. Belə ki, bu baxımdan şivələr ədəbi dilə nisbətən daha sərbəstdir və xalq danışığında alınmalar istənilən şəkildə təhrif olunaraq istifadə edilə bilər. Naxçıvan dialekt və şivələrində qeydə aldığımız bu frazeoloji birləşmənin birinci komponenti dilimizin Qazax dialektində də belə dəyişikliyə uğrayaraq birləşmə ilvah olmaq şəklini almışdır: *Başımnan ilvah ol, sən allah* [8, s.233].

Dağalağa çömməx’ (Babək, Naxçıvan) – qurumaq, bərkimək: Əpbəx’ qalib isdolon üsdə dağalağa çönüp (Qahab). Bu sabit söz birləşməsinin birinci tərəfi olan dağalax sözü Naxçıvan dialekt və şivələrində ayrıca da işlənir və quru mənasını ifadə edir: Gətirip dağalağı qoymaginən qabağımıza (Aza). Eyni söz birləşməsi çox az fonetik fərqlə dilimizin Şamaxı rayonu şivələrində də *tağalağa dönməy* [8, s.447] variantında işlənəlməkdədir. Ümumiyyətlə, tağalağ//tağalax leksik vahidi dialekt və şivələrimizdə geniş ifadə imkanlarına malikdir və dialektoloji lüğətdə həmin sözün bir-birindən fərqli altı mənası qeyd olunmuşdur. Naxçıvan dialekt və şivələrində də tağalax “cəhrənin bir hissəsi” [77, s.256] mənasında işlənir. Buradakı sözün əvvəlində d səsinin t səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi dialekt və şivələrimiz üçün xarakterik olan bir fonetik hadisədir. Bu hadisə dialektlərdə qıpçaq ünsürü hesab olunur və çox qədim dil faktlarından biridir. M.Şirəliyev yazır ki, “*d səsinin t səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi nəinki müasir türk dillərində, hətta türk dillərinə aid qədim abidələrdə də geniş yayılmışdır. M.Kaşğarinin “Divani-lüğət it-türk” adlı əsərində d səsi ilə başlanan yalnız 18 söz vardır, qalanları isə t səsi ilə başlanır: tilek, tirek, tüşək və s.*” [106, s.78].

Şıldırım vırmax//atmax (Naxçıvan) – oynamaq, gəzmək, hərəkət etmək: Pütün günü küçədə şıldırım vırıpsan, indi yada: түşüp ki, əvə gələsən (Bulqan). Bu söz birləşməsi dilimizin Qarabağ şivələrində də eyni mənada şingilim atmağ variantında işlənir: Ə:, *şingilim atmaxdan yorulmadın?* (Şuşa) [8, s.468].

Süng eləməx’ (Naxçıvan, Şahbuz, Şərur, Ordubad) – istismar etmək, hər şeyini əlindən almaq: Sən dimməsən, axırı bınnar səni süng eliyəcəx’lər (Dəmirçi). Naxçıvan dialekt və şivələrində geniş şəkildə işlənən bu frazeoloji birləşmə eyni

mənada dilimizin digər dialekt və şivələrində də qeydə alınır. Salyan şivələrində süngə çıxartmaq, Quba dialektində süng iləmək birləşmələri də “*iflasa uğratmaq, yoxsullaşdırmaq*” [8, s.451] mənasındadır.

Kəhəng//çəng olmaq (Babək, Şahbuz, Ordubad) – qıc olmaq: Birdən böyürüm elə kəhəng oldu, dərbəşəmmədim (Qahab). Dilimizin Bakı dialektində, Qafan şivələrində də çəng olmaq eyni mənada qeydə alınmışdır: *Qara atımızın əl-ayağı çəng olub* (Bakı) [8, s.95].

Salıx vermək' (Şahbuz, Şərur) – xəbər vermək: Ha maraxlandım ki, bəkə bir tanıyan-bilən ola, bir salıx verə ma:, olmadı (Keçili). Ümumiyyətlə, salıx sözü dialekt və şivələrimizdə xəbər, soraq mənasında işlənir. Bu sözdən yaranmış salıx vermək', salıqını almaq frazeoloji birləşməsi də – xəbər almaq anlamında dilimizin Borçalı, Gədəbəy, Xanlar, Qazax, Şəmkir, Tərtər şivələrində işlənir: *Uşaxdan bir salıx verən yoxdu* (Qazax). Bir ildi ki, yavının itməsini salıx vermişəm, yenə bir şey çıxmır (Xanlar) [9, s.471]. Naxçıvan dialekt və şivələrində birinci komponenti eyni dil vahidi ilə ifadə olunan salıqı kəsilmək' frazeoloji vahidi də işlənir ki, onun da ifadə etdiyi məna sözün öz anlamı ilə bağlı olub, səsi-sorağı gəlməmək deməkdir. Dilimizin Meğri şivələrində bu dialekt sözün iştirakı ilə yaranan sərbəst söz birləşməsi *salıx vermax variantında “tanışlıq vermək”* [9, s.471] mənasında qeydə alınmışdır.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeoloji sisteminə daxil olan elə sabit birləşmələr də vardır ki, onlar semantik cəhətdən dilimizin digər dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərlə ortaqlıq təşkil edir. Lakin onların digər şivələrimizdəki qarşılıqları tamamilə fərqli variantda işlənir. Bu cür vahidlərə də nəzər salmaq şivələrin özünəməxsusluğunu ortaya çıxarmaq baxımından məqsədəuyğundur:

İtqusdu eləmək' (əksər şivələrdə) – başdansıvdu etmək, hər hansı bir işi tələsik görmək: Tafşirdixlarımı itqusdu elədilər, gətdilər atdılar üsdümə getdilər (Zeynəddin). Bu mənanı dilimizin Salyan rayonu şivələrində sürütməkəməncə eləmək frazeoloji vahidi ifadə edir: *Usda duharı sürütməkəməncə eliyib getdi* [8, s.452].

Aşığı alçı durmax (Babək, Şahbuz, Şərur, Naxçıvan) – bəxti gətirmək, işləri yolunda getmək: Bı aralar baxdəvərin aşığı yaman alçı durupdu (Badamlı). Bu frazeoloji vahidin ifadə etdiyi mənanı dilimizin Gədəbəy, Oğuz, Şəki dialekt və şivələrində naxşı gətiməx' birləşməsi ilə ifadə edirlər: *Mə:n naxşım gətdi* (Oğuz) [9, s.410]. Naxçıvan dialekt və şivələrində həmin sabit birləşmənin dörd əyağı:n üsdə tüşməx', namaz üsdə doğulmax, naxşı tutmax kimi sinonimləri də işlənməkdədir.

Eygiliyə çıxmax (Babək, Culfa, Naxçıvan) – asudəliyə çıxmaq, boş vaxt tapmaq: Qoy bir eygiliyə çıxım, gedəx' uşağı görəx' (Naxçıvan). Dilimizin Gədəbəy rayonu şivələrində bu frazeoloji birləşmə ejgahannığa çıxmax variantında eyni mənada qeydə alınmışdır: *Elə ki, ejgahannığa çıxdı, işim düzəldi* [8, s.150]. Dilimizin Gədəbəy, Şəki şivələrində ejga:nnıx – asudəlik, işsizlik deməkdir.

Küpü süzməx' frazeoloji birləşməsi Naxçıvan dialekt və şivələrində – narahat olmaq, təşvişə düşmək mənasında işlənir: Bınnarın belə eləməyinnən küpüm süzmüşdü onsuz da (Naxçıvan). Eyni mənanı dilimizin Cəlilabad, Yardımlı şivələrində əşüşə olmağ frazeoloji vahidi ilə ifadə edirlər: *Siftə camahatin hamisi əşüşə oldi* [8, s.166].

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində frazeoloji qatın öyrənilməsi bizə yalnız dilimizin inkişaf səviyyəsini müəyyən etməyə deyil, eyni zamanda, frazeoloji-semantik dəyişikliklərə imkan verən qanunauyğunluqları da təyin etməyə imkan verir. Dilimizin dialekt və şivələrində müqayisəli şəkildə frazeoloji vahidlərin tədqiqi həmin dialekt və şivələr arasındakı əlaqəni, fərqliliyi və oxşarlığı üzə çıxarmaqla yanaşı, dilimizin frazeologiya bölməsinin inkişafına da yardımçı olur, həmçinin ədəbi dilimizi də zənginləşdirir. “*Əlbəttə, Azərbaycan dili dialekt və şivələri bir-birindən kəskin surətdə fərqlənmir və bölgə nümayəndələri arada tərcüməçi olmadan (Məsələn, alman dili dialektlərindən fərqli olaraq) bir-birini başa düşürlər. Lakin danılmaz faktıdır ki, bəzi sözlər müxtəlif dialektlərdə ya arxaıkləşmiş və yaxud da, tamamilə başqa bir mənada işlənəlməkdədir*” [81, s.121]. Bununla yanaşı, dialekt və şivələrdə frazeologiyanın əsasını təşkil edən frazeoloji vahidlərin qarşılıqlı şəkildə tədqiqi, Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrinin digər dialekt və şivələrimizlə fərqli və oxşar cəhətlərini müəyyənləşdirmək, eyni sərhədlər daxilində

yerləşmələrinə baxmayaraq, qədim tarixi xüsusiyyətlərini necə qoruyub saxladıqlarını nəzərə çatdırmaqda kömək edir. Bu həm də xalqın tarixi formalaşma dövrünün tədqiqi ilə əlaqəli şəkildə araşdırılmalıdır.

Dil mədəniyyətinin yüksəldilməsində frazeoloji vahidlər mühüm rol oynayır. Dil tarixinin müxtəlif mərhələlərində frazeoloji vahidlər aktiv olmuş və onlardan xalq dilində geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu isə dialekt və şivələrin frazeoloji sisteminin böyük bir təkamül keçməsinə və müasir mükəmməl səviyyəyə düşməsinə şərait yaratmışdır. Dildə daşlaşmış şəkildə özünün göstərən frazeoloji vahidlər, həmçinin yaddaşlarda da həkk olunur, məqam gəldikdə, ehtiyac duyulduğu zaman işlədilir.

“Dialekt və şivələr Azərbaycan dilinin qədim ünsürlərini müəyyən etmək işində ən mötəbər mənbələrdən biridir, çünki dialekt və şivələrdə dilin qədim ünsürləri uzun müddət qalır” [7, s.166]

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qrammatik zənginliyinə, öz tarixi, milli xüsusiyyətlərinə görə tam fərqli mövqeyə malik olan frazeoloji vahidlər dialektlərdə də özünəməxsus orijinal xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Məlmudur ki, frazeoloji vahidlər dil səviyyələrinin (fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik) tam təşəkkülü zəminində yaranır və həmişə olduğu kimi, ictimai funksiyaları (kommunikativ, informativ, emotiv...) çərçivəsində dolğun və dəqiq rolunu oynayana qədər uzun bir inkişaf və cilalanma yolu keçir. Frazeoloji vahidlər zaman keçdikcə dil və təfəkkürün əlaqəli abstraksiyasının məhsulu olub, dilin müdrikliyinin və milli təbiətinin, xalqın etnik psixologiyasının təmsalına çevrilmişdir. Bununla da, nitq və təfəkkür vərdisləri əsasında formalaşan frazeoloji vahidlər xalqın psixologiyasının, təsəvvür və düşüncəsinin, qənaət və zövqünün, ümumiləşdirmə bacarığının əlamətlərini birləşdirdiyinə görə millidir.

Ədəbi dildə olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində də işlənən frazeoloji vahidlər hər şeydən əvvəl nitqi yığcamlaşdırır, sözün mənacə yığımını, birləşməsini yüngülləşdirir. Tədqiqat göstərir ki, dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələrində xalq dilinin geniş imkanlarına əsaslanan frazeoloji vahidlər

quruluşuna, işlənmə tezliyinə görə ədəbi dilə nisbətən daha zəngindir və rəngarəngdir.

2.4. Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin məna növləri

Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin məna növləri dedikdə, çoxmənalılıq, omonimlik, çoxvariantlılıq, sinonimlik, antonimlik nəzərdə tutulur. Dilin müəyyən inkişaf mərhələsində əmələ gələn və özünün məcazi xarakteri ilə seçilən frazeoloji birləşmələrin bu cür qarşılıqlarının yaranması və onların daha da zənginləşməsi bir daha dilin qədimliyindən və böyük bir inkişaf yolu keçməsindən xəbər verir. *“Həm ədəbi dildə, həm də dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələrində bir ümumi anlayışla bağlı olub, onun müxtəlif məna incəliklərini göstərmək üçün bir neçə frazeoloji vahid işlənən bilər. Eyni zamanda mənaca bir-birinin əksini təşkil edən frazeoloji vahidlər də vardır. Məhz buna görə də frazeoloji vahidlərdə omonimlik, sinonimlik, antonimlik və çoxmənalılıq nəzərə çarpır”* [40, s.48]. Frazeoloji vahidlərin bu cür imkanları dialekt və şivələrdə olduqca genişdir. Qeyd edək ki, apardığımız müşahidələr və topladığımız dialektoloji material Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin variantlılığı və sinonimliyinin daha geniş material verdiyini deməyə əsas verir. Məhz buna görə biz də öz tədqiqatımızda frazeoloji vahidləri daha çox variantlılıq və sinonimlik əsasında araşdırmağı məqsəduyğun hesab etdik.

2.4.1. Frazeoloji vahidlərin variantlılığı

Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin məna növlərindən variantlılıq daha çox diqqəti cəlb edir. Məhz buna görə də Naxçıvan dialekt və şivələrindəki frazeoloji variantları ayrıca təhlil etmək daha məqsəduyğundur.

H.Bayramov frazeoloji vahidlərin variantlılığına öz münasibətini belə bildirir: *“Dildə eyni mənanı ifadə etmək üçün frazeoloji vahidin leksik, leksik-grammatik, grammatik cəhətdən dəyişikliyə uğramasına frazeoloji variasiya, bunun əsasında yaranan belə sabit birləşmələrə isə frazeoloji variantlar deyilir”* [16, s.148].

M.Mirzəliyeva isə variantlılığı belə izah edir: *“Sərbəst söz birləşmələri frazeologizmləşərkən müxtəlif mərhələlərdən keçir. Frazeoloji variantlar da həmin bu mərhələdə yaranır”* [89, s.84]. Doğurdan da, frazeoloji birləşmələrin formalaşması uzun bir prosesdir. Onlar sözdən birləşməyə və ondan da məcazi mənə kəsb edərək sabit söz birləşməsinə doğru inkişaf edir. Bu prosesdə onların müəyyən variantlarının meydana çıxması da təbiidir.

Q.Mahmudova frazeoloji vahidlərin variantlılığı haqqındakı fikirlərini belə qeyd edir: *“Frazeoloji vahidlərin variantlılığı, onların inkişafı uzun illər türkologiyada diqqəti bir o qədər də cəlb etməmişdir. Bu gün bütün dilçilər frazeologiyada frazeoloji vahidlərin variantlılığını şərtsiz qəbul edirlər. Bizim fikrimizcə, frazeoloji vahidlərin variantlılığı onların daxilən leksik-qrammatik dəyişməsindən sonra yaranır”* [82, s.196-197].

Frazeoloji variantlar ilk baxışdan frazeoloji sinonimlərə oxşasa da, onları bir-birindən fərqləndirən cəhətləri kifayət qədərdir. Nəzərə çarpan birinci fərqli cəhət isə sinonimlərin qismən də olsa, məzmun müxtəlifliyinin olmasıdır. Frazeoloji variantlarla frazeoloji sinonimlər arasındakı fərqi H.Bayramovun izahında daha aydın görürük: *“Frazeoloji variantlar frazeoloji sinonimlərdən aşağıdakı əlamətlərlə fərqlənir: 1) obrazlı frazeoloji variantlarda obrazlılıq eyni olduğu halda, frazeoloji sinonimlərdə bu, məcburi deyildir, çünki frazeoloji sinonimlər obrazlı olmayan frazeoloji vahidlərdən də ola bilər; 2) frazeoloji variantları bütün vəziyyətlərdə bir-biri ilə əvəz etmək mümkün olduğu halda, bu cəhət frazeoloji sinonimlərdə vacib deyildir; 3) frazeoloji sinonimlər öz quruluşları etibarilə bir-birindən kəskin sürətdə fərqlənir, frazeoloji variantlarda isə bu, çox nadir hallarda olur”* [16, s.148-149].

Fikrimizcə, Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin variantlılığının tədqiqi prosesində frazeoloji variantlılığın aşağıdakı səviyyələrdə ortaya çıxdığını söyləyə bilərik: fonetik variantlılıq, leksik variantlılıq.

1. Fonetik variantlar. *“Səs fərqləşməsi hadisəsi xüsusən canlı danışığda, şivələrdə baş verən və çox rəngarəng təzahürləri olan bir fonetik hadisədir və belə hadisəyə uğramış sözlərin ancaq çox ümumiləşmiş nümunələri yazılı ədəbi dilə köçürülür”* [32, s.120]. Belə səs dəyişməsi Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji

vahidlərin fonetik variantlarının tərkib hissələrinin birində və ya hamısında səslərin dəyişməsi, xüsusilə səs fərqləşməsi – dissimilyasiya ilə yaranır. Bu fonetik transformasiyaya aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: qırağın qatdamax // qırağın qəddəməx' (Şahbuz); selləmə bıraxmax // sellimi bıraxmax (Ordubad); to: verməx' // tov verməx' (Ordubad) – hədələmək, məcbur etmək; qıddı verməməx' // dıqqını verməməx' (Şahbuz) // qındını verməməx' (Babək, Naxçıvan) – tərəfkeşlik etmək, mövqeyini tutmaq, sirrini verməmək; kuf getməx' (Şərur) // kuflan getməx' (Babək, Şərur) – yellənmək; zülü getməx' (Şahbuz) // sülü getməx' (əksər şivələrdə) – can atmaq, bir şeyi çox istəmək, hədsiz dərəcədə istəmək; cıbıldırığı çıxmax (Şərur) // cıbırığı çıxmax (Babək, Naxçıvan) – dərisi qabararaq dərindən yanmaq; hadağadan çıxmax (Culfa) // hədəqədən çıxmax (Babək, Culfa, Naxçıvan, Ordubad) – hərəkətlərinə və danışığına sərhəd qoymamaq, böyümək; dəxil düşməx' // daxil düşməx' (Babək, Naxçıvan) – yalvarmaq, Allahdan kömək istəmək; qıxlığa түşməx' // qırxlığa түşməx' (Şahbuz) – qırxım zamanı dərinin qayçı kəsən yerində əmələ gələn yara nəticəsində ölmək.

2. Leksik variantlar. Tərkibindəki komponentlərdən biri başqa sözlə əvəz olunan frazeoloji vahidlər leksik variantlılıq yaradır. *“Leksik variantlar frazeoloji variantların elə növüdür ki, burada sözlərin biri və ya ikisi fərqli səciyyə dəşıyır, qalan komponentləri isə ortaqlı olur”* [16, s.149]. Qeyd olunduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində də leksik variantlılıq kifayət qədərdir. Tədqiqata cəlb olunan bu nümunələr canlı xalq danışığı dilində bir qədər artıq da ola bilər. Daşıdığı fərqli səciyyəyə görə Naxçıvan dialekt və şivələrində leksik variantları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

a. Feildən başqa digər komponentlərin əvəzlənməsi ilə düzələn frazeoloji variantlar.

b. Feil komponentin əvəzlənməsi ilə yaranan frazeoloji variantlar.

a) Feildən başqa digər komponentlərin əvəzlənməsi ilə düzələn frazeoloji variantlara aid nümunələr topladığımız dialektoloji materaillər içərisində kifayət qədərdir: urcah gəlməx' – tuş gəlməx' (Culfa, Naxçıvan, Şahbuz) – rast gəlmək, rastlaşmaq, təsadüf etmək; dabalax gəlməx' (Babək, Culfa, Naxçıvan) – düyələx'

gəlməx' (Şərur) – kələk gəlmək, aldatmaq; daacax gəlməx' – çöçün gəlməx' (Babək, Naxçıvan) – təəccüblü görünmək, təəccüb etmək; incix' düşməx' (Şərur) – ləj düşməx' (Babək, Naxçıvan) – öd düşməx' (Babək, Kəngərli, Naxçıvan, Sədərək, Şərur) – arasını dəymək, incimək, aralarına inciklik düşmək; viridin salmax (Babək, Şahbuz) – şürə salmax (Şahbuz) – adət etmək, vərmiş etmək; dolax gəlməx' (Naxçıvan) – dütdülü gəlməx' (Naxçıvan), kəf gəlməx' (Şərur) – aldatmaq; şinqırığ çıxartmaq (Ordubad) – şur çıxartmaq (Ordubad, Şərur) – səs çıxartmaq; çor vırmax (Babək, Culfa, Kəngərli, Naxçıvan, Şahbuz, Şərur) – çor düşməx' (Şərur) – xəstəliyə yoluxmaq, xəstəlik düşmək (bitkilərə aiddir).

Qeyd olunan frazeoloji nümunələr tərəfimizdən toplanmış materiallar, həmçinin “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”, “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti”, Əbülfəz Quliyev, Nuray Əliyevanın araşdırmalarında aşağıdakı şəkildə cümlələrdə işlənmişdir:

İndi də viridin salıpdı lateriyiyyə, ge:r-gə:r alır (Şahbuz); Bir ara şürə salmışdım, hammımız toxuyudux, indi əmə yox ta (Güney Qışlaq); *Bının nəyi sa: daacax gəlir ki* [77, s.75]; *Mə: çöçün gə:r sə:n işdəx'lərin (Naxçıvan)* [11, s.107]; *Həylə şürə salmağına baxma, məx'dəpdə özün yığışdırır (Şahbuzkənd)* [11, s.262]; *Viridin salıb dırnax yeməyə (Aşağı Uzunoba)* [11, s.287]; *Ay uşax, şur çıxarma!* [8, s.475]; *Şinqırığ çıxmadı onnan so:ra* [8, s.468].

b) Feili komponentin əvəzlənməsi ilə yaranan frazeoloji variantlar. Bu cür frazeoloji variantlarda sabit birləşmənin tərkibindəki feillərin işlənməsində fərqliliklər özünü göstərir, yəni birləşmənin feil komponenti müxtəlif cür ifadə olunur: çəpəx' vırmax (Şərur, Kəngərli, Naxçıvan) – çəpəx' çalmax (əksər şivələrdə) – əl çalmaq; dəgə-darax qurmax (Babək, Naxçıvan) – dəgə-darax düzəltməx' (Şahbuz) – görülən işi təkrarlamaq; qırt yatmax (Babək, Kəngərli) – qırt düşməx' (Babək, Naxçıvan) – kürt yatmaq; loğaz qoşmax (Naxçıvan, Şərur) – loğaz döşəməx' (Naxçıvan) – ələ salmaq, lağa qoymaq; qəhmər çıxmax (Babək, Şahbuz) – qahmar durmax (əksər şivələrdə) – tərəfini saxlamaq; dadamal örgəşməx' (Naxçıvan, Şərur) – dadamal düşməx' (Şərur) – adət etmək.

H.Bayramov “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” dərsliyində bu cür dəyişikliyə uğramış frazeoloji birləşmələri leksik əvəzlənmələr adlandıraraq yazır: *“Dilimizdəki frazeoloji variantların çoxu tərkibindəki bir və ya iki sözün – komponentin dəyişməsi əsasında yaranmışdır. Bunu nəzərə alaraq, leksik variantın bu növünü “leksik əvəzlənmə” adlandırmaq məqsədəuyğundur. Leksik əvəzlənmə, öz növbəsində, frazeoloji vahidlərin baş sözlərinə və ya digər komponentlərinə aid ola bilər* [16, s.149]. Frazeoloji variantların dildəki mövqeyi ilə bağlı elmi ədəbiyyatlarda olan fikirlərə, həmçinin Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji variantlara nəzər saldıqdan sonra deyə bilərik ki, şivələr bu baxımdan da çox zəngin material verir. Tədqiq etdiyimiz bölgənin şivələrində frazeoloji variantların olduqca maraqlı nümunələri var və bu nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq da olar. Bu cür variantların əhatəli tədqiqi şivə frazeologiyasına məxsus vahidlərin tarixi təkamülünü, onların keçdiyi inkişaf yolu izləməyə imkan verir.

2.4.2. Frazeoloji vahidlərin sinonimliyi

Dilçi alimlərin qeyd etdiyi kimi, dilin leksik səviyyəsində formalaşan sinonimlik dilin leksikasına aid olduğu kimi, frazeologiyasına da aid edilə bilər. Çünki frazeoloji vahidlər də bir-birlərinə ekvivalent ola bilərlər. *“Çoxmənalılıq və omonimlikdən fərqli olaraq sinonimlik dilin frazeologiyasında çox geniş yer tutur. Həm qıpçaq, həm də oğuz qrupu türk dillərinin frazeologiyası sinonim frazeoloji vahidlərlə zəngindir. Frazeoloji sinonimlər mənaca eyni və yaxud bir-birinə çox yaxın, lakin üslubi cəhətdən müxtəlif frazeoloji vahidlərdir”* [82, s.208]. Bununla yanaşı, leksik sinonimlərlə frazeoloji sinonimlər arasında fərq də var. Bu fərqi H.Bayramov belə izah edir: *“Hər bir frazeoloji sinonim müəyyən bir obrazın əsasında formalaşır ki, bu cəhət leksik sinonimlərdə yoxdur”* [16, s.163]. Fikrimizcə, frazeoloji sinonimlərlə leksik sinonimlər arasında ən əsas fərq ondan ibarətdir ki, frazeoloji vahidlər məcazilik bildirdiyi üçün frazeoloji sinonimlər daha obrazlıdır, leksik sinonimlər isə konkretlik bildirir. Bundan əlavə, söz birləşməsi şəklində olan frazeoloji vahidlər komponentləri ilə birlikdə bir-birinə ekvivalent olurlar. *“...frazeoloji sinonimliklə leksik sinonimliyin əsas fərqi ondan ibarətdir ki, leksik sinonimlər obyektiv gerçəkliyi*

ifadə edir. Leksik sinonimlər təkbətək bir-birinə sinonim olduğu halda, frazeoloji sinonimlər komponentləri ilə birlikdə bir-birinə sinonim olurlar. Frazeoloji sinonimlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, onlarda mənədaxili çalarlıq güclüdür” [82, s.209]. Frazeoloji sinonimlər dilin nisbətən sonrakı inkişaf dövrünün məhsuludur və daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Çünki hər hansı bir sözün sinonimləşməsi ilə hər hansı bir birləşmənin, həm də məcazlaşmış, daşlaşmış birləşmənin sinonimlik xüsusiyyəti qazanması arasında ciddi fərq var. “*Ümumiyyətlə, onu demək vacibdir ki, frazeoloji sinonimiyanın əsasında obrazlı mənaların sinonimiyası durur. Mənaya görə sinonimləşmədə sinonim frazeoloji vahidlər məhz eyni mənanın müxtəlif obrazlı ifadələrlə verilməsinə görə bir-birindən fərqlənir*” [122, s.48]. Frazeoloji birləşmənin sinonimlik ehtiva etməsi üçün uzun bir dövr lazımdır. Bu baxımdan Naxçıvan dialekt və şivələrində çox zəngin material vardır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində də frazeoloji vahidlərin sinonimliyinə geniş şəkildə işləndiyini müşahidə edirik. Şivələrdən topladığımız materiallar içərisindən seçdiyimiz geniş sinonim cərgələr bunu deməyə əsas verir. Frazeoloji vahidlərinin sinonimliyinə daha aydın şəkildə müşahidə etmək üçün ən yaxşı vasitə onların mətn daxilində işlənmə məqamlarına nəzər salmaqdır: *tov vermax*’ (Ordubad), *kəsim satmax* (Şərur), *hərbə-qadağa gəlməx*’ (bütün şivələrdə), *dav gəlməx*’ – hədələmək, məcbur etmək, hədə-qorxu gəlmək, qorxutmaq mənasında işlənən ifadələrdir: Biz də birəz *to verax* ki, qoy danammasın (Dəstə); O:n dalı bərtədi, biz ona *dav gələmmərix*’ (Naxçıvan); Hər yerinnən duran gədə-güdə adama *kəsim satır* (Şərur: Yurdçu); Çox *hərbə-qadağa gəldix*’, *amancax* bir xeyiri olmadı (Şahbuz).

Çul düşməx’ (Naxçıvan), *zülü getməx*’ (Şahbuz) – yorulmaq, əldən düşmək, taqətdən düşmək mənasında: Yay-yaz olanda *işdəməx*’dən *çul düşürdük*’ (Naxçıvan); *Bı gecə itdər hürməx*’dən *zülü gediblər* (Şahbuzkənd) [11, s.297; 8, s.566].

Şətəl qatmax (Culfa, Babək), *pəl vırmax* (Kəngərli, Naxçıvan, Şərur), *qabağına daş helləməx*’ (əksər şivələrdə), *dabalax vırmax* (Babək, Naxçıvan) – mane olmaq, pozmaq: *Allahdan aşağı bizim işimizə sən şətəl qatdın* (Culfa) [76, s.77]; *Hayləcənə*

əmcənisi pəl vırdı (Şərur) [11, s.232]; Hər yerdə adamın qabağına bir daş helliyən olur (Naxçıvan); Hərə bir yannan dabalax vırdı, o iş həyləcənə yatdı (Xəlilli).

Düyələx' verməx' (Şərur), dütdülü gəlməx' (Naxçıvan, Babək, Culfa), şirəyə çəhməx' // şiriyə çəx'məx' (Şərur), dabalax gəlməx' (Babək, Culfa, Naxçıvan), quş dili oxumax (Naxçıvan, Şahbuz), başını bezdəməx' (Şərur), kəf gəlməx' (Şərur) – aldatmaq, kələk gəlmək: İsdıyirdi bizə düyələx' verə, olmadı (Şəhriyar); *Sən elə özün axşama kimin cəmähətə dütdülü gə:rsən da* (Qahab, Payız) [77, s.93]; Elə hər adama da dabalax gəlməy olmaz ki (Naxçıvan); Həsənnən əməlli bir şey gözdəmə, həriyə bir cür quş dili oxuyur (Naxçıvan); Bir həylə adama kəf gəldi, heş kim annıyammadı (Şərur); *O uşağın başını bezdə, çıxıp gessin* (Qorçulu) [11, s.69].

Hoydu-hoyduya götürməx' (Babək, Naxçıvan), loğaz döşəməx' (Naxçıvan, Şərur), lələx' qoşmax (Naxçıvan, Babək) – zarafat etmək, ələ salmaq, lağa qoymaq: Haylə şeylərdən ötərin el adamı hoydu-hoyduya götürər (Şərur). Özün hammiyə loğaz döşüyürsən, özü:n də tutduğun əmələ baxginən (Culfa). Oqədərə lələx' qoşdular, axırı oğla:n acığına gəldi də:sən (Culfa).

Hərzə-hədyan deməx', hətərən pətərən danışmax, mırt vurmax (Naxçıvan), üdülüyüp töx'məx' (Naxçıvan, Şərur) – fasiləsiz, boş-boş danışmaq, çərənləmək: Hərzə-hədyan diyən adamın həmmişə başı ağrıyar (Naxçıvan). *Sənin qabağında uşax yoxdu, hətərən-pətərən danışma* [76, s.37]; Mırt vırmaxdan arvadın məcalı yoxuydu ki, əv-eşiyə yə: dura (Şərur). *Ağzına gələnə üdülüyüp tökür* (Naxçıvan) [11, s.282].

Onu da qeyd etməliyik ki, həm leksik sinonimlər, həm də frazeoloji sinonimlər heç də hər zaman, hər yerdə bir-birini əvəz edə bilmir, bu onların özünəməxsus mənə fərqi malik olmaları ilə bağlıdır. Yəni istər leksik, istərsə də frazeoloji vahidlərin hər birinin özünəməxsus mənaları var. T.Əfəndiyevanın bu haqda yazdıqlarına diqqət edək: “...sinonimlər tam mənada bir-birinin əvəzinə işlənə bilən sözlər deyildir. Əksinə, sinonim cərgəyə daxil olan hər bir sinonim sözün mənə çaları və üslubi rənginə görə nitqdə istifadə məqamı vardır. Özü də heç bir sinonim digər sinonimin yerinə məqsədsiz işlənmir” [33, s. 32]. Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin tədqiq göstərir ki, bölgə şivələrinin ədəbi dildə işlənməyən zəngin frazeoloji vahidləri vardır ki, bu birləşmələr fikrin daha gözəl, obrazlı, mənə

inceliklərinə qədər ifadəsinə xidmət edir. Bu cür birləşmələrin sinonimləşməsi isə dialekt və şivələrin ifadə imkanlarını daha da artırır. Frazeoloji vahidlərin sinonimliyi baxımından Naxçıvan dialekt və şivələri özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir və burada frazeoloji vahidlərdən ibarət zəngin, çoxkomponentli sinonim cərgələr qeydə alınır. Bu isə öz növbəsində şivələri digər dialekt və şivələrimizdən fərqləndirir və nitqi daha maraqlı qurmağa imkan verir.

III FƏSİL

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN

QRAMMATİK TƏBİƏTİ

3. 1. Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin quruluşu. Söz səviyyəli frazeoloji vahidlər

Özünəməxsus qrammatik quruluşu olan frazeoloji vahidlər dilçilikdə daha çox söz birləşməsi səviyyəsində qəbul olunmuşdur. Bununla yanaşı, söz, cümlə və hətta mətn (dialoq) səciyyəli frazeoloji vahidlərə aid tədqiqatlara da rast gəlmək mümkündür. Sabit söz birləşmələri – frazeoloji vahidlər dilçilikdə artıq öz yerini tutmuş, daşlaşmış və qəbul olunmuş vahidlərdir. Frazeoloji vahid dedikdə, ağla ilk gələn söz birləşmələri quruluşunda olan vahidlərdir, bunun da səbəbi frazeoloji vahidlərə, söz birləşməsi aspektindən yanaşılmasıdır. Frazeoloji vahidlər öyrəniləndikcə onlara qarşı yeni tərzdə yanaşmalar, tədqiqatlar ortaya çıxır ki, bu da dilçiliyin frazeologiya bölməsini daha da zənginləşdirir, inkişaf etdirir. Dilçiliyə aid bəzi araşdırmalarda söz səviyyəli frazeoloji vahidlər məsələsinə də müxtəlif yanaşmaların olduğunu müşahidə edirik. Biz də Naxçıvan dialekt və şivələrindən topladığımız materiallar içərisində bu cür frazeoloji vahidləri qeydə aldığımız üçün məsələyə münasibət bildirməyi özümüzə borc bildik. Apardığımız araşdırma bunu deməyə əsas verir ki, sayca söz birləşməsi şəklində olan frazeoloji vahidlərə nisbətən xeyli azlıq təşkil etməsinə baxmayaraq, söz səviyyəli frazeoloji vahidlərin varlığını danmaq olmaz. Bu haqda M.Mirzəliyevanın fikirləri diqqətəlayiqdir: “Söz səviyyəsində olan frazeoloji vahidlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin məcazlaşmaya məruz qalma prosesi nəticəsində meydana gəlmişdir... O yaman düşüb (sadə); O bu gün nədənsə dolmuşdu (düzəltmə)” [90, s.48; 80, s.74]. Daha sonra müəllif fikrini davam etdirərək qeyd edir: “Həmin frazeoloji vahidlər bəlkə də dilin əvvəlki mərhələlərində birləşmə səviyyəsində mövcud olmuşdur” [90, s.108].

Tədqiqatçı alim Q.Mahmudova isə bu məsələyə fikrini belə bildirmişdir: *“Dilimizdəki birkomponentli frazeoloji vahidlər dildə əvvəlcədən bu vəziyyətdə olmayıblar. Onlar əvvəlcə birləşmə tipində olmuş, sonra illər keçdikcə birinci komponent reduksiya uğradığından bir sözdən ibarət frazeoloji vahidlərə çevrilmişlər. “Bəs Xanımşoltan əmdostum necə mənə yanmır?” (Ə.Cəfərzadə). Buradakı “yanmır” ifadəsi “ürəyi yanmaq” birləşməsinin ikinci komponentidir. Birləşmə səviyyəli “ürəyi yanmaq” frazeoloji vahidi reduksiya məruz qalaraq “yanmaq/yanmamaq” şəklinə düşmüşdür”* [82, s.226].

Buludxan Xəlilov “Leksikologiya” dərslərində sözlə frazeoloji vahidin fərqlərini sadalayarkən belə yazır: *“Sözlər həm həqiqi, həm də məcazi, frazeoloji vahidlər isə ancaq məcazi mənada işlənir. Məsələn: beynini doldurmaq, divan tutmaq”* [58, s.263]. Bu fikrə münasibətdə deyə bilərik ki, dildə elə söz birləşmələri vardır ki, onları həm frazeoloji birləşmə, həm də sərbəst söz birləşməsi kimi götürə bilərik. Məsələn: burnunun ucu göynəmək, yola düşmək, axırına çıxmaq, yoldan çıxmaq və s. Əlbəttə, bu birləşmələrin frazeoloji və ya sərbəst birləşmə olduqlarını yalnız cümlə və ya kontekst daxilində müəyyən edilir: Anasından ötrü burnunun ucu göynəyirdi. Soyuqdan burnunun ucu göynəyirdi. Top yola düşdü. Qatar yola düşdü. Söz səviyyəli frazeoloji vahidlər də belədir. Onların frazeoloji vahid və ya leksik vahid olması cümlə daxilində müəyyənləşir: *“Şamama xala bərk tutuldu”* [52, s.70], *“Onun da cavabları kəskin idisə, soyuqqanlılığından daha yaman kəsirdi”* [24, s.152]. Bu cümlələrdəki *tutuldu* və *kəsirdi* sözləri frazeoloji vahiddir və bu sözlər yerinə görə həqiqi mənada da işləyə bilər.

Türkoloji dilçilikdə söz səviyyəli frazeoloji vahidlərə alimlər müxtəlif tərzdə yanaşmışlar. Söz səviyyəli frazeoloji vahidlərin mövcudluğuna qarşı çıxan bir qrup alim vardır ki, onlardan biri də J.M.Quzeyevdir. Bu haqda alim yazır: *“Ayrı-ayrı sözlərə frazeoloji vahid qismində baxılması frazeologiya anlayışının mahiyyətinə ziddir...”* [129, s.46].

Özbək dilçiliyində M.Xusainov təsnifatında söz tipli frazeoloji vahidlərin olmasını söyləmiş və belə tərif vermişdir: *“Özünün əvvəlki mənasını itirib, məcazi mənada işlənən sözlərə idiomatik sözlər deyilir”* [117, s.75]. Müəllif burada söz tipli

frazeoloji vahidləri idiomatik sözlər adlandıraraq belə izah edir: *“İdiomatik sözdə sözün məcazi mənası sözün özünə bağlı olur, yəni idiomatik söz bir sözdən ibarət olandır... İdiomatik sözün həqiqi mənası itsə də, onu da qeyd etmək lazımdır ki, məcazi mənası ilə həqiqi mənası arasında məntiqi cəhətdən bağlılıq var”* [117, s.75-76].

Q.Kazımov bu haqda öz fikirlərini belə ifadə etmişdir: *“Bunlar frazeoloji vahidlər deyil, sonralar yaranan frazeoloji vahidlərin leksik ekvivalentləridir və birləşmə şəklində olan əksər frazeoloji vahidlərin belə ekvivalentləri vardır: anlamaq – başa düşmək, dolamaq – ələ salmaq, dinləmək – qulaq asmaq, inanmaq – bel bağlamaq və s.”* [70, s.505].

Fikrimizcə, söz səviyyəli frazeoloji vahidlərin dildə mövcudluğu danılmazdır, belə ki, frazeoloji vahidlər özlərinin inkişaf prosesi nəticəsində sözdən birləşməyə və birləşmədən sözə doğru inkişaf etmiş, daşlaşmışdır. Məsələn, Naxçıvan dialekt və şivələrində əldən düşüb frazeoloji vahidi zaman keçdikcə reduksiyaya uğramış və söz birləşməsi səviyyəsindən söz səviyyəsinə keçərək “düşüb” kimi sabitləşən frazeoloji vahiddir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahidlərin bu cür dəyişikliyə uğraması ilə onlar arasında az da olsa, mənə fərqliliyi də yaradır.

“Hesab edirik ki, bütün tip frazeoloji vahidlərin əsasında onların variantları, həqiqi mənasında işlənən formaları dayanır. Onların ilkin kökü sərbəst birləşmələrlə bağlıdır. Məhz bu sərbəst birləşmələrin məcazlaşma prosesinə uğrayaraq sabitlik, obrazlılıq və semantik bütövlük qazanması, motivləşməsi nəticəsində müasir frazeoloji vahidlər formalaşmışdır. Fikrimizcə, frazeoloji vahidlərin inkişaf prosesi onların reduksiyaya uğraması və struktur genişlənməsinin qarşılıqlı əlaqəsi üzrə baş vermişdir. Bu tarixi inkişaf prosesində mətn tipli dil vahidləri ixtisarlaşma nəticəsində birləşməyə, birləşmə tipli isə sözə, struktur genişlənməsi nəticəsində isə söz tipli frazeoloji vahidlər cümlə və mətn tipli frazeoloji vahidlərə çevrilmişdir... türk dillərində birləşmə və cümlə tipli frazeoloji vahidlərlə yanaşı, söz və mətn tipli frazeoloji vahidlər də mövcuddur və onların daha ətraflı və tam araşdırılmasının vacibliyi şübhəsizdir” [64, s.108].

Ə.Dəmirçizadə idiomatik vahidlər və ya idiomlar adlandırdığı frazeoloji vahidləri quruluşuna görə 3 üç qrupa bölür: 1) *idiomatik sözlər*, 2) *idiomatik ifadələr*, 3) *idiomatik cümlələr* [31, s.170].

Alim dilimizdə söz tipli frazeoloji vahidlərin də olduğunu nəzərə çatdıraraq yazır: *“İdiomatik sözlər müasir Azərbaycan dilində çox məhdud miqdardadır, həm də belə sözlər daha çox məcazi mənalı sözlərin müxtəlif çalarlıq növlərinə mənsub olduqlarından, üslubi məqsədlə istifadə xüsusiyyətləri də məcazi mənalı bu və ya digər sözə müvafiqdir”* [31, s.170]. Müəllif söz şəklində olan frazeoloji vahidlərə *tülkü, eşşək, dayı, dəm* sözlərini nümunə gətirərək belə izah vermişdir: *“tülkü məcazi – rəmzi mənalılıq əsasında “hiyləgər” mənasında bir idiom olduğu kimi, eşşək sözü “qanacaqsız” mənasında, dayı sözü “məsul vəzifədə olan arxa, köməkçi” mənasında, dəm sözü “bir az kefli” mənasında idiomlaşmış tək-tək sözlərdir”* [31, s.168].

H.Bayramovun hələ 1966-cı ildə nəşr olunan “Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində frazeoloji mənalı sözlər” adlı məqaləsi adından da məlum olduğu kimi, söz səviyyəli frazeoloji vahidlərin mövcudluğu haqqında fikirlərin artıq formalaşdığını göstərir: *“...M.Kaşğari dövründə türk dillərində işlədilən müəyyən sözlər mənaca müasir türk dillərinin bir qismindeki frazeoloji vahidlərə mütabiqdir. Düşünmək olur ki, qədim türk dillərində frazeoloji anlayışların belə tək sözlərlə ifadə edilməsi söz birləşmələri ilə ifadəsi üsuluna nisbətən daha əvvəldir”* [17, s.25].

Məqalədə müəllif frazeoloji mənə daşıyan səkkiz sözü (*andğardı, tuşdı, tozğurdi, teşik, kozazdi, kiçindi, çökdi, çaşıkti*) təhlil etmiş və onları müasir türk dilləri ilə müqayisə etmişdir. H.Bayramovun bu məqaləsini təhlil edərkən çox maraqlı bir fakta rast gəldik. Deməli, müəllif *tuşdı* sözünü təhlil edərkən yazır: *“Divandakı tuşdı sözünə qarşı Azərbaycan dilində iki sözün birləşməsindən əmələ gələn tuş gəlmək frazeoloji vahidi vardır, lakin bunun işlənmə dairəsi çox məhduddur. Ədəbi dilimizdə buna sinonim olaraq rast gəlmək frazeoloji vahidi işlədilir ki, bunun da birinci komponenti “rast” fars mənşəlidir”* [17, s.20].

Yuxarıda feili frazeoloji birləşmələrdən danışarkən *tuş gəlmək* frazeoloji vahidinin Naxçıvan dialekt və şivələrində işləndiyini də qeyd etmişdik: Allah eləsin ki, uşaxlar yaxçı adama *tuş gəlsinnər* (Naxçıvan). Bu haqda Akademik M.Şirəliyev

yazır: *“Tuş gəlmək (Naxçıvan) – rast gəlmək. – Mən gedəndə Həsənə tuş gəldim. Bu söz birləşməsi bu mənada Dədə Qorqudda və M.Kaşğaridə də işlənmişdir. Olur feili ilə birlikdə bu sözə Vaqifdə də təsadüf edilir; məs.: –Səni sevən çox bəlaya tuş olur”* [106, s.327]. Həmçinin H.Cavidin “Ana” dramında rast gəlmək mənasında tuş olmaq ifadəsinə rast gəlmək mümkündür:

İsmət (Kəndisi): Allah, Allah! Bir bəlaya tuş oldum [25, s.23].

Bu da onu göstərir ki, ədəbi dilimizlə yanaşı, dialekt və şivələrimizdə də XI əsr türk dillərinə məxsus frazeoloji vahidlərin izi qalmışdır. Buradan həmçinin, söz səviyyəli frazeoloji vahidlərin yaranması və təşəkkül tarixinin daha qədim olduğu bir daha ortaya çıxır. Bununla da, Azərbaycan dilçiliyində dialekt və şivələrdə olan frazeoloji vahidlərin tədqiqinin həm dialektologiya, həm frazeologiya, həm də dil tarixi üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu görürük. *“Konkret olaraq bir dil üzrə təhlil üçün ən doğru mənbələr dialektlərdir. Belə ki, işlək dildən tərk olunan sözlər dialektlərdə və şivələrdə qorunub saxlanıla bilər”* [62, s.14].

Naxçıvan dialekt və şivələri bir sıra amillərin və tarixi proseslərin nəticəsində digər türk dilləri, dialekt və şivələrilə fonetik, leksik və qrammatik fərqlərə baxmayaraq, qədim türk dilinin əsas linqvistik xüsusiyyətlərini bu günə qədər qoruyub saxlaya bilmişdir: *“Geosiyasi baxımdan uzun müddət türk xalqlarının yaşadığı dövlətlərdən təcrid olunmasına baxmayaraq, Naxçıvanda yaşayan Azərbaycan türkləri öz ana dilinin qədim tarixi xüsusiyyətlərini uzun əsrlər mühafizə edərək bu günə qədər ən ali səviyyədə qoruyub yaşatmaqdadır. Naxçıvan MR uzun müddət blokada şəraitində türk dövlətlərindən və türk xalqlarından təcrid olunmaqla burada yaşayan xalqın dili tarix boyu ekstralingivistik amillərin güclü təsirinə məruz qalsa da, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə aparılan müqayisəli tədqiqatlardan aydın olur ki, Naxçıvan qrupu şivələri həm fonetik, həm leksik-semantik, həm də qrammatik cəhətdən bu gün də ümumtürk dilinin tarixi etnolinqvistik xüsusiyyətlərini əsaslı şəkildə mühafizə etməkdədir”* [43, s.279-280].

Tədqiqatlarımızın nəticəsində deyə bilərik ki, Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibi çox qədim və zəngindir. Türk dillərinin ortaq tarixi keçmişini özündə qatı şəkildə mühafizə edən bu şivə qrupunda oğuz elementlərinin güclü inkişafını

görürük. Bununla bağlı İ.Qurbanova qeyd edir: “*Belə ki, Naxçıvan dialekt qrupu oğuz elementi güclü inkişaf etmiş bir qrupdur. Bəllidir ki, bu qrupda qıpçaq elementləri azlıq təşkil edir. Lakin eyni zamanda qədim türk tayfa elementləri güclü qorunub saxlanmışdır*” [81, s.216].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində söz səviyyəli frazeoloji vahidlərə də rast gəlmək mümkündür. Ədəbi dildə olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində bu tip frazeoloji vahidlər söz birləşməsi şəklində olan frazeoloji vahidlərdən azlıq təşkil etsə də, onların varlığını şivələrdən toplanmış dialektoloji materialın təhlili təsdiq edir. Burada həmin sözlər aid nümunələr kifayət qədərdir. Naxçıvan dialekt və şivələrində söz səviyyəli frazeoloji vahidlərə diqqət yetirək: ağızdaşmax (Şahbuz) – söz-sözə gəlmək, bir-birinə nalayiq sözlər demək; borazannamax (Naxçıvan, Babək) – yersiz danışmaq, çox danışmaq; çalxamax (Culfa, Naxçıvan) – ara vurmaq; daralmax (Ordubad) – xəsislik etmək; dəbbələməx’ (Culfa) – dediyini inkar etmək; dənnəməx’ (Şahbuz) – bir-bir tutmaq; dığlatmax (Şərur, Naxçıvan) – boğaza yığmaq, dərd sahibi etmək; dirənməx’ (Şərur) – əl çəkməmək; donuxmax (Babək, Şahbuz) – müəyyən səbəbdən danışa bilməmək; düşgünnəməx’ (Naxçıvan) – zəifləmək, əldən düşmək, qocalıb əldən düşmək; düzdəməx’ (Babək, Naxçıvan) – xarab etmək, əzib tökmək; fitdəməh//filitdəməx’//fitdəmax (Culfa, Ordubad) – qızışdırmaq, aranı qarışdırmaq, təhrik etmək; gicəlləmməx’ (Babək, Kəngərli, Naxçıvan) – veyillənmək; ilişməx’ (Babək, Culfa, Ordubad) – sataşmaq; qabarmax (Babək, Naxçıvan, Şərur) – cavab qaytarmaq, üzə ağ olmaq; qısdırmax (Naxçıvan) – gizlicə vermək; süvildimax (Ordubad) – bəhanə ilə aradan çıxmaq; şişməx’ (Babək, Naxçıvan, Şahbuz, Şərur) – varlanmaq; tavlamax (Naxçıvan, Şahbuz) – aldatmaq, yoldan çıxarmaq.

Dialektlərdən topladığımız materiallardan seçdiyimiz nümunələrdə sözlərin ayrı-ayrı cümlələrdə və ya mətn daxilində işlənmə məqamına diqqət yetirək: İşi, gücü elə borazannamaxdı (Naxçıvan); A:ləmi çalxadı bir-birinə, getdi (Culfa); Pul xəşdəməyə daralır (Vələver); Əli elə isdədi başdasın dəbbələməyə qardaşı gəldi (Culfa); Hammısını bir-bir dənnədilər (Şahbuz); Aybəniz elə danışdı ki, hamını dəvükdü, heş kim deməyə söz tapbadı (Cəhri); Sən məni laf dığlatdın (Şərur); Filitdiyib göndərib

üsdümə (Qoşadizə); Qardaşı xırsızdıyıp gətirip, gəlmirdi (Ərəzin); İlişmə mənə, sən ziyannı çıxarsan (Didivar); Uşağ anasının üsdünə elə qabardı ki, əlim üzümdə qaldı (Naxçıvan); Gedəndə pul qısdırdı ki, xəşdiyərsən (Naxçıvan); Aradan elə süvildiyip çıxıb ki, heş kim bilmiyib (Behrud); – Elə yoldan tavlıyıp aparıp (Naxçıvan). Verilmiş nümunələrdən də görünür ki, feil yalnız söz birləşməsi şəklində olan frazeoloji vahidlərin deyil, həm də söz şəklində olan frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. *“Feil nitq hissələri içərisində nə qədər aktiv mövqeyə malikdirsə, feili frazeoloji vahidlər də frazeologiyada o qədər yüksək mövqeyə malikdir”* [82, s.253].

Araşdırmalar göstərir ki, dilçilyə aid aparılan tədqiqatlarda müəyyən bir dövrə qədər frazeoloji birləşmə adı altında öyrənilməyən, hətta adı da çəkilməyən söz səviyyəli frazeoloji vahidlər mövcuddur. Naxçıvan dialekt və şivələrində də onların sayı kifayət qədərdir. Müasir tədqiqatlarda da bir çox alimlər onların varlığını inkar edir və frazeoloji vahidləri ancaq birləşmə halında olması fikrini müdafiə edirlər. Lakin dildə gedən inkişaf nəticəsində dil və dialektlər daim dəyişir. Burada dilin kiçik vahidlərindən böyük vahidlərinə doğru və əksinə dəyişmə gedir. Nəticədə frazeoloji vahidlərin birləşmə halında olanları zamanla birinci tərəfini itirərək söz şəklinə düşür. Hətta müasir tədqiqatlarda bəzən dildə mətn səciyyəli frazeoloji vahidlərin də olduğu iddia edilir [82, s.226]. Lakin bu fikirlər hələ öz təsdiqini tapmadığı üçün onlardan geniş danışmağı məqsədəuyğun hesab etmirik.

Frazeoloji vahidləri araşdırarkən, onları dilin digər vahidlərindən fərqləndirmək üçün ilk növbədə onun əsas xüsusiyyətinə, onu digər sözlərdən, birləşmələrdən və cümlələrdən ayıran cəhətinə – məcaziliyinə və sabitliyinə diqqət yetirmək lazımdır. *“Məhz bunun nəticəsidir ki, bütün zamanlarda frazeoloji birləşmələr ədəbiyyatşünaslar tərəfindən adi leksik vahiddən daha çox obrazlılıq, yüksək ifadəlilik vasitəsi kimi dəyərləndirilmişdir. O da xüsusi vurğulanmışdır ki, xalq frazeologiyası bu baxımdan daha aparıcı mövqelidir”* [54, s.4]. Frazeoloji vahidləri nitq prosesində hər hansı dialekt və şivənin daşıyıcısı yaratmır. Onlar ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də hazır şəkildədir. Dialekti öyrənilən bölgənin əhalisi onu yaddaşında saxlayır və istifadə edir. Həm söz, həm də digər quruluşlu frazeoloji

vahidlər uzun bir tarixi dövr ərzində formalaşaraq məcazi mahiyyət kəsb etmişdir. Xalq dilinin zəngin imkanları hesabına hər bir hadisəyə, istənilən məqama uyğun bu cür birləşmə formalaşmışdır. Ondan istifadə edənlər isə uzun əsrlər boyu bu dialekt vahidlərini öz yaddaşlarına köçürmüş, nəsildən-nəslə ötürmüşlər. Məhz bu səbəbdən də Naxçıvan dialekt və şivələrində söz quruluşlu frazeoloji vahidlər də digər dildəki hazır birləşmələr kimi çox zəngin material verir. Bu baxımdan şivələrin imkanları ədəbi dilə nisbətən daha genişdir, eyni zamanda şivələr ədəbi dili bu yöndən də zənginləşdirir. Feil dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynadığı kimi, frazeoloji fonda da bu özünü göstərir. İstər ədəbi dil, istərsə də Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeoloji vahidlərinin tədqiqi göstərir ki, yalnız ədəbi dildə deyil, dialekt və şivələrimizdə də söz tipli frazeoloji vahidlər mövcuddur və onlar da digər frazeoloji vahidlər kimi şifahi nitqin qurulmasında fəal iştirak edir.

3.2. Naxçıvan dialekt və şivələrində cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlər

Dil ən mühüm xüsusiyyətlərinin ifadəsini cümlədə tapır. Dilçiliyin bütün şöbələri üçün lazım olan hər cür fakt və materialı verən cümlə frazeologiyanın bütün incəliklərini də özündə əks etdirir. Bununla bağlı Kamal Abdullayev qeyd edir ki, *cümlə dildə olan və dilçilik elminin müxtəlif sahələrinin tədqiq etdiyi dil faktlarının, müxtəlif dəyişmələrin, rəngarəngliklərin yekunudur. Elə bil ki, bunların hamısı nəticə etibarilə cümlə qurmaq üçündür* [2, s.202]. Cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlər kommunikativ funksiya daşıyır və bitmiş fikir bildirir. Belə cümlələr fikrin dəqiq, konkret və az sözdən istifadə etməklə dərin məzmun ifadə edilməsinə ehtiyac olarkən yaranır. *“Kommunikativ frazeologizmlər, yaxud cümlə tipli frazeologizmlər həm məzmununa, həm də formasına görə cümləyə bərabərdir və bitmiş bir fikri, tam bir məlumatı bildirir”* [58, s.285].

Sintaktik sabitliyə malik olan cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin əksəriyyətini atalar sözləri, alqış və qarğışlar təşkil edir. Bu tip frazeoloji vahidlər özünün kommunikativliyi və çoxkomponentliyi ilə seçilir. Dil vahidi kimi cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin sintaktik funksiya yerinə yetirməsini qeyd edən A.T.Kaydarov onları ya sərbəst cümlə, ya da cümlənin bir üzvü olduğunu qeyd edir: *“Frazeoloji*

vahidlər nə qədər çox komponentli və çox mənalı olsa, o, bütöv bir dil vahidi kimi sintaktik funksiya yerinə yetirir. Ya sərbəst cümlə, ya da cümlənin bir üzvü olur” [135, s.5].

Atalar sözləri və məsəllərin frazeologiyaya aid olub-olmaması, ümumiyyətlə, cümlə tipli frazeoloji vahidlərin mövcudluğu haqqında dilçilikdə məyyən mübahisəli fikirlər vardır. *“Dilçilikdə, eləcə də türkologiyada həllinə ehtiyac duyulan ən mübahisəli məsələ cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlərin mövcud olub-olmamasıdır. Belə frazeoloji birləşmələrə atalar sözləri, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlər, aforizmlər daxildir. Bunlar da dildə hazır vəziyyətdə olub təkrarlanan vahidlərdir və digərlərindən öz qrammatik quruluşu, semantik və üslubi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir”* [90, s.74]. *“Atalar sözləri və zərbi məsəllər frazeologiyanın sistemində xüsusi lay təşkil edib bitmiş fikri ifadə edən cümlə şəkilli ifadələrdir”* [39, s. 79].

Bu məsələ ilə bağlı haçılanmış mülahizələrin olduğu elmi ədəbiyyatlarda bir-birindən fərqli fikirlərlə qarşılaşırıq. Ə.Ə.Orucov da atalar sözləri və məsəlləri frazeologiyaya daxil edərək yazır: *“Məlum olduğu üzrə, frazeologiya yalnız mənası ayrı-ayrı sözlərin mənasından asılı olmayan və başqa dilə tərcümə edilə bilməyən leksik cəhətdən ayrılmaz tərkiblər (idiomlar) deyil. Habelə atalar sözləri, məsəllər, peşəkarlığa məxsus ifadələr, aforizmlər, elmi məfhumlara aid sabit ifadələr də buraya daxildir”* [94, s.54].

Atalar sözləri və məsəllərin həm həqiqi, həm də məcazi mənada işləndiyini qeyd edən H.Həsənov yazır: *“İkimənalı kimi işlədilən atalar sözü və məsəllər dilin frazeoloji fonduna daxil ola bilər. Bunlar məcazi və ümumiləşmiş mənalı dil vahidləri kimi qəbul edilir. Bu tipli atalar sözü və məsəllər həqiqi və məcazi mənalarda işlədilir. Məcəzi mənada ifadəyə yaxınlaşır, tərkib üzvləri ilk mənalarını itirir”* [48, s.216]. Düşünürük ki, ikimənalı atalar sözləri və məsəllərin, əlbəttə, yalnız məcazi mənalarını əsas götürərək onları frazeologiyaya daxil etmək daha məqsədəuyğun olardı. Çünki bu cür məcazi mənalı cümlələr də frazeologiyanın bütün tələblərinə cavab verir və onlar frazeoloji söz birləşmələrində olduğu kimi, quruluşca daşılaşaraq parçalana bilmir. *“...Azərbaycan atalar sözü və məsəllərinin böyük bir qismini*

frazeologiyaya aid etmək olar. Çünki onların əksəriyyəti məcazi mənə xüsusiyyətinə malikdir” [101, s.206].

Atalar sözləri və məsəllərin müəyyən hissəsində məcazi mənə daha qabarıq şəkildə nəzər çarpır. Qarşımıza çıxan hər bir söz birləşməsini frazeologiyaya daxil edə bilmədiyimiz kimi, daşdığı məcazi mənə yükünə və müxtəlif üslubi çalarına görə də hər bir atalar sözü və məsəli frazeologiyaya daxil etmək olmaz. Bu məsələyə H.Bayramov öz fikrini belə ifadə etmişdir: *“Dilimizin atalar sözü və məsəllərinin az bir qismi müəllifin nitqinin tam tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu əlamətə malik olanlar artıq dilin frazeoloji sisteminə daxil olub, onun zənginləməsi mənbələrindən birinə çevrilmişdir*” [16, s.40].

Ədəbi dildə işlənən atalar sözləri və məsəllər, idiomatik ifadələr dialekt və şivələrdə də cümlə şəklində istifadə olunur. Xüsusən, xalq arasında etiket şəklində işlənən alqışlar, eləcə də qarğışlar, zərb-məsəllərin bir çoxu və atalar sözləri cümlə formasında olan frazeoloji vahidlərdir. Naxçıvan dialekt və şivələrində də frazeoloji vahidlərin belə cümlə şəklində olan növləri geniş şəkildə işlənir: Ağ da özüdü, ağacan da (əksər şivələrdə); Anan soğan, dədən sarımsax, sən hardan oldun belə gülməşəkər (Xəlilli); Arım var, arım var, eşşəy arısı (əksər şivələrdə); Atım təpbəz, itim qapbaz demə (Badamlı). Atalar sözləri xalqın qədim keçmişi ilə bağlı hikmətli sözlər olub, əsrlərin sınağından çıxmışdır. *“Naxçıvan dialekt və şivələrində də atalar sözlərinə tez-tez rast gəlmək olur. Buradakı atalar sözü və zərb-məsəllərin əksəriyyəti ədəbi dildə işlənir. Lakin dialektdəki atalar sözləri ilə ədəbi dildəki atalar sözləri arasında fonetik fərqlər var. Bəzi atalar sözlərinin isə ədəbi dildən fərqli dialekt variantı işlənir. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən atalar sözlərində çox vaxt obyekt daha dəqiq olur. Ədəbi dildə isə daha ümumi olur*” [122, s.45]. Xalq dilində çox qədim dövrlərdən formalaşan bu vahidlər dil tarixinə aid də özündə qiymətli məlumatlar hifz edir. Atalar sözlərinin nə vaxt yarandığı məlum deyil. Onlar qədim dövrlərdən dildə mövcud olmuş, geniş şəkildə istifadə olunaraq cilalanmış, daha mükəmməl forma və məzmun qazanmışdır. Türkdilli xaqaların folklorun digər sahələrində olan bir çox ortaq nümunələr kimi, atalar sözləri də bir çox ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan Naxçıvan dialekt və şivələrindən toplanan bir

çox atalar sözlərinin digər türk dillərində də variantları özünü göstərir. Bu nümunələr bəzi hallarda eyni variantda işlənsə də, çox hallarda müxtəlif dillərdə fərqli variantlarda qeydə alınır. Məsələn, yuxarıda nümunə göstərdiyimiz Naxçıvanın Şahbuz rayonu şivələrinə aid materiallar içərisindən seçdiyimiz “Atım təpbəz, itim qapbaz demə” atalar sözü belə türk dilləri üçün ortaq nümunələrdəndir. “Başqasının başına gələn bir pis şeyin öz başına gəlməyəcəyini düşünmə”, yaxud “mənə olmaz demə”, “böyük danışma” mənasındadır. Bu frazeoloji vahid xalq dilinə məxsus çox qədim nümunələrdən biridir və M.Kaşğari də özünün “Divanü lüğət-it-türk” adlı lüğətində bu atalar sözünü *“İt ısırmaz, at təpməs demə”* [68, s.228] variantında qeyd etmişdir. Türkiyə türkcəsində eynilə bizim şivələrdə işləndiyi variantda işləndiyi halda, *Qızıl Ordu türkcəsində “İt talamas, at tepmes deme”, Dobruca türkcəsində “Tepmegen at, tişlemegen it bolmas”, türkmən dilində “Ata gapmaz diyme, eşege depmez”, noqay türkcəsində “Sırın bilmegen attın sırtınnan aylanma”* [116, s.111] kimi maraqlı variantları göstərilmişdir. Göründüyü kimi, burada müəyyən fərqlər özünü göstərsə də, atalar sözünün ümumi mənası eynidir. Naxçıvan dialekt və şivələrində “Uşağ anadan yetim qalar” atalar sözü də türkdilli xalqlar üçün ortaq frazeoloji vahidlərdəndir və *Türkiyə türkcəsində “Baba öksüzü öksüz değil, ana öksüzü öksüz”, Qaraçay türkcəsində “Babadan oksuz yarı oksuz, anadan oksuz temel oksuz”, Başqırd türkcəsində “Atayhız bala yitim tügil, esehiz bala yitim”, Kipr türklərində “Ana ölürsa çocuk ovada, buba ölürsa yuvada galır”* [116, s.123] variantları işlənməkdədir.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin bir növü olan atalar sözlərinin çox maraqlı, ümumtürk leksikasına aid nümunələri vardır: Bərt bərtədən qəyidər (Dəstə); İt yatıp qaya:n gölgəsində, deyir bə öz kölgəsidi (Türkeş); Çox kötux'lər üsdə çox çırpılar doğranıpdı (Culfa); Gedər bosdanın qırası, qalar üzün qarası (Xanlıqlar); Hər küşdə öz ürəyinnən pay piçər (Ordubad); Qonşum qonşu olsa, keçəl qızım ərə gedər (əksər şivələrdə); Qapu: bağlı saxlagınən qonşu: orğu tutma (Culfa); Qurt qocalanda quzulara masqara olar (Şərur); Soyraqı peşmançılıx fayda verməz. Bu atalar sözünü M.Əhmədov *“Axırkı peşimanlıq fayda verməz”* [36, s.131] variantında qeydə almışdır; Tazısız ava gedən dovşansız əvə dönər (Şahbuz); Qurban

oduğum yağı yağnan qəynədir, yarmanı da yavan (əksər şivələrdə); Yüz yiyə:n ossun, bir diyə:n olmasın (əksər şivələrdə). Bu nümunələrin də, demək olar ki, hamısı müxtəlif türkdilli xalqlarda bənzər variantlarda eyni mənada işlənməkdədir. Çünki onlar xalq təfəkkürünün məhsulu, müdrik fikirlərin ifadəçisidir. Dialekt və şivələrə yaxşı bələd olan, onların istifadəçisi olan yerli insanlar bu cür dil vahidlərindən həm öz fikirlərinin obrazlı ifadəsi, həm də bəzən sətiraltı mənanı vermək üçün, ironiya yaratmaq üçün, eyni zamanda yumorlu fikirlər ifadə etmək üçün geniş istifadə edərək öz nitqlərini daha maraqlı qura bilirlər. Atalar sözlərindən, ümumiyyətlə, frazeoloji vahidlərdən istifadə yerli danışığı daha təbii və səmimi edir, dinləyənlərə daha maraqlı təsir bağışlayır. Atalar sözlərinin dialekt və şivələrdə, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən variantları xalq yaradıcılığının məhsulu olduğu üçün burada xalqın həyatı, məişəti, keçmişi ilə bağlı külli miqdarda sözlər işlənmişdir ki, onlar həm də etnoqrafik mahiyyəti etibarilə çox dəyərlidir. Bölgə insanların həyat tərzini haqqında məlumatların daşıyıcısıdır. Məsələn: Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən “Cücə ağ günnü olsaydı, toyux da əmcəx’li olardı”, yaxud “Daldada bara duran aşgarda doğar”, “Dəyirman nobata baxar”, “Gedər bosdanın qırası, qalar üzün qarası” atalar sözləri tərkibindəki xalqın təsərrüfat həyatı ilə bağlı sözlərlə diqqəti cəlb edir. Bu cür nümunələr həm də aid olduğu regionun əhalisinin məşğuliyyəti, təsərrüfat sahələri haqqında müəyyən fikirlərin daşıyıcısıdır. Lakin bizim tədqiqatımız üçün əhəmiyyətli olan xalqın onlar vasitəsilə ifadə etmək istədiyi mənadır. Əslində isə bu atalar sözləri məcazi mahiyyətlidir və burada ifadə olunan məna başqa cür izah olunur. Bizim fikrimizcə, bu cür atalar sözləri ilkin mərhələdə sırf özünün həqiqi mənasında yaranmış, lakin zaman keçdikcə onlar məcazi anlam qazanmışdır. Beləliklə, bu obrazlı cümlələrin istifadə dairəsi genişlənmiş, ifadə imkanları artmışdır. Onları bizim tədqiqatımız üçün maraqlı edən, bir dialektoloji material kimi onları dəyərləndirən də məhz onların bu xüsusiyyətidir. Çünki dildəki, dialektlərdəki heç də bütün atalar sözləri frazeoloji tədqiqat baxımından yararlı deyil. Frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyəti, onları dildəki digər sözlərdən, söz birləşmələrindən, cümlələrdən fərqləndirən əsas cəhət məcazilik, sabitlik olduğu üçün frazeoloji araşdırmalarda da onların bu mahiyyəti əsas götürülür. Məsələn: Naxçıvan dialekt və

şivələrindən topladığımız materiallardan seçdiyimiz “Bir toyux ki, yumurta üsdə oturdu, bir inəx’ ki, qarnında bala gəzdirdi, ona pıçax yoxdu” atalar sözündə də təsərrüfatla bağlı leksik vahidlər işlənmişdir. Lakin, fikrimizcə, onu frazeoloji vahid kimi təqdim etmək doğru olmaz. Çünki bu cümlədə obrazlılıq, məcazi mənə yoxdur. Burada fikir tam həqiqi mənədadır. Ona görə də bu cür nümunələr bizim tədqiqat obyektimiz deyil. Atalar sözlərinin xalqın keçmişi ilə bağlı verdiyi məlumatlar müasir dövrdə çox dəyərlidir. Ona görə də onların bu gün yaşlı nəslin dilindən toplanması, unudlumağının qarşısının alınması çox aktualdır. Bu baxımdan atalar sözləri türk xalqlarının qədim, ortaq keçmişi, həyat tərz, düşüncə sistemi barədə müfəssəl məlumatların daşıyıcısıdır. “*Atalar sözləri öz daxilində qoruyub saxladığı arxaizmlər, dialektizmlərlə xalq dilinin, dialekt və şivələrin ən güclü daşıyıcıları olaraq, milli dil və təfəkkürümüzün yad təsirlərdən qorunub saxlanması da qiymətli mənbədir*” [37, s.241]. Ona görə də atalar sözlərinin təkcə folklor nümunəsi kimi deyil, həm də dil vahidi kimi, frazeologiyanın vahidi kimi tədqiqi çox əhəmiyyətlidir.

H.Həsənovun qeyd etdiyi kimi, *frazeologizmlərə elə atalar sözü və məsələlər daxil olur ki, leksik tərkibləri daimidir, bütöv mənə ifadə edir, nominativ səciyyəlidir, cümlələrin tərkibində mürəkkəb bir üzv kimi çıxış edir* [48, s.346].

Həm ədəbi dildə, həm də Naxçıvan dialekt və şivələrində cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlər özünü, əsasən, atalar sözləri, məsəllər, alqış və qarğışlarda göstərir. Qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən cümlə tipli frazeoloji vahidlərə aşağıdakı nümunələrdə diqqət yetirək:

Atalar sözü və məsəllər: Arvadın yalağı səməni pişirər, kişi:n yalağı bosdan bağlar (Şərur); Bəxdin gətirəndə bədbaxdığını yaddan çıxartma (əksər şivələrdə); Dədəli gəlinə söz deyip küsdürmə, çıxıp gedər əv süpürülməmiş qalar (Dəstə); Eşşəyə gücü çatmır, hersin tökür pala:n üsdə (Vayxır); Cəməhətə itdər hürüyəndə bizə də çaqqallar uluyur (Babək); Hers gələr göz qızarar, hers gedər üz qızarar (Badamlı); İt bilir dağarcıxdə nə var, çoban da bilir itə nə verəcəx’ (Cəhri); Goul bi dənə saraya oxşuyur, tikəndə çətindi, sökəndə hasant (Şahbuz). Qəbirsandığa gedəndə tez-tez gedəllər, qəyidəndə yavaş-yavaş gələllər (əksər şivələrdə); Su gərəx’ quyu:n dibinnən çıxsın, quyuya su töx’məynən sulu olmaz (Naxçıvan). “*Atalar sözləri*

öz quruluşuna görə də digər frazeoloji birləşmələrən fərqlənir. Belə ki, idiomlar, ibarələr söz birləşməsidir. Lakin atalar sözləri cümlədir. Bu cümlələr sadə və mürəkkəb ola bilirlər. Naxçıvanda işlənən atalar sözləri ədəbi dildəki atalar sözlərindən bəzən tərkibindəki sözlərə görə fərqlənir” [122, s.73]. Bu cür cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlərə nümunə kimi şivələrdən toplanan atalar sözləri çox maraqlı və zəngin dil materialı verir. Onlar xalqın milli xüsusiyyətlərini, həyat və düşüncə tərzini də özündə aydın şəkildə əks etdirir. Həmçinin atalar sözü və məsəllər ədəbi dildə olduğu kimi canlı danışqda da daha çox emosiya yaradır, fikri daha dolğun nəzərə çatdırmağa kömək edir.

Alqış və qarğışlar: Həməşə şirin olasu:z (Culfa); Allah sözü: eşitsin (Aza); Uruzuzu Allah başıvızdan töhsün (Xanlıqlar); Səni it donunda öləsən (Xəlilli); Ömrün duz dağına çönsün (Naxçıvan); Allah qotur versin, dırnax verməsin (Naxçıvan); Neyniyim, nətər eliyim demiyəsən (Babək); *Axırın itsin. Kökü:z kəsilsin. Yannara: piltə qoyulsun. Kölgən kəsilsin. Gəlin düyməsin aşmıyasan. Kökün üstündə od qalansın. Yurdunda soğan – sarımsax əkilsin. Səni görüm qara yaylıx qalasan. Bir başmağınan yetmiş qapı açasan* [6, s.129-131].

Naxçıvan dialekt və şivələrində az da olsa, ibarə və deyimlər içərisində də cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərə rast gəlmək mümkündür: *Üz ətdəndi* (ibarə) [11, s.203]; *Qış kosa keçər* (Babək) (qış sərt keçməz, qış yağıntısız keçər): *Qar bir vaxta yağanda o ili qış kosa keçər, deəllər* (Zeynəddin); *Qış qulunnadı* (Babək) (qışda qarın çox yağması zamanı deyilir); *İlk qar çox yağanda deyəllər: qış qulunnadı* (Zeynəddin) [11, s.203].

Frazeoloji vahidlərin, o cümlədən cümlə quruluşlu frazeologizmlərin dialekt və şivələrdə işlənmə tezliyi olduqca yüksəkdir. Bu da xalq yaradıcılığının bu növünün zənginliyi, əhatə dairəsinin genişliyi ilə bağlıdır. Xalq dilində istənilən sahəyə, istənilən məqama uyğun atalar sözü, alqış, qarğış, deyim kifayət qədərdir və insanlar da bunlardan yaradıcı şəkildə istifadə edə bilirlər. Naxçıvan dialekt və şivələrindən material toplayan zaman apardığımız müşahidələr bunu deməyə imkan verir ki, informatorlar bu dil vahidlərindən heç də öz nitqini bəzəmək, onu daha diqqətçəkən etmək məqsədilə istifadə etmirlər. Bu vahidlər yerli əhalinin bütün ruhuna hopmuş,

onların təfəkküründə özünə möhkəm yer etmişdir. Onlar bu cür mürəkkəb quruluşlu, bəzən yadda saxlamaq heç də asan olmayan frazeoloji vahidləri planlaşdırılmadan, qeyri-ixtiyari işlədir, lakin buna baxmayaraq onlardan çox gözəl və yerli-yerində istifadə edə bilirlər. Nəticədə isə mətnin obrazlılığı, emosionallığı artır. İfadə edilən fikrin təsir gücü çoxalır. Məsələn, hər hansı bir işin qarşılığında təşəkkür etməklə, qarşdakına alqış demək arasında çox ciddi fərq var. İfadə olunan fikrin mənfəi yükünü, yaxud da əksinə müsbət yükün artırmaq baxımından, hansısa nəsihətamiz fikirlər aşılamaq baxımından dialekt və şivələrdə işlənən frazeoloji vahidlərin rolu danılmazdır. Onarın işlənmə intensivliyinin sıxlığı adi danışığı, məişət söhbətini poetik mətnə çevirə bilir, yığcam bir fikirlə geniş mətləb ifadə etmək üçün imkanlar açır. Frazeoloji vahidlərin semantik cəhətdən zənginliyi və çoxşaxəliliyi onları tədqiqat baxımından da maraqlı edir. Bu dil vahidlərinin dialekt variantlarının araşdırılması onların bilinməyən bir çox anlamlarının da üzə çıxmasına, ayrı-ayrı bölgələrdə fərqli variantlarının aşkarlanmasına imkan verir. Ona görə də frazeoloji vahidlərin dil materialı, dialekt materialı kimi tədqiqi çox əhəmiyyətlidir. Bu material içərisində cümlə səviyyəli vahidlərin də özünəməxsus yeri var. Onların dialektlərdən toplanması və tədqiqi həm də bölgənin dialekt xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq baxımından vacibdir. Çünki bu cür materialların içərisində həm də dil tarixi nöqteyi-nəzərindən çox maraqlı vahidlər qorunub saxlanmışdır ki, tədqiqat onların da üzə çıxarılmasına imkan verir.

Dilçilik ədəbiyyatlarında bir çox hallarda dildə cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin varlığı məsələsinə müxtəlif mövqelərdən yanaşmalar mövcuddur. *“Bu zaman əsas mübahisə predikativ frazeologizmlər ətrafında getdiyindən, atalar sözü, zərb məsəllər, aforizmlərin frazeoloji sistemə daxil edilməsi üzərində cəmləşir. Predikativliyi inkar etmək cümlə quruluşunda olan vahidləri frazeoloji sistemdən kənarlaşdırmaq, onları ayrıca qruplaşdırmaq cəhdlərinə aparıb çıxarır ki, bu da dil vahidlərinin müəyyən qisminin müəyyənləşdirilən siniflərindən heç birində yer almadığını əsaslandırmaq tələbini ortaya qoyur”* [91, s.115]. Cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlər quruluş etibarilə frazeoloji birləşmələrdən fərqlənsə də, fikrimizcə, onları frazeologiyanın tərkib hissəsi kimi öyrənmək daha məqsədəuyğundur. Burada

onların məcazi mahiyyəti və məzmunca tamlığı əsas götürülməli və onlara bir cümlə kimi sintaktik cəhətdən deyil, semantik cəhətdən yanaşmaq lazımdır. Atalar sözləri, məsəllər, alqışlar, qarğışların bu cəhətdən tədqiqi çox önəmlidir. Çünki onlarda millilik çox güclü olur və bu cümlələr xalqın etnoqrafiyasını, dünyagörüşünü, həyat gerçəkliklərinə münasibətini aydın şəkildə əks etdirir. Həmçinin bu dil vahidləri əsrlərin sınağından çıxmış və özünü doğrultmuş hikmətli ifadələrdir və onların frazeologiyanın obyektı kimi öyrənmək, təbliğ etmək vacibdir.

3.3. Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid frazeoloji vahidlərin xalq yaradıcılığında izləri

Rusiyada türk dillərinin öyrənilməsi tarixi (1917-ci ilə qədər) ilə məşğul olan məşhur türkoloq alim Andrey Nikolayeviç Kononov qeyd edirdi ki, *öyrənilməsi XIX əsrin 69-cı illərindən V.V.Radlovdan başlayan türk dialektlərinin sonrakı inkişaf yolunda Azərbaycan, Özbəkistan, Tatarıstan, Türkmənistan, Yakutiya dilçiləri tərəfindən dialektografik araşdırmalar daha uğurla aparılmışdır*. Alim daha sonra vurğulayır: *“Uzun illər ərzində türk dialektlərinə dair toplanan böyük faktik material türk dialektlərinin öyrənilməsinin yeni mərhələsinə - türk dialektologiya mərhələsinə daxil olmağa imkan verir. Dialektoloji atlasların hazırlanması və ümumiləşdirici işlərin görülməsi üçün hazırlıq işləri başlanmış vəziyyətdədir”* [73, s.294]. Türk milli dilinin formalaşması tarixindən bəhs edən müəllif qeyd edir ki, *“Ədəbi dilin formalaşma prosesinin öyrənilməsi ümumxalq dilinin tədqiqini əvəz edə bilməz”* [73, s.295]. Bu baxımdan ümumxalq dilinin leksik vahidlərinin, daha dəqiqliklə desək, frazeoloji vahidlərin tədqiqinə həsr olunan bu araşdırma ayrı-ayrı bölgələr üzrə deyil, ümumən Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinə əsaslanaraq frazeoloji vahidlərin milli fikrin ifadəsində böyük əhəmiyyət daşıdığını bir daha üzə çıxarır.

Dialektoloji tədqiqatın əsasını dialektin aid olduğu ərazidən toplanan materiallar təşkil edir. Əlimizdə tədqiqat apardığımız regiona aid material olmadan heç bir araşdırmadan söhbət gedə bilməz. Bu materiallar içərisində folklor mətnləri xüsusi yer tutur. Dialektoloji tədqiqat zamanı hər hansı bir mətn üzərində işləməkdənsə,

fikrimizcə, nağıl, dastan, bayatı, yaxud yerli əhalinin məşğuliyyət sahələri ilə, məişətlə, mərasimlərlə bağlı toplanan material üzərində işləmək daha məqsədəuyğundur. Dialektologiya dilçiliyin dil və folklorun sərhəddində dayanan bir bölməsi olduğu üçün folklor mətnlərinin dialektoloji baxımdan tədqiqi çox yaxşı nəticələr verir. Xalqın milli təfəkkürünü anlamaq baxımından da bu nümunələrin əhəmiyyəti böyükdür. Bu baxımdan frazeoloji vahidlərə aid nümunələrin də folklor örnəklərindən seçilməsi məqsədəuyğundur. Folklor yalnız toplama və toplanmış materialları olduğu kimi təqdim etməkdən ibarət deyil. Burada əldə edilmiş material üzərində müqayisələr və analiz aparmaq, onu həm də dil baxımından izah etmək vacibdir. Çünki folklorun dili xalq dilinin ən gözəl nümunəsidir və burada frazeoloji vahidləri də aydın şəkildə müşahidə edə bilirik. Eyni zamanda folklor mətnlərinin çoxşaxəli və əhatəli olması bu mətnlərin dialekt leksikasının tədqiqi üçün zəngin bir mənbə olduğundan xəbər verir. Burada dialektoloji tədqiqatların ümumtürk kontekstində aparılması türk dilləri üçün maraqlı faktların, ortaq cəhətlərin meydana çıxmasına şərait yaradır. Çünki türk xalqlarının qədim ortaq folkloru bu dillərə aid qədim vahidləri özündə yaşatmaqdadır. Qeyd edək ki, tədqiqat işinin aktuallığı həm də Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeoloji vahidlərinin folklor materiallarından seçdiyimiz nümunələrlə qarşılıqlı müqayisəli şəkildə araşdırılmasındadır.

Xalq yaradıcılığı aid olduğu xalqın canlı danışiq dilini, həmçinin dialekt və şivələrini özündə əks etdirib saxlayan dəyərli və zəngin bir mənbədir. Bu haqda V.Vəliyev yazır: *“Folklor hər şeydən əvvəl, mənsub olduğu xalqın canlı danışiq dilinin bütün incəliklərini özündə əks etdirən qiymətli söz xəzinəsidir. Hər bir xalqın ədəbi dilinin yeni sözlərlə zənginləşməsində, birinci əvəzolunmaz mənbə canlı danışiq dilidir ki, bu da öz xəzinəsini folklorda, xalqın şifahi yaradıcılığında qoruyub saxlayır. Odur ki xalq ədəbiyyatını tədqiq edən şəxs mütləq milli dilin dialekt və şivələrinin xüsusiyyətlərindən bəhs edən dialektologiyayı öyrənməlidir”* [108, s.4].

Qeyd edək ki, dilin dialekt və şivələrini tədqiq edərkən şifahi xalq yaradıcılığı, folklor sanballı və etibarlı bir mənbə rolunu oynayır. Bu cəhətdən şifahi xalq yaradıcılıq nümunələrinə müraciət etməklə dialekt və şivələrə aid kifayət qədər material əldə etmək mümkündür.

N.Seyidəliyevin fikrinə görə: “Ümumixalq dili şifahi xalq yaradıcılığı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin təzahür formalarından biri olan ədəbi-bədii dilin inkişafında folklor dili də bir mənbə rolunu, bir qaynaq rolunu oynayır. Burada dialekt ənənələri də öz əksini tapır” [101, s.41].

“Azərbaycan və rus frazeologiyasının müqayisəsi və frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri” adlı tədqiqatında H.Baxşiyev dialekt frazeologizmlərinin ümumişlək olmadığını, onların müəyyən məkan və yerlə bağlı olduğunu göstərir: “*Dialekt frazeologizmlərinə gəlincə, onlar ümumişlək deyildir, yalnız müxtəlif yerlərdə baş verən hadisə və əhvalatların o məkanda olan səciyyəvi ifadələridir ki, onlara bədii əsərlərdə rast gəlirik...*” [15, s.171].

Naxçıvan folkloru antologiyasında toplanmış folklor nümunələrinin xalqın düşüncə və təfəkkür tərzilə sıx bağlı olduğunu və günümüzədək qorunub saxlandığını haqlı olaraq qeyd edən M.Cəfərli və R.Babayev bu nümunələrə yüksək qiymət vermişdir. Qeyd edək ki, milli kimliyi şərtləndirən folklorda, həmçinin dilimizin özəyi olan dialekt frazeologizmlər də qorunub saxlanmış və həmin frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti hal-hazırda Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənməkdədir.

Naxçıvan ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri, etnik-mənəvi xüsusiyyətlərin daha çox qorunduğu, milli mentaliteti müəyyənləşdirmiş keyfiyyətlərin daha çox saxlanıldığı bir diyardır. “*Bura zaman-zaman ucsuz-bucaqsız türk dünyasında milli düşüncənin ağırlıq mərkəzlərindən olub, etnik-mədəni davranışlar yad təsirlərdən, bu yurdun adına-sanına layiq şəkildə, daim qorunub. Bütün bunlar isə bölgənin folklor mühitində öz təəcəssümünü tapıb. Vaxtı ilə geniş coğrafi ərazini əhatə etmiş tarixi Naxçıvanın salnaməsi kimi folklor nümunələri çox əhəmiyyətli qanaqlardır, bədii sözün tarix qarşısında misilsiz xidmətidir. Bu nümunələr xalqın kağızda yox, ağızda, ürəyinin başında yaratdığı Naxçıvannamədir; bu diyarın söz xəzinəsi, öz xəzinəsidir*” [6, s.9]

Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidləri tədqiq edərkən folklordan mənbə kimi bəhrələnməmək olmazdı. Tədqiqat işinin bu hissəsində Naxçıvan dialekt

və şivələrində olan frazeoloji vahidlərin folklorumuzda işlənmə məqamlarını nümunələrlə nəzərdən keçirək:

Daban almax frazeoloji birləşməsi Naxçıvan dialekt və şivələrində qaçmaq mənasında işlənir: Elə daban almışdız getməyə ki, arvadın səsi bizi yoldan saxladı (Vayxır). Bu vahid bölgəyə aid folklor nümunələrində də tez-tez və eyni mənada qarşımıza çıxır: *Çapar şad-xürrəm birbaş daban aldı Hasan paşanın hüzuruna* (“Koroğlu” dastanı) [101, s.164]. *Oğlan daban aldı yoluna* (“Adamyeyən qız” nağlı) [6, s.288].

Duyux düşməx’ şivələrdə – duymaq, xəbər tutmaq mənasında işlənir: Diyəsən duyux düşüpsu:z ki, nəse olacax (Culfa). Bölgədən toplanmış folklor örnəklərində də həmin sabit söz birləşməsi eyni anlamda qarşımıza çıxır: *Şeyx, tələs gəldiyimiz yolla da qayıdaq, yoxsa düşmən duyuq düşər* (“Molla Nur” dastanı) [101, s.86].

Qız duyuq düşüb başlayır Arazın qırağıynan qaçmağa (Oğlan-qız məqbərəsi) [6, s.85].

Ürəyi yuxalmax – doluxsunmaq, təsirlənmək mənasındadır: Mə:m elə urəyim həməndə yumşalır, dirəşəmmirəm ki (Payız). Yuxa sözü Naxçıvan dialekt və şivələrində nazik mənasında işlənir. Bu sözün həmçinin lavaş, nazik açılmış çörək anlamı da vardır ki, bu mənə Naxçıvan dialekt və şivələrində çox da geniş yayılmamışdır və elə onun birinci anlamı ilə bağlıdır. Frazeoloji birləşmənin tərkib hissəsi kimi də yuxa sözü “ürəyi yumşalmaq” semantikasını daşıyır və folklor nümunələrində də geniş şəkildə işlənir: *Hatəm kişinin ürəyi yuxaldı...* (“Əvvəli elə, axırı belə” nağlı) [101, s.163].

Yer batırmax – çoxalmaq, aşib-daşmaq mənasında qeydə alınan bu frazeoloji birləşmə əslində “ağırlıq” anlamında belə işlənir və hər hansı bir şeyin çoxalaraq ağırlaşması, beləliklə də yeri batırmaq gücünə malik olması məzmununu ifadə edir: *Sora da eşidir ki, Yunusun var-dövləti yer batırır* (“Dağyunus necə dağyunus oldu”) [6, s.75].

Əhədinə kəsməx’ – döymək, döyüb əldən salmaq, yormaq mənasında şivələrdə işlənir: Bala, bı uşax yekələn bir günnən dədə:n-ana:n əhədinə kəsip (Şərur). Bu frazeoloji birləşmə folklor örnəklərində də tez-tez istifadə olunur. *Ancaq bir yannan*

oğlan, bir yannan da canavar binnarın əhədi kəsir, bir nəfərin belə sağ buraxmıyıp hammersin öldürür (“Qurd südü əmmiş uşaq”) [6, s.90]; *Düşmən padşah qoşunun lap əhədi kəsdi* (“Gül Sənavərə neylədi, Sənavər Gülə neylədi” nağılı) [6, s.156].

Zarıncı qalmaq//tüşməx’ – çox xəstəlik çəkib zəifləmək, yataqda qalmaq, şikəst olmaq. Bu frazeoloji birləşmə indi də Naxçıvan dialekt və şivələrində aktiv şəkildə işlənir: İllərlər zarıncı qaldı yazıx kişi, soyra da öldü getdi (Culfa). Bu birləşmənin birinci tərəfindəki zarıncı sözü dilçilik baxımından maraqlı leksik vahidlərdəndir. “*Bu leksik vahidin kökü zar səs təqlidi sözdür. –ı şəkilçisi ondan feil düzəldib, zarı sözü əmələ gəlib, sonrakı –ı şəkilçisi isə sifət düzəldən şəkilçidir*” [34, s.282]. Naxçıvan bölgəsinə aid folklor nümunələrində də bu frazeoloji vahidə tez-tez rast gəlirik: “*Səni görüm zarıncı qalasan*” (Qarğışlar) [6, s.130].

Bırnı tütməx’ – həsrətini çəkmək: İndi:n indisində də bırnım tütür üşəxlərdən yana (Dəstə). Bu frazeoloji vahid “burnunun ucu göynəmək” (əldə edilə bilməyən bir şeyi çox arzu etmək, həsrətini çəkmək) frazeoloji vahidi ilə sinonimlik təşkil edir və folklor nümunələrində də tez-tez qeydə alınır: *Dədə deyəndə burnun tütün (göynəsin)* (Qarğışlar) [6, s.131].

Tikə vırmaq – yemək frazeoloji birləşməsi həm Naxçıvan dialekt və şivələrində, həm də folklor nümunələrində eyni mənada qeydə alınır və buradakı birləşmənin ikinci komponenti olan vırmaq sözü əslində “götürmək” mənası ifadə edir: Gəginən bir tikə də sən vır gör hələ dədi nətəvırdı (Ordubad). Folklorda: *Qəraz, padşah bir barmağını batırıb yaladı. Baxdı ki, ədə deyəsən gözləri işıqlanır. De bir tikə də bundan vurdu* (“Gül Sənavərə neylədi, Sənavər Gülə neylədi” nağılı) [6, s.156].

Kefi üstürüngi vırmaq – kefi kökəlmək, şad, nəşəli olmaq, əhval-ruhiyyəsi yaxşı olmaq: Kişi:n kefi üstürüngi vıran vədəsiyidi, nə desəğ eliyirdi (Vənənd). Bu mənada Naxçıvan dialekt və şivələrində həmçinin kefi yüz biri vırmaq, kefi çırtıx çalmaq kimi frazeoloji vahidlər də işlənir. Folklor nümunələrində də bu sabit söz birləşməsinə eyni mənada rast gəlirik: *Məlik Əhmədin keyfi lap başladı üstürüngi vurmağa* (“Gül Sənavərə neylədi, Sənavər Gülə neylədi” nağılı) [6, s.161].

Halallıxdan sapıxmaq – halal olmamaq, düz yoldan çıxmaq: Gərəx’ eleliyəsen ki, halallıxdan da sapıxmıyasan da (Qarabağlar). Folklor nümunələrində də eyni

mənada və variantda bu birləşməyə rast gəlirik: *Mən istiyirəm taxtı-tacımı elə bir adama verim ki, mənnən sora rəyyatim yenə hallalıxdan sapıxmasın, bu vilayət dağılıb getməsin* (“Adil padşahın nağılı”) [6, s.171].

Yön qılmax – çarə etmək, bir işi həll etməyin yolunu tapmaq: *Yığışağın gedəyin ağbirçəx’lərin, ağsaqqalların ya:na, bəkə bir yön qılalar bizə (Cəhri). Folklor nümunələrində də bu frazeoloji vahid eyni mənada işlənir: Vəzir bir az fikirrəşdi dedi ki, paşşah sağ olsun nə təhər desən həylə də bir yön qılarıx, inşallah hər şey sənün ürəyincə olar* (“Adil padşahın nağılı”) [6, s.171].

Haxdan çömmək – doğru, düzgün olmamaq: *Qorxuram haxdan çönəm, Allahın da ya:nda üzükara olam (Aza). Bircə bu yetim uşax haxdan dönmədi* (“Adil padşahın nağılı”) [6, s.173].

Pul qırmax – pul əldə etmək, gəlir götürmək. Bu ifadə pulu çox olmaq mənası da ifadə edir və şivələrin dilində olduqca işləkdir. Çox vaxt pul cırmaq variantında da rast gəlirik: *İndi bı dəyqə o:n balaları Ursetdə pul cırıllar (Badamlı). Vaxdında pul qıranda heç biz yada: düşmədix’ (Milax). Folklor nümunələrində də bu frazeoloji vahid eyni mənada işlənir: Əhməd yerə oturanda tacir fikirləşdi ki, dəli şeytan deyir ki, tut bu hambalı apar padşahın yanına, bir az pul qır* (“Hambal Əhməd” nağılı) [6, s.185].

Ver-veryan eləməx’ – altını üstünə çevirmək, dağıtmaq: *Girdim ki, vallah uşaxlar əv-eşiyi ver-veryan eliyiplər (Payız). Folklor nümunələrinin dilində də həmin sabit birləşmə özünü göstərir: Əhməd qoşunun içində o yan-bu yana qaçıb, meydanı ver-veryan elədi. Amma nə qədər eyləyirdisə, atın cilovunu saxlaya bilmirdi* (“Hambal Əhməd” nağılı) [6, s.193].

Xofa düşməx’ – qorxuya düşmək, qorxmaq, vahiməyə düşmək. Ümumiyyətlə, Naxçıvan dialekt və şivələrində bu frazeoloji birləşmənin birinci komponenti olan xof/xəf sözü qorxu mənası fadə edir: *Deyirəm, elə adam olsun ki, ürəyində Allah xofu olsun (Naxçıvan); Elə qarandırığıydı ki, birdən xəfləndim (Şərur). Birləşmə tərkibində də söz elə bu anlamda işlənərək folklor nümunələrində də özünü göstərir: Atlılar gördülər ki, uzaqdan bir atlı gəlir, elə bil Rüstəmdi qəbirdən dirilib. Bunlar hamısı xofa düşdülər* (“Məlik Məmməd və Məlik Əhməd” nağılı) [6, s.202].

Fürsəti fot eləməməx' // fürsəti fota verməməx' – fürsəti əldən verməmək: Heş fürsəti fota vermədim, çəpəx' qaşdım girdim tavlıya (Biləv). Eyni frazeoloji vahidə bölgədən toplanmış folklor örnəklərində də təsadüf edirik: *Məlik Əhməd tez gedib gördü padşah ilan olub ki, Məlik Məmmədi vursun. Məlik Əhməd fürsəti fot eləməyib ilanı öldürdü* ("Məlik Məmməd və Məlik Əhməd" nağılı) [6, s.203]. *Fürsəti fota verməyib qulağına dedi ki, muştuluğumu ver, sənə şad xəbər gətirmişəm* ("Ziyad – Şövkət" dastanı) [6, s.498].

Bərkimək – təkid etmək, israr etmək. Şivələrdə bu frazeoloji vahid geniş şəkildə işlənir: Özüm bərkimədim, dedim, qoy özdəri nətəri isdiyillər eləsinlər (Xanlıqlar). Naxçıvan dialekt və şivələri üçün xarakterik olan bu cür söz quruluşlu frazeoloji vahidlər də bölgəyə aid folklor örnəklərində özünü göstərir. *Qarışqa çox bərkidi. Axırda Bəndalı qarışqanın verdiyi tükü də alıb yola düşdü* ("Şahzadə Bəndalı") [6 s.254].

Dili-ağzı təpiməx' – frazeoloji vahidi Naxçıvan dialekt və şivələrində qorxmaq, qorxudan dili qurumaq mənasında qeydə alınır: Elə bir günə düşdüm ki, dilim-ağzım təpidi, heşpşey də də:mmədim (Qahab); Dedi: Dilin-ağzın niyə təpiyir, ay bala, gə bəri görüm (Şahbuz). Bu sabit söz birləşməsinin Naxçıvana aid folklor nümunələrində də eyni mənada işləndiyini müşahidə edirik: *Oğlan, bı yetim ağappax oldu, qorxudan dili-ağzı təpidi* ("Adil padşahın nağılı") [6, s.172]. Bu frazeoloji vahidin ikinci tərəfini təşkil edən təpimək feili ayrılıqda da Naxçıvan dialekt və şivələrində qurumaq mənasında işlənir: Atırx yun günün qabağında birəz təpiyir, sora boylum çırpırx, sə:rix' (Babək). Müşahidələrimiz göstərir ki, bu söz şivələrdə tam qurumaq yox, suyunu bir az çəkmək, qurumağa yaxın bir hala gəlmək mənasında işlənir. Naxçıvan dialekt və şivələrində bu mənada suyun dərməx' frazeoloji vahidi də işlənir ki, təpimək tam onun ifadə etdiyi mənanı verir. B.Əhmədov belə hesab edir ki, dilimizdəki təpimək sözü vaxtilə kepmək variantında olub, sonradan təpimək halını alıb. O, küp sözünün etimologiyasını izah edərkən yazır: "*Zənn edirəm ki, söz qurumaq mənasını verən kepmək (təpimək) sözü ilə bağlıdır, çünki qabı kürədə bişirib qurudurlar*" [34, s.145].

Burmaş götüməx' – Naxçıvan dialekt və şivələrində çimdikləmək mənasında işlənir: Yazıq uşaxdan elə burmaş götdü ki, uşağın ürəyi geşdi (Şahbuz); Ya:ndaydı bir burmaş götürərdin da (Naxçıvan). Bu frazeoloji vahid bölgəyə aid folklor mətnlərində də eyni mənada işlənməkdədir: *Keçəl qarıdan bir burmac götdü, qarı düz keçəlin yanına düşdü* [6, s.244]. Hər iki tərəfi milli dil vahidləri ilə ifadə olunmuş bu frazeoloji birləşmənin birinci tərəfindəki burmac sözü bəzi hallarda şivələrdə burmanc variantında da işlənir. Burmanc sözünün omonimlik xüsusiyyəti olub, həmçinin Naxçıvanın Culfa rayonu şivələrində dördillik axtalanmış qoç mənası da qeydə alınmışdır. Bu söz burmaq feilindən törəmişdir. Buradakı -mac şəkilçisi xüsusən dialekt və şivələrdə çox fəal olan feillərdən ad düzəldən leksik şəkilçidir. Çox vaxt -maş, -məş variantında tələffüz olunan bu şəkilçi vasitəsilə Naxçıvan dialekt və şivələrində döyməş, yaxmaş kimi dialekt vahidləri də yaranır. Burmac sözü ədəbi dilimizdə də işlənir. Ədəbi dil faktı olaraq ona simli musiqi alətlərinin bir hissəsi və tibbi termin kimi rast gəlirik.

Dam qoymax – şivələrdə ev tikmək mənasında işlənir: Maşallah uşaxlar bı ili damı qoydular (Xəlilli); Dam qoymax həylə hasand iş dəyil (Şərrur). Bölgəyə aid folklor nümunələrində də dam qoymax frazeoloji vahidi ev tikmək mənasında işlənir: *De:r ki, bı şəhərin kənarında bi dənə yaxcı dam qoyarsan* [6, s.168].

Naxçıvan dialekt və şivələrində dam sözü, ümumiyyətlə, ev mənasını ifadə edir və bu zaman daha çox dam-daş variantında işlənir: Dam-daşımız hazırdı, bi dənə qalır içinin ayın-oyunu (Naxçıvan); Dam-daş saldıranın sora deyirəm bı gədə:n toyun eliyəx' (Nehrəm). Şivələrdə işlənən damın dalı, damın oyanı söz birləşmələrində də dam sözü ev mənasındadır: Damın dalında bir yaxcı yer var, axşamnar otu:ruğ orda, sərin olur (Kükü). Naxçıvan dialekt və şivələrində dam sözü həmçinin evdən əlavə tikili mənasında da işlənməkdədir: Getginən damnan aşsüzəni gətgə (Qıvraq). Folklorə aid müxtəlif nümunələrdə də sözün ev mənası qarşımıza çıxır. Məsələn, atalar sözlərində: *Ana kor, bala kor, yığışmışıq dama kor* [6, s.308].

Bölgədən toplanmış haxıştalarda da dam sözü ev mənasında işlənmişdir:

Dam damadır damımız, haxışta.

Qoşadır eyvanımız, haxışta.

Sən ordan çıx mən burdan, haxışta,

Kor olsun düşmanımız, haxışta [6, s.405].

Südü tutmaq – ananın öz övladının hərəkətindən məmnun olmadığını bildirən ifadə. Bu frazeoloji birləşmə Naxçıvan dialekt və şivələrində övladın pis hərəkəti, davranışı nəticəsində ananın südünün halal olmaması mənasında işlənir: *Ana:n üzünə ağ olarsan, böyünnərim olmasa da, vax gələr südü tutar səni* (Biçənək). Folklorda da bu söz birləşməsi eyni mənada işlənmişdir: *Anası böyük qızına deyir: Südüm səni tutsun Pərinə öldürməsən* (“Aftabın nağılı”) [6, s.284].

Dov gəlmək – müqavimət göstərmək, öhdəsindən gələ bilmək frazeoloji birləşməsinin birinci komponenti Naxçıvan dialekt və şivələrində *dav//do*: variantında da tələffüz olunur. “Koroğlu” dastanında da eyni mənada bu frazeoloji birləşməyə rast gəlirik. Həmçinin dastanda *dov* sözü ayrılıqda da işlənərək “dava” mənası ifadə edir. Dastanlarımızda olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsinə aid digər folklor nümunələrində də *dov* gəlmək birləşməsi işlənir: *İki it bir aslana dov(do) gələr* (Atalar sözü) [6, s.315].

Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərdən danışarkən bu obrazlı dil vahidlərinin dilin ən incə məqamlarını çatdırmaqda ünsiyyət üçün nə qədər rahat və əvəzsiz olduğunu bir daha görürük. Hər bir dilin dialekt və şivələri təkcə onun tarixini deyil, həm də müxtəlif inkişaf mərhələlərində xalqın duyğu və düşüncələrini əks etdirə bilir. Bəzən adi sözlə ifadəsi mümkün olmayan hissləri, duyğuları dialekt və şivələrdəki frazeoloji vahidlər çox incəliklə, bütün məna çalarları ilə çatdırır. Dünya şöhrətli dilçi alim S.Potter qeyd edir ki: *“Şivə ətrafda baş verənlərə yeni baxışla baxır və o ağılın, hazır cavablığın hər formasını sınaqdan keçirir. Şivə aydın mənzərə yaradır, o, darıxdırıcı bir mövzunu canlandırır və faydalı zərbəni, yaxud təəccübü dinləyiciyə çatdırır. Şivə yaxınlığı artırır, çünki o, danışana imkan verir ki, lap incə məqamlara toxunsun, öz müsaibisi ilə hətta ən şəxsi məsələlərdən belə danışsın*” [95, s.118].

Bu gün dialekt və şivələr tədqiqat mərkəzində saxlanılmazsa, onları nəzərə almadan dil və onun təzahür formalarından olan ədəbiyyat təhlil edilərsə, araşdırılarsa, yarımçıq və anlaşılmaz bir tədqiqat işi alınar. Dilin keçmişi ilə bu günü

arasında körpü olan dialekt və şivələr daim öyrənilməli və tədqiq edilməlidir. Məhz bu cəhətdən canlı danışiq dilinin əsas aparıcısı olan xalqla yanaşı, onun ədəbiyyatı, xüsusilə şifahi xalq ədəbiyyatı əsas mənbələrdən biridir. Xalq yaradıcılığında çox maraqlı şəkildə istifadə olunan frazeoloji vahidlər dilimizin tarixi keçmişinin, sözün və frazeoloji vahidin etimologiyasının araşdırılmasında mühüm rola malikdir. Bəzən dildə işlənən elə söz və ifadələr olur ki, onların məna tutumunun açıqlanması üçün dialekt və şivələrdə işlənən paralellər, sinonimlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri əvəzsiz bir xəzinədir və onların daha geniş tədqiq olunması gərəklidir.

3.4. Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid frazeoloji vahidlərin yazılı ədəbi-bədii nümunələrdə izləri

Naxçıvan dialekt və şivələrinin zəngin frazeoloji sistemi yazılı ədəbiyyatımıza da təsirsiz ötüşməmişdir. Çünki şivələr həmişə ədəbiyyata təsir göstərir, ədəbi şəxsiyyətlər öz obrazlarının dilində yeri gəldikcə şivə sözlərindən istifadə edirlər. Bu baxımdan bədii ədəbiyyat nümunələrində də şifahi xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərə rast gəlirik.

Frazeoloji vahidlərin bədii ədəbiyyatda işlənməsi ədəbi yaradıcılığın bütün dövrlərində rast gəldiyimiz haldır. Bu zaman şair, yaxud yazıçı dildəki, o cümlədən dialektlərdəki bu hazır dil materiallarına müraciət edərək öz fikrini daha obrazlı edir. Fikrimizcə, xalq dilinin bu zəngin, sərhədsiz yaradıcılıq məhsuluna müraciət ilk növbədə onların dərin məna incəliyinə, məcazlığa malik olması ilə əlaqədardır. Çünki frazeoloji vahidlərin bu xüsusiyyəti bədii ədəbiyyat üçün də əsasdır. *“Məhz bunun nəticəsidir ki, bütün zamanlarda frazeoloji birləşmələr ədəbiyyatşünaslar tərəfindən adi leksik vahiddən daha çox obrazlılıq, yüksək ifadəlilik vasitəsi kimi dəyərləndirilmişdir. O da xüsusi vurğulanmışdır ki, xalq frazeologiyası bu baxımdan aparıcı mövqedir”* [54, s.4]. Təbii ki, bunun üçün ədəbi şəxsiyyət dialektin leksik xüsusiyyətlərinə yaxşı bələd olmalı, frazeoloji vahidlərin mənasını və mahiyyətini dərinlən bilməlidir. Bu zaman istifadə edilən nümunə yerli-yerində olur və əsərin

dilinə obrazlılıq qatır. Bu baxımdan bədii ədəbiyyatın dili həm də ona görə dəyərlidir ki, zaman keçdikcə yerli insanlar tərəfindən unudulan, istifadədən qalan frazeoloji vahidlər əsərin dilində yaşayır və gələcək nəsillərə ötürülür. Bədii əsərdə, böyük bir mətn daxilində həmin dil vahidlərinin mənası daha aydın olur və zamanla onlar ədəbi dilə də qazandırılır, ədəbi dilin frazeoloji qatını zənginləşdirir. Çünki frazeoloji birləşmələr baxımından dialekt və şivələrin lüğət tərkibi daha zəngin və əhatəlidir. Burada işlənən frazeoloji birləşmələrin sayı ədəbi dilə nisbətən qat-qat çoxdur. Bu vahidlər əsrlər boyu xalqın obrazlı təfəkkürünün məhsulu kimi ortalığa çıxmışdır və inkişaf edərək, cıllanaraq müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Xalq dilindən seçilmiş bu cür nümunələrin əsərin dilində işlədilməsi müəllifin burada ifadə etmək, oxucuya çatdırmaq istədiyi yerli koloriti artırır və əsərin dilini oxucu üçün daha doğma edir. Həmçinin də müəllif burada xalq dilinin bu tükənməz xəzinəsindən istifadə edərək öz fikirlərini rəngarəng dil vahidləri ilə ifadə etmiş olur və ədəbi dilin inkişafına, zənginləşməsinə də müəyyən mənada xidmət etmiş olur.

Dialekt və şivələrə məxsus frazeoloji vahidlərin bədii əsərlərdə işlədilməsi, əsasən, yazıçının yaşadığı dövr və ya müəllifin məqsədli şəkildə bu ifadələri öz obrazının dilinə gətirməsi ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, bu frazeoloji vahidlərin müxtəlif məqamlarda, yerli-yerində işlədilməsi həm də yazıçını xalq dilinə bağlılığını ifadə edir. Dialektizmlər müəllifin nitqində səciyyəvi olmadığı halda, bədii qəhrəmanın dilini fərdiləşdirmək üçün istifadə edilir. Bədii əsərdə istifadə olunan dialektizmlər bədii nitqi canlandırmağa xidmət edir. Üslubi material kimi çıxış edən dialektizmlər bu və ya digər personajın nitqinin formalaşmasında bir vasitə rolunu oynayır. H.Həsənov bədii əsərlərdə dialekt sözlərin işlənmə səbəblərini aşağıdakı kimi qeyd edir: *“1) Azərbaycanın müxtəlif guşələrindəki yerlərin koloritini yaratmaq; 2) xalqın xüsusi həyat tərzini, adət-ənənəsini, əmək fəaliyyətini real təsvir etmək; 3) dialektlərdə təsadüf olunan ayrı-ayrı milli əşya və məfhumları ifadə etmək; 4) əsərdəki personajların nitqlərini bir-birindən ayırmaq, fərdiləşdirmək; 5) üslubi rəngarənglik yaratmaq məqsədi ilə dialekt sözləri ədəbi dil sözləri ilə paralel işlətmək və s.”* [48, s.287].

Naxçıvan dialekt və şivələrinə xas frazeoloji vahidlər də bədii ədəbiyyata müəyyən dərəcədə yol tapmış, bir çox şair və yazıçılarımız, daha çox bu torpağın yetirməsi olan, burada doğulub, boya-başa çatmış söz sənətkarlarımız öz əsərlərində onlardan istifadə etmişlər. Xüsusən C.Məmmədquluzadə, S.S.Axundov, H.Cavid, Y.V.Çəmənzəminli, S.Rəhimov, M.Araz, N.Nağıyev və s. kimi yazıçıların əsərlərində bu dialekt vahidlərindən çox maraqlı şəkildə, xalq danışq dilinə yaxın formada yaradıcılıqla istifadə olunmuşdur:

Çəpik vurun! Çəpik!.. Fərraş! Hardasan? Şapbarla, çəpik vursunlar! [29, s.72]. Y.V.Çəmənzəminlidən verilmiş nümunədə çəpik vurun frazeoloji vahidi Kəngərli, Naxçıvan, Şərur dialekt və şivələrində işlənərək – alqışlamaq mənası ifadə edir: Xınada bir çəpik vırdılar ki, gəl görəsən (Cəlilkənd).

Q u l u. *Yəni gündə hər səhər-axşam samovarı təzələyib xanım kimi altı-yeddi istəkan salma çay içdiyini də yalan deyirəm* [4, s.23]. S.S.Axundovun əsərlərindən gətirilmiş bu nümunədə verilmiş salma çay frazeoloji vahidi qədimdən bəri Culfa, Kəngərli, Naxçıvan, Şərur şivələrində – şirin çay mənasında işlədilmişdir: Səhər-səhər salma çay içməmiş işə başdıyamır (Naxçıvan). Burada çaya şəkər salmaqla onun şirin hala gətirilməsi nəzərdə tutularaq frazeoloji vahid bu şəkildə formalaşmışdır. Müasir dövrdə salma çay anlayışı ədəbi dildə də işlənərək stəkana xüsusi ip vasitəsilə salınaraq dəmlənən birdəfəlik çay kimi də işlənəlməkdədir. Lakin bu, həmin birləşmənin sonradan qazanılmış mənasıdır. Bizim şivələrdə qeyd etdiyimiz anlamda isə bu hər iki komponenti milli dil vahidləri əsasında formalaşan birləşmənin qədim tarixi var və insanlar keçmişdən bu günə çayı şirin edib içərək onu salma çay adlandırmışlar.

Aşıq ədəbiyyatının ustad sənətkarlarından olan Aşıq Ələsgərin “Mələk” rədifli müxəmməsində daxil düşməx’ frazeoloji vahidinə rast gəlirik ki, bu birləşmə Babək şivələrində, Naxçıvan və Ordubad dialektində daxil//daxil düşməx’ variantında – yalvarmaq, Allahdan kömək istəmək, oturub getməmək mənasında işlədilir: Anaxanım təkyədə qapıya daxil düşmüşdü (Naxçıvan); Ge:p daxil düşəcəğam qəpirlərinə, isdədiyimi vermiyəncən əl çəx’miyəcəğam (Dəstə). Aşıq Ələsgər də bu frazeoloji birləşməni öz əsərlərində eyni mənada işlətmişdir:

Dad çəkib, amana gəlir;

Dəlilər daxil düşür,

Mərizlər loğmana gəlir;

Xəstədi, Ələsgəri

Sən yetir dərmana, Mələk! [74, s.169].

Məlumdur ki, Aşıq Ələsgər Göyçə aşıq mühitinin ən görkəmli nümayəndəsidir. Göyçə isə Azərbaycanın qədim və əzəli torpaqlarındandır. Onu yerləşdiyi Qərbi Azərbaycan bölgəsi həm ərazi baxımından, həm də dialekt mühiti baxımından Naxçıvana çox yaxındır. Naxçıvan dialekt və şivələri ilə Qərbi Azərbaycan şivələri arasında dilin bütün səviyyələrində ortaq xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bu ortaqlıq frazeologiyada da var və nümunə göstərdiyimiz frazeoloji birləşmə də belə ortaq işlənən vahidlərdən biridir.

Ədəbi dilimizin xəlgiləşməsində, bədii əsərlərin sadə xalq kütlələrinə xitab etməsində ən böyük xidmət, şübhəsiz, Cəlil Məmmədquluzadəyə məxsusdur. O, bütün yaradıcılığını bu məsələ uğrunda mübarizəyə həsr etmiş və buna da müvəffəq ola bilmişdir. Bu baxımdan C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin dilində Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid çoxlu sayda dialektizmlərə rast gəlirik ki, onların bir qismi hətta sonradan ədəbi dildə də işləklilik qazanmışdır. Bu cür vahidlər içərisində frazeoloji vahidlər də kifayət qədərdir. Bu dialekt vahidlərindən yazıçı yerli-yerində istifadə edərək öz əsərlərinin estetik dəyərini, milli koloritini artırmış, onların xalq dilinə yaxın, həmin dövrdə savadsız insanların anlaya biləcəyi bir dildə yaratmağa müvəffəq olmuşdur: *Arvad, Fatma, get dinməz-söyləməz qızının əl-ayağını qayır, axşam gərək köçürək* [87, s.419]. Buradakı əl-ayağın qayırmaq frazeoloji vahidi Naxçıvan dialekt və şivələrində də eynilə əsərin dilində işləndiyi mənada düzəltmək, hazırlamaq mənasında işlənir: *Gərək' isdolun əl-əyağın qəyirək' qoyax balqunda oturax yayı (Milax).* Bir köhnə maşınları varıydı, əl-ayağın qəyirdilər satdılar getdi (Naxçıvan). Qeyd edək ki, C.Məmmədquluzadə əsərlərinin dili üçün belə nümunələr çox xarakterikdir və müəllif onlardan geniş şəkildə istifadə etmişdir: *Xeyr, dövlətindən o qədər varımdır, heç sənin təkli ağaların yanında xəcalət qalmaram, heç fikrini özgə yana dağıtma* [87, s.57]. Burada işlənən fikrini dağıtmaq//fikrini o yana-

bı yana dağıtmax frazeoloji birləşməsi Naxçıvan dialekt və şivələrində də əsərin dilində olduğu kimi başqa şey fikirləşmək mənasında işlənir: Mə:m yanımda heş kim sə:n sözü: danışammaz, sən fikrivu oyana, bu yana dağıtma (Cəhri). C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının bu xüsusiyyəti onun öz xalqına, onun dilinə bağlılığının ən yaxşı göstəricilərindən biridir və müəllif xalq dilinə aid bu nümunələr üzərində uğurlu yaradıcılıq işi apararaq onları öz əsərlərinin bir tərkib hissəsinə çevirmiş, onlardan faydalanmışdır. Bu zaman həm də xalq dilinin bu zəngin xəzinəsindən istifadə onun əsərlərinin məna tutmuna da ciddi təsir göstərmiş, onu daha da qüvvətləndirmişdir. İfadə etmək istədiyi incə mətləbləri, bu dialekt vahidləri vasitəsilə bəzən açıq-saçıq, bəzən isə üstüörtülü şəkildə məharətlə çatdırmışdır. Həm də bunu xalq dilinə məxsus çox doğma, səmimi bir deyim tərzilə etmişdir. Əsərləri üçün seçdiyi qəhrəmanlar, onların danışığı tərziləri, onların cəmiyyətdəki yeri, sosial mövqeyi də yazıçı üçün münbit şərait yaratmış, C.Məmmədquluzadə dialektlərdən gətirdiyi frazeoloji vahidlər vasitəsilə özünəməxsus ifadələr yaradaraq həm əsərlərini insanlara sevdirmiş, həm də əsərlərinin forma və məzmun, dil xüsusiyyətləri baxımından bədii dəyərini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Sənətkar yaradıcılığının qaynağı onun oxucuya təsiri ilə birbaşa bağlıdır. Əgər yaradıcı şəxs öz ilhamını xalq yaradıcılığından alırsa, buraya əsaslanırsa, bu, onun əsərlərinin dilinə də öz təsirini göstərir. Xalq danışığı dilini özü üçün mənbə seçən, ondan yararlanan və bu zaman ustalığı nümayiş etdirə bilən hər bir sənətkarın əsərləri həm də dil xüsusiyyətləri baxımından çox uğurlu alınır. Dialekt və şivələrə məxsus frazeoloji vahidlərdən istifadə sənətkarı mümkün ifadə qəliblərindən uzaqlaşdırır və fikirlərin, hisslərin daha dərinlən ifadəsinə şərait yaradır. İnsanların öz həyat, məişət, adət-ənənələrinə uyğun yaratdıqları bu cür birləşmələr həm də eyni zamanda obrazın xarakterik xüsusiyyətlərinin açılması üçün ən yaxşı ifadə üsullarından biridir. Müşahidələrimiz göstərir ki, bəzi hallarda müəlliflər öz əsərlərində dialekt və şivələrdən seçdikləri frazeoloji vahidləri olduğu kimi, orijinalına uyğun oxucuya təqdim edirlərsə, bəzi hallarda da onlara daha yaradıcı yanaşır, onlara müəyyən müdaxilələr edir, tərkib hissələrinin yerini dəyişir, əgər şeir dilində istifadə olunursa, onu qafiyəyə uyğunlaşdırır. *“Fazeoloji birləşmələrin aktuallaşdırılaraq şeir nitqində*

işlədilməsi 1960-1980-ci illərdə söz sənətkarlarının poetik təcrübəsində xüsusi çeviklik qazandı. R.Rza, B.Vahabzadə, N.Xəzri, M.Araz, N.Kəsəmənli, Z.Yaqub frazeoloji ifadələri aktuallaşdırmaqla xalq dilinin formalarının şeirə gətirilməsi nümunələrini nümayiş etdirdilər və göstərdilər ki, sözün həqiqi mənasında xalq ruhunun sətirlərə köçürülməsi dilin dərinliklərindən qidalanır, bu dil özü ilə xalq mənəviyyatını təcəssüm etdirir” [54, s.123]. Frazeoloji birləşmələrdən öz bədii yaradıcılığında yaradıcı şəkildə istifadə edən bu sənətkarlar içərisində bizim tədqiqatımız üçün ən maraqlısı Məmməd Arazdır. Naxçıvan dialekt və şivələrinə məxsus frazeoloji vahidlərin işləndiyi ən dəyərli mənbələrdən biri də Xalq şairi Məmməd Arazın əsərləridir. Bu, təsadüfi deyildir. Çünki M.Araz Naxçıvanda – Şahbuz rayonunun Nursu kəndində dünyaya göz açmışdır. Həyatının müəyyən bir dövrünü burada yaşayan şair yerli danışığı, Şahbuz şivələrinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini yaxşı mənimsəmişdir və yeri gəldikcə buraya aid frazeoloji vahidləri də öz əsərlərinin dilinə gətirmişdir. Onun, xüsusən kənd həyatının təsvirinin, əməkçi kənd insanların obrazlarının yaradıldığı poemalarında belə nümunələr çoxdur. Məsələn:

*Qəbir qazdı,
tənha ölən qarılara.
Buxov vurdu –
Ara-sıra
ərsizlərin inadını qıra-qıra
Baş aparan
İkiayaqlı ayqırlara [159].*

Bu misralarda işlənən ikiayaqlı ayqır frazeoloji birləşməsi bu gün də Naxçıvan dialekt və şivələrində ikiqışdı hayqır variantında qarşımıza çıxır. Birinci növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan bu frazeoloji vahidin birinci komponenti mürəkkəb sifətlə ifadə olunmuşdur. İkinci tərəfdəki leksik vahid isə ədəbi dilimizdə və Məmməd Arazda ayqır variantında işlənir və döllük erkək at [10, c.1, s.181] mənasındadır. Naxçıvan dialekt və şivələrində, ümumiyyətlə, ayrılıqda da ayqır sözü söz əvvəlinə h səsinin əlavəsi ilə hayqır variantında işlənir və – kobud, hərəkətlərini

nizamlaya bilməyən anlamı ifadə edir. Şivələrdə ikiqışdı hayqır variantında qeydə aldığımız frazeoloji vahiddə də, fikrimizcə, insanı bildirmək üçün buraya birinci tərəf əlavə olunmuş və birləşmə həmin şəkli almışdır. Bu frazeoloji birləşmə mənfi anlam ifadə edərək həm poemada, həm də şivələrdə – pis, kobud insan mənasında işlənir: Ağəz, sən onnan çəlip-çəğirəmmazsan, o biccə dənə ikiqışdı əyqirdi (Tivi); Bir atdırqan qızı varıydı, elə biləsən bə ikiqışdı hayqırdı (Badamlı).

Məmməd Arazın “Atamın kitabı” poemasından aşağıdakı nümunə də tədqiqatımız baxımından maraqlıdır:

Bir yerdə ki, bir qəfəsə mini dola,

Ömrün elə nənni kimi göydə ola!

Bir yerdə ki, ağacların dibləri qır...

Yəqin orda meyvələr də saqqız dadır [159].

Bu misralarda işlənən nənni kimi göydə olmaq frazeoloji birləşməsi nənni kimi göydə olmaq//nənni kimi göydə qalmaq variantlarında Naxçıvan dialekt və şivələri üçün xarakterik vahidlərdən biridir. Bu sabit söz birləşməsi – özünə yer tapmamaq, başqalarından asılı olmaq mənasında topladığımız dialektoloji material içərisində qarşımıza çıxır: Gə:p neçə yaşa çatıp, hələ də nənni kimin göydə qalıp, biryannıq olammıyıp (Bənəniyar). Biz elə neçə illərdi nənni kimi göydəyix' (Xəlilli). Görünür ki, burada insanın özünə yer tapa bilməməsi beşiyin göydə asılı qalmasına, yerə dəyməməsinə bənzədilərək bu frazeoloji birləşmə yaranmışdır.

Şairin şeir dilində Naxçıvan dialekt və şivələrinə məxsus frazeoloji vahidləri işlətməsi həm də onu deməyə əsas verir ki, o, doğulub boya-başa çatdığı bölgənin yerli danışığına dərinlən bələddir. Bu isə şairə imkan verir ki, oraya məxsus dil vahidlərindən, o cümlədən frazeoloji vahidlərdən öz məqsədinə uyğun istifadə etsin. Bu isə Məmməd Arazın dilini həm semantik cəhətdən zənginləşdirir, ifadə imkanlarını artırır, şeirə müxtəlif üslubi çalarlar qatır, həm də eyni zamanda o öz qələmi ilə seçdiyi frazeoloji vahidləri bədiiləşdirir, onlara xüsusi bir poetik biçim verir. Təbii ki, frazeoloji vahidləri dialekt və şivələrdən hazır şəkildə seçib almaq və onu bədii əsərin dilinə gətirmək hələ şeirin obrazlılığını artırmaq üçün kifayət deyil. Şair seçdiyi nümunələri şeirin dilinə uyğunlaşdırmalı, məna və forma cəhətdən bir bütöv halına

salmalı, bu nümunələr şeirin estetik və poetik tutumunu artırmalıdır. Yalnız buna nail olduğu zaman bu cür dialekt materiallarının bədii əsərin dilində işlənməsi uğurlu sayıla bilər. Məmməd Araz isə bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatında ən usta sənətkarlardan biridir. Məhz şeir dilinin bu xüsusiyyəti onu uzun illərdir ki, sevdilir və gələcəkdə də sevdiləcəkdir. Ona görə də müasir Azərbaycan poeziyasının bir çox nümayəndələri də özünü Məmməd Arazın davamçısı hesab edir, onun xalq dilinin zəngin qaynağından uğurla bəhrələnən yaradıcılığını özləri üçün nümunə hesab edirlər. Məmməd Arazın şeirlərində işlənən Naxçıvan dialekt və şivələrində də qarşımıza çıxan maraqlı frazeoloji vahidlərdən biri də huşu axsamaq, huşu sözünə baxmamaq sabit birləşməsidir. M.Araz “Atamın kitabı” əsərində yazır:

*Deyərdi: “Sözümə baxmayır huşum,
Deyəsən bir qədər axsayır huşum”.
Bu qədər kitabdan, oxudan, addan
Yadında qalmışdı yalnız üç adam [159].*

Bu frazeoloji vahid eynilə şairin işlətdiyi variantda və mənada Naxçıvan dialekt və şivələrində də geniş şəkildə işlənməkdədir: Dəy ərvadın yəşi çoxdi, huşu sözünə bəxmır (Dəstə); Birdən baxırsan adamın huşu sözünə baxmır, heş nəyi yadına salammır (Babək).

Ümumiyyətlə, Məmməd Araz yaradıcılığının dil baxımından tədqiqi göstərir ki, o Azərbaycan ədəbiyyatında uzun əsrlər boyu bir ənənə halını almış xalq dilinin ədəbiyyata təsiri ənənəsinə sadıq qalmışdır və onun bədii yaradıcılığı bütövlükdə bu zəngin xəzinəyə əsaslanır. Bu isə şairin yaradıcılığında frazeoloji birləşmələrin, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid frazeoloji vahidlərin maraqlı nümunələrini izləməyə, hətta bəzən toplanan dialekt materiallarından mənası tam olaraq aydınlaşdırıla bilməyən bəzi dil vahidlərinin mənasını dəqiqləşdirməyə imkan verir. Həmçinin şairin öz fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin ortaya çıxarılması və özünəməxsus ifadə tərzinin aşkarlanmasına da şərait yaradır.

Dialekt və şivə faktlarının bədii ədəbiyyatın dilinə nüfuz etməsi, burada sabitləşməsi, əsərin dilini həm poetik, həm də leksik baxımdan zənginləşdirməsi bədii yaradıcılıq baxımından zəruri bir prosesdir. Təbii ki, bu cür şivə faktları, o cümlədən

şivələrə məxsus frazeoloji vahidlərin əsərin dilinə gətirilməsi, onlardan məqsəduyğun istifadə hər bir sənətkarın yaradıcılığı üçün xarakterik deyil. Lakin hər bir müəllif bu dil vahidlərindən müəyyən dərəcədə istifadə etmişdir. Çünki ədəbi şəxsiyyətlərin doğulub boya-başa çatdığı, yaxud yaşadığı mühit onların yaradıcılığına da təsirsiz ötüşmür. Həmin mühitə aid bu və ya digər element mütləq onun əsərlərində öz əksini tapır. Xüsusən yerli danışığa aid dialekt faktları yaradıcı şəxsiyyətlərin həmişə diqqət mərkəzində olur və onlar bu faktlardan yeri gəldikcə istifadə edirlər. *“Təcrübə göstərir ki, milli dil qaynaqlarına, keçmişimizə, kökümüzə, ulularımızın müdrikliyinə söykənmədən əsərdə də dil kamilliyinə nail olmaq mümkünsüzdür. Çünki dil xalqın obrazlı, canlı, ətirli təfəkkür tərzindən uzaqlaşdıqca saxtalaşır və cılızlaşır, quru kitab dilinə, “ölü” dilə çevrilir”* [54, s.11]. Bu baxımdan bədii yaradıcılıqda şivə materiallarına müraciətlə tez-tez qarşılaşırıq. Təbii ki, bunlar əsərin dilinin obrazlılığının artırılmasına, insanlara daha tez nüfuz etməsinə xidmət edir. Əgər söhbət obrazlılıqdan gedirsə, onda, deməli, digər dil vahidlərindən öz obrazlılığı ilə seçilən frazeoloji vahidlər bədii əsər üçün ən yararlı dil faktlarıdır. Çünki onlar artıq əsrlərin sınağından keçmiş, cilalanmış, dialektlərdə hazır şəkildə istifadə olunan məcazi mahiyyətli söz birləşmələridir. Onlardan istifadə etməklə müəllif öz əsərinin poetik gücünü artırır, lazımsız təkrarlardan qaça və ifadə etmək istədiyi fikri bütün incəlikləri ilə oxucusuna çatdırır bilər.

Belə sənətkarlardan biri olan yazıçı, dramaturq, pedaqoq, ictimai xadim Nağı Nağıyevin əsərləri də Naxçıvan bölgəsinə xas dialekt frazeoloji birləşmələrlə zəngindir. O, öz əsərlərində yeri gəldikcə öz obrazlarının dilindən bu cür sabit söz birləşmələrinin maraqlı nümunələrini vermişdir: *Ədə, niyə məndən əl çəkmirsən, ay dədəsini tək qoyub Nemətin oğlunun yanında yal yeri genişləndirən!* [93, s.342]. Yazıçının “Həsərət” romanında Çömçə obrazının dilindən deyilən bu cümlədəki yal yeri genişləndirən frazeoloji birləşməsi Naxçıvan dialekt və şivələrində yal yeri genəldən variantında – yaltaq mənasında işlənməkdədir: Eleləginən yan-yörəndə düzəmməlli adamnar ossun, yal yeri genəldən elə hər yerdə var (Milax). Yal yeri genəldən adamnan mə:m dəvri-qədim zəx'ləm gedər (Aza). Qeyd edək ki, Nağı Nağıyev bu cür şivə xarakterli frazeoloji vahidlərdən öz əsərlərində tez-tez istifadə

edir. Lakin yazıçı onları elə məharətlə işlədir ki, bu, onun əsərinin dilini bəsitləşdirmir, əksinə daha xəlqiləşdirir. Çünki əsrlər boyu ulularımızın söz süzgəcindən keçən və günümüze daşınan bu ifadələr sözün əsl mənasında bizim sərvətimizdir və ondan istifadə yazıçının əsərlərini dil baxımından daha da dolğunlaşdırmışdır. Bu həm də Nağı Nağıyevin qələminin gücü ilə bağlıdır və onun yaradıcılığına tamilə yeni bir nəfəs verir, onu fərdiləşdirir. Bəzən onun əsərləri mövzu baxımından müasir dövrlə səsleşməsə də, sənətkarlıq baxımından, həmçinin dil xüsusiyyətləri baxımından uğurludur və onun yaratdığı sadə insan obrazlarını daha da xəlqiləşdirir, doğmalaşdırır. Həm də bu frazeoloji vahidlərin bir sətiraltı, ilk baxışdan anlaşılmayan mənası oxucunu düşünməyə vadar edir.

Naxçıvan dialekt və şivələrindən toplanmış materiallar içərisindən seçdiyimiz nümunələrdə rast gəldiyimiz maraqlı sabit söz birləşmələrindən biri də başın mağlatıya qatmax frazeoloji vahididir. Culfa və Şərur rayonu şivələrində – özünü işə salmaq, boş işlərlə məşğul olmaq mənasında işlənməkdədir: Başu: mağlatıya qatdın, əv-eşiyi də, dədə-ana: da yaddan çıxartdın (Kırna). Sən gedənnən başımız elə mağlatıya qatışdı ki, gə görəsən (Şərur). Yazıçı Nağı Nağıyevin əsərlərinin dilində də həmin frazeoloji vahid eyni mənada diqqəti cəlb edir: *Başını acəb mağlataya qatmışan, nə gündüz dincliyin var, nə gecə* [93, s.171]. Tədqiqat göstərir ki, bu söz birləşməsinin tərkibindəki mağlata sözü ərəb mənşəli dil vahidlərindəndir. Bu söz müasir ədəbi dilimizdə, o cümlədən dialektlərimizdə müstəqil leksik vahid kimi işlənməsə də, nümunələrdən göründüyü kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji birləşmənin tərkib hissəsi kimi mövcuddur. *“Mağlata ərəbcə qəlat//ğəlat kökündən törəmişdir və “yanlış, boş” anlamındadır”* [160]. Türkiyə türkcəsində bu alınma dil vahidindən törəmiş mağlata-perdaz mürəkkəb sözü də vardır ki, onun da mənası – boş, əslə olmayan sözlər danışan deməkdir.

Yuxarıda deyilənlər bir daha göstərir ki, bədii əsərlərin dili xalq dilinə əsaslanmaqla, ondan yaradıcı istifadə etməklə daha da mükəmməl bir hal alır. Hər bir əsərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin tutumu həm də onun obrazlılığı ilə səciyyələnir. Obrazlılığın yaradılmasında ən mühüm vasitələrdən biri də məhz frazeoloji vahidlərdir. Bu vahidlərdən istifadə əsərin dilini daha aydın, canlı, dinamik edir.

Həmçinin dialekt və şivələrdən gətirilən dialekt frazeologizmlər əsərin yerli koloritini artırır. Dialekt və şivə frazeologiyasının bədii ədəbiyyat nümunələrində əksi müəyyən səbəblərlə bağlıdır. Bu, ilk növbədə, frazeoloji vahidlərin yaranma mənbəyinin xalq danışığı dili olması və dil inkişaf etdikcə həmin frazeoloji vahidlərin müəyyən bir qisminin ədəbi dilə keçərək orada yer alması ilə ortaya çıxır. Digər tərəfdən isə obrazın yaşadığı mühit və onun daxili aləminin oxucuya tam açılması üçün yazıçı tərəfindən məqsədli şəkildə, bilərəkdən bu cür xalq dilinə məxsus vahidlər bədii üsluba gətirilir və onlardan yerli-yerində istifadə çox yaxşı nəticələr verir, əsərin uğurlu alınmasına kömək edən vasitələrdən biri kimi çıxış edir.

NƏTİCƏ

Naxçıvan dialekt və şivələrindən topladığımız dialektoloji material içərisindən seçdiyimiz frazeoloji vahidlərin etimologiyasının, işlənmə tezliyinin, əhatə dairəsinin, ədəbi, bədii dillə və həmçinin digər dialekt və şivələrlə müqayisəli şəkildə tədqiqi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, şivələr ədəbi dilə nisbətən frazeoloji baxımdan daha zəngin material verir. Bu material özündə xalqın qədim keçmişi ilə bağlı zəngin məlumatlar qoruyub saxlayır. Xalq dilində bu cür məcazi mahiyyətli vahidlərin belə geniş işlənməsinə əsasən deyə bilərik ki, onların dildə çox qədim tarixi var. Frazeoloji vahidlər – sözlər və söz birləşmələri, həmçinin cümlələr uzun əsrlər ərzində təkamül keçərək müasir vəziyyətinə gəlib çatmışdır. Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeologiyası üzərində apardığımız sistemli tədqiqat aşağıdakı nəticələri çıxarmağa əsas verdi:

1. Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeologiyasının tədqiqi göstərir ki, şivələrdə işlənən bu cür vahidlərin yaranma tarixi çox qədimdir. Xalq dili əsasında yaranan frazeoloji vahidlər həyat tərzinin, milli adət-ənənələrin, tarixi hadisələrin izlərini özündə əks etdirir.

2. İndiyə qədər aparılan dialektoloji tədqiqatlarda frazeologiyaya ayrıca yer verilməsə də, apardığımız araşdırma onu deməyə əsas verir ki, şivə frazeologiyası dialekt və şivələrin leksikasının xüsusi bir qoludur və öz zənginliyi, qədimliyi, ifadə imkanlarının genişliyi baxımından onun ayrıca tədqiqinə ciddi ehtiyac var.

3. Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeoloji qatının araşdırılması nəticəsində belə qənaətə gəlik ki, burada birləşmə tipli frazeoloji vahidlərin bütün paradigmatik formaları özünü göstərir və bu baxımdan şivələr çox zəngin material verir.

4. Naxçıvan dialekt və şivələrindən topladığımız ismi frazeoloji vahidlər quruluş etibarilə ədəbi dillə tam uyğun gəlir. Yəni burada da ismi sabit birləşmələr ədəbi dilimizdəki birləşmə modelləri əsasında formalaşmışdır. Lakin şivələrdə belə birləşmələrin aralıq atı, kor Fatı, atıcıynan cılfaçı, dişdəmə çay, yeriyan iradyo, pişmiş iş, çoban yarması kimi leksik baxımdan tamamilə fərqli, şivələrə xas formaları mövcuddur.

5. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən frazeoloji birləşmələr içərisində feili frazeoloji vahidlər daha çox və aktiv şəkildə işlədilir. Bu da feilin bir nitq hissəsi kimi daşdığı funksiyanın zənginliyindən və milliyindən irəli gəlir. Bu zənginlik şivələrdə feili frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən feili frazeoloji vahidlərin yaranmasında vurmaq, kəsmək, vermək, gəlmək, getmək, çıxmaq, düşmək, qalmaq, atmaq, tutmaq və s kimi sadə feillər aparıcı mövqeyə malikdir.

6. Naxçıvan dialekt və şivələrində zərf frazeoloji vahidlərin də özünəməxsus mövqeyi var. Zərf frazeoloji vahidlər ismi və feili birləşmələrə nisbətən sayca azlıq təşkil etsə də, onlara aid topladığımız nümunələrdə şivələrin xarakterik xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə özünü göstərir. Burada ədəbi dildə işlənməyən bınnan əzələ, indinin indisində, üzü üzümə-gözü gözümə, dar məcalda, işıx gözü kimi çoxlu bu cür frazeoloji vahid müşahidə etmək mümkündür ki, onlar daha çox tərz-i-hərəkət, zaman, kəmiyyət, yer məzmunu daşıyır.

7. Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeologiyası semantik təbiəti etibarilə də özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Burada işlənən frazeoloji vahidlərin sırf yerli şivələr üçün xarakterik olan zəmbərək' dəvəsi – ayağı ağır, quyruxdoğan ay – yayın son ayı, alımını vermək' – məzəmmət etmək, həhi gəlmək' – güc gəlmək kimi nümunələrinin bir qismi ədəbi dillə ekvivalentlik təşkil edir. Burada elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onlar ədəbi dildəki nümunələrlə tam, digər qrup frazeoloji vahidlər isə ədəbi dildəki qarşılığı ilə natamam ekvivalent ola bilər.

8. Ədəbi dilimizlə Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeologiyasının müqayisəli tədqiqi maraqlı elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir. Burada işlənən frazeoloji vahidlər ədəbi dillə bir çox ortaq xüsusiyyətlərə malikdir. Araşdırmamız göstərir ki, burada bir çox frazeoloji vahidlər ortaq şəkildə, yaxud müəyyən fonetik fərqlərlə işlənsə də, mənaca eyni olub leksik tərkibinə görə tamamilə fərqlənən – cılıfırığ eləmək' – özündən çıxmaq, sudur annamax – başa düşmək kimi vahidlərin sayı da az deyil.

9. Naxçıvan dialekt və şivələrində qeydə aldığımız frazeoloji vahidlərin digər bölgələrə məxsus dialekt və şivələrdə də işlənməsinə rast gəlmək mümkündür.

Aparılan müqayisələr bunu deməyə əsas verir ki, şivələrdə anqutu çıxmaq, kütə getməx', zeh yerə qoymaq kimi həm fonetik, həm leksik baxımdan eyni olan frazeoloji birləşmələrlə yanaşı dan demax – dan gəlməx', cıbrıx çıxmaq – cıbrıxdan çıxmaq, izal olmaq – ilvah olmaq kimi komponentlərindən biri fərqli işlənən frazeoloji vahidlər də vardır. Həmçinin eyni mənənin tamamilə fərqli frazeoloji vahidlərlə itqusdu eləməx' – sürütməkəməncə eləməx', aşığı alçı durmaq – naxşı gətiməx' kimi ifadəsi də özünü göstərir.

10. Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin mənə növləri üzrə aparılan tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, burada frazeoloji variantlılıq özünü fonetik və leksik səviyyədə göstərir. Frazeoloji vahidlərin mənə növləri içərisində sinonim frazeologizmlər üstünlük təşkil edir və burada frazeoloji vahidlərdən ibarət çul düşməx', zülü getməx', əldən düşmək; şətəl qatmaq, pəl vırmaq, mane olmaq; hoydu-hoyduya götürməx', loğaz qoşmaq, loğaz döşəməx', ələ salmaq kimi zəngin sinonim cərgələr qeydə alınır.

11. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində olan frazeoloji vahidlər obrazlılıq, ekspressivlik yaradaraq formasına görə söz, söz birləşməsi və cümlə şəklində olur.

12. Tədqiqatımızın nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, əsasən söz birləşməsi şəklində qəbul olunmuş feili frazeoloji vahidlərin Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğətində söz səviyyəli olanlarına da rast gəlmək mümkündür: ağızdaşmaq – sözə gəlmək; borazannamax – yersiz danışmaq; çalxamax – ara vurmaq; tavlamaq – yoldan çıxarmaq. Sözünlə leksik-semantik cəhətdən dəyişərək söz birləşməsinə doğru inkişafını bu cür frazeoloji vahidlərdə aydın görmək mümkündür. Həmçinin şivələrdə cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin də sayı çoxdur. Cümlə şəklində olan frazeoloji vahidlər özünü, əsasən, atalar sözləri, məsəllər, alqış və qarğışlarda göstərir.

13. Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeoloji vahidlərinin folklor materiallarından seçdiyimiz nümunələrlə qarşıılıqlı müqayisəli tədqiqi göstərir ki, bölgəyə məxsus folklor nümunələrində çoxlu sayda şivə frazeologiyasına aid nümunələr mövcuddur. Bu nümunələrin bir çoxunu özündə mühafizə edərək günümüzdə daşıyan folklor nümunələri dilin tarixini yaşadan dəyərli bir mənbədir.

14. Yazılı ədəbi-bədii nümunələrdə də Naxçıvan dialekt və şivələrinə məxsus frazeoloji vahidlərə rast gəlmək mümkündür. Tədqiqat göstərir ki, Naxçıvan dialekt və şivələrinə xas frazeoloji vahidlər də bədii ədəbiyyata müəyyən dərəcədə yol tapmış, bir çox şair və yazıçılarımız, xüsusən C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, M.Araz, N.Nağıyev kimi bu torpağın yetirməsi olan, burada doğulub, boya-başa çatmış söz sənətkarlarımız öz əsərlərində onlardan yaradıcı şəkildə istifadə etmişlər.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeologiyasının tədqiqi göstərir ki, burada çox zəngin dialekt materialı vardır. Dialekt frazeologiyası ədəbi dilin frazeologiyası ilə müqayisədə daha rəngarəngdir. Burada həm ədəbi dillə, həm də dilimizin digər dialekt, şivələri ilə ortaq və fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bu xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması Naxçıvan bölgəsinin dialekt və şivələrinin özünəməxsus xarakterik cəhətlərinin olduğunu deməyə imkan verir. Nəticə olaraq onu da qeyd etməliyik ki, Naxçıvan dialekt və şivələrinin frazeologiyası xalqın tarixi, düşüncə tərz, məişəti ilə bağlı çox dəyərli məlumatların daşıyıcısıdır və onların əhatəli tədqiqi dil tariximiz, etnoqrafiyamız üçün də zəngin faktlar verir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev, Ə. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis / Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 422 s.
2. Abdulla, K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri: Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri / K.Abdulla. – Bakı: MTM-Innovation, – 2016. – 360 s.
3. Axundov, A.A. Ümumi dilçilik / A.A.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 280 s.
4. Axundov S.S. Seçilmiş əsərləri / S.S.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 447 s.
5. Atalar sözü / tərt. ed.C.Bəydili (Məmmədov) – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2004. – 264 s.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru: [3 cildə] / tərt. ed. M.Cəfərli, R. Babayev – Naxçıvan: Əcəmi: – c. 1. – 2010. – 506 s.
7. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri / red. R.Ə.Rüstəmov – Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, – 1955. – 262 s.
8. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / A.A.Axundov, Q.Ş.Kazımov, S.M.Behbudovun redaktəsi ilə – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 568 s.
9. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: [2 cildə] / tərt. ed. M.Şirəliyev, M.İslamov – Ankara: Kılıçaslan Matbaacılık, – 1999. – 653 s.
10. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / tərt. ed. Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – c. 1. – 744 s.; – c 2. – 792 s.; – c. 3. – 672 s.; –c. 4. – 712 s.
11. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti / M.Nağısoylunun redaktəsi ilə – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 304 s.
12. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri / red. M.Ş.Şirəliyev – Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, – 1962. – 325 s.

13. Azərbaycan ədəbi dili tarixi: [4 cilddə] /tərt. ed. A.Axundov [və b.]; red. S.Mehdiyeva – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – c. 1. – 480 s.; c. 2. – 328 s.; c. 3. -336 s.; – c. 4. – 421 s.
14. Bayramov, A., Ağbaba şivəsi sözlüyü / A.Bayramov, A.Bayramova. – Bakı: AM965 MMC-nin mətbəəsi, – 2014, – 280 s.
15. Baxşiyev, H. Azərbaycan və Rus frazeologiyasının müqayisəsi və frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri: / filologiya elmləri doktoru dis. / – Bakı, 2004. – 274 s.
16. Bayramov, H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H.Bayramov. – Bakı: Maarif, – 1978. – 176 s.
17. Bayramov, H. Mahmud Kaşğarinin “Düvanü lüğət-it-türk” əsərində frazeoloji mənalı sözlər // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1966. № 5, – s. 18-27.
18. Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası / İ.M.Bayramov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 440 s.
19. Bayramov, İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin leksikologiyası / İ.M.Bayramov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 148 s.
20. Bayramov, İ.M. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası. Dərs vəsaiti / İ.Bayramov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 120 s.
21. Bayramov, İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin sintaksisi / İ.M.Bayramov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 88 s.
22. Behbudov, Ş. Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti / Ş.Behbudov. – Bakı: Nurlan, – 2011. – 291 s.
23. Bayramov, İ.M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / İ.M.Bayramov. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2015, – 93 s.
24. Cabbarlı, C. Əsərləri: [4 cilddə] / C.Cabbarlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – 360 s.
25. Cavid, H. Əsərləri: [5 cilddə] / H.Cavid. – Bakı: Lider, – c. 1. – 2005. – 353 s.

26. Cavid, H. Əsərləri: [5 cilddə] / H.Cavid. – Bakı: Lider, – c. 2. – 2005. – 353 s.
27. Cəfərov, S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika: [4 cilddə] / S.Ə.Cəfərov – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2007. – 191 s.
28. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində idiomlar // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. – 1955. №9, – s. 87-103.
29. Çəmənzəminli, Y.V. Əsərləri. [3 cilddə] / Y.V.Çəmənzəminli. – Bakı: Avrasiya press, – c. 1. – 2005. – 360 s.
30. Çobanov, M.N. Bolnisi rayonu şivələrinin leksikası / M.Çobanov. – Bakı: Təhsil EİM, – 1997. – 210 s.
31. Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1962. – 271 s.
32. Dəmirçizadə, Ə.M. Müasir Azərbaycan dili (Fonetika) / Ə.M. Dəmirçizadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 253 s.
33. Əfəndiyeva, T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri / T.Ə.Əfəndiyeva. – Bakı: Elm, – 2001. – 181 s.
34. Əhmədov, B.İ. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr / B.Əhmədov. – Bakı: Altun kitab, – 2015. – 288 s.
35. Əhmədov, B.B. Azərbaycan dilinin Mingəçevir şivələri: / filologiya elmləri namizədi dis. / – Bakı, 1965. – 378 s.
36. Əhmədov, M.Y. Naxçıvan qrupu şivələrinin lüğəti / M.Əhmədov – Bakı: Gənclik, – 1997. – 172 s.
37. Əliyeva, N.Y. Atalar sözləri frazeoloji birləşmələr kimi (Naxçıvan dialektinin materialları əsasında) // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, – 2016. №3, – s. 238-244.
38. Əliyeva, N.Y. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri / N.Y.Əliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 193 s.
39. Əlizadə, Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı / Z.Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, – 1985. – 245 s.

40. Əliyeva, N.Y. Naxçıvan dialekt və şivələrində frazeoloji vahidlərin məna növləri // – Bakı: Dilçilik araşdırmaları, – 2019. №2, – s. 48–54.
41. Əzizov, E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası / E.Əzizov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 347 s.
42. Hacıyeva, Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin ekvivalentliyi və lakunarlığı // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2014. №1, – s. 43-46.
43. Hacıyeva, Q.Ə. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi / Q.Ə.Hacıyeva. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2017. – 327 s.
44. Hacıyeva Q.Ə. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri / Q.Ə.Hacıyeva. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2017. – 216 s.
45. Hacıyeva, Ü. Azərbaycan və ingilis dillərində atalar sözlərinin frazeologiya daxilində tədqiqatı // – Bakı: AMEA və Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2013. № 8, – s. 49-56.
46. Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri. [2 cildə] / Ə.Haqverdiyev. – Bakı: Lider, – c. 2. – 2005. – 408 s.
47. Heyət, C. Türk dillərinin və ləhcələrinin tarixi / C.Heyət. – Bakı: Şəms, – 2006. – 321 s.
48. Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Nurlan, – 2005. – 451 s.
49. Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1988. – 308 s.
50. Həsənova, N.E Yevlax şivələrinin leksikası: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2010. – 140 s.
51. Həsənova, N.E. Yevlax şivələrinin leksikası (folklor materialları əsasında) / N.Həsənova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 156 s.
52. Həsənzadə, N. Seçilmiş əsərləri: [7 cildə] / N.Həsənzadə. – Bakı: Prometey, – c. 4. – 2010. – 266 s.

53. Hüseynov, M. Frazeoloji birləşmələr poetik mətnin obrazlı dayacağı kimi // – Bakı: ADPU-nun xəbərləri, – 2003. № 1-2, – s. 325-328.
54. Hüseynov, M. Poetik frazeologiya (1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında) / M.Hüseynov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 166 s.
55. Hüseynzadə, M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / M.H.Hüseynzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 279 s.
56. Hüseynzadə, Ç.M. Frazeologiya ilə onomastikanın əlaqəsi haqqında // Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri, – Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, – 1990. – s. 16-17.
57. Xəlilov, B.Ə. Azərbaycan dilində feil / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Adiloğlu, – 2018. – 224 s.
58. Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 442 s.
59. Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Adiloğlu, – 2017. – 428 s.
60. Xudiyev N.M. Qədim türk yazılı abidələrinin dili / N.Xudiyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015, – 596 s.
61. İbrahimov, M. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / M.İbrahimov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 430 s.
62. İbrahimova, E.Ə. Orxon-Yenisey abidələrinin leksikasına dair (Azərbaycan dili dialekt və şivələri ilə müqayisədə) // – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2010. № 4, – s. 14-20.
63. İraq-türkman ləhcəsi. – Bakı: Elm, – 2004. – 422 s.
64. İsayeva, G. Karluq qrupu türk dillərinin frazeologiyası: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2012. – 175 s.
65. İslamov, M.İ. Frazeoloji birləşmələr (Nuxa dialekti materialları üzrə) // – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, – 1957. №11, – s. 127-139.

66. İsmayıl, Z.H. Azərbaycan dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Naxçıvan, 2011. – 150 s.
67. İsmayıl, Z.H. Naxçıvan dialekt və şivələrində morfoloji yolla yaranan feillər // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, – 2019. Cild 15, № 1, – s. 115-120.
68. Kaşğari, M. Divanü-lüğat-it-türk: [4 cildə] / M.Kaşğari. – Bakı: Ozan, – c. 1. – 2006. – 512 s.
69. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Təhsil, – 2007. – 494 s.
70. Kazımov, Q.Ş. Seçilmiş əsərləri: [10 cildə] / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – c. 1. – 2008. – 559 s.
71. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2010. – 399 s.
72. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti: [2 cildə] / tərt. ed. B.Abdullayev, M.Əsgərli, H.Zərinəzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 416 s.
73. Kononov, A.N. Rusiyada türk dillərinin öyrənilməsi tarixi / A.N.Kononov. – Bakı: Çinar-Çap, – 2006. – 351 s.
74. Qasımlı, M. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri / M.Qasımlı, M.Allahmanlı. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2018. – 220 s.
75. Qazıyeva, X. Müxtəlif sistemli dillərdə frazeologizmlərdə ekvivalentlik və polisemiya // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, –2014. №2, – s. 71-73.
76. Quliyev, Ə.A. Nahçıvan ağızları söz varlığı / Ə.A.Quliyev. – Ankara: Kültür ajans, – 2010. – 96 s.
77. Quliyev Ə.A. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti / Ə.A.Quliyev, N.Y.Əliyeva. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2017. – 296 s.
78. Qurbanov, A.M. Azərbaycan dilçiliyi problemləri: [3 cildə] / A.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, – c. 2. – 2004. – 444 s.

79. Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: [2 cildə] / A.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, – c. 1. – 2003. – 449 s.
80. Qurbanov, A.M. Ümumi dilçilik: [2 cildə] / A.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, – c.2. – 2004. – 747 s.
81. Qurbanova, İ.M. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlili / İ.Qurbanova. – Bakı: Bilik, – 2014. – 240 s.
82. Mahmudova, Q. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası / Q.Mahmudova. – Bakı: Nurlan, – 2009. – 296 s.
83. Məhərrəmov, R. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası / R.Məhərrəmov. – Bakı: Nurlan, – 2006. – 323 s.
84. Məhərrəmli, Q. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti / Q.Məhərrəmli. – Bakı: Altun kitab, – 2015. – 287 s.
85. Məmmədova, K. Dilin lüğət tərkibinin təkmilləşməsində və zənginləşməsində frazeoloji birləşmələrin rolu və əhəmiyyəti (Azərbaycan və ingilis dilləri materialları əsasında) // – Bakı: AMEA və Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, Elm və təhsil, – 2016. № 4, – s. 291-295.
86. Məmmədli, M.Ə. Azərbaycan dialektologiyası / M.Məmmədli. – Bakı: Zərdabi Nəşr MMC, – 2019. – 352 s.
87. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [4 cildə] / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, – c. 1. – 2004. – 663 s.
88. Mənsimzadə, S.A. Bədii ədəbiyyat: frazeoloji fondun zənginləşmə mənbəyidir // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2014. № 1, – s. 155-159.
89. Mirzəliyeva, M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri / M.Mirzəliyeva. – Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, – 1995. – 146 s.
90. Mirzəliyeva, M.M. Türk dillərinin frazeologiyası. I cild / M.Mirzəliyeva. – Bakı: Nurlan, – 2009. – 216 s.
91. Mirzəyeva, A. Cümlə şəklində olan frazeologizmlər // – Bakı: İpək yolu, – 2018. №2, – s. 115-121.
92. Məmmədova, X. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində frazeoloji birləşmələr // – Bakı: İpək yolu, – 2018, – s. 104-107.

93. Nağıyev, N. Seçilmiş əsərləri / N.Nağıyev. – Bakı: Təhsil, – 2012. – 560 s.
94. Orucov, Ə.Ə. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları / Ə.Orucov. – Bakı: Elm, – 1965. – 123 s.
95. Potter, S. Dilimiz / S.Potter. – Bakı: Prestige çap evi, – 2014. – 168 s.
96. Rəhimov, S. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / S.Rəhimov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 288 s.
97. Rüstəmov, R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil / R.Rüstəmov. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, – 1965. – 319 s.
98. Sabir, M.Ə. Hopopnamə: [2 cildə] / Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2004. – 472 s.
99. Salayeva, F. XX əsrin II yarısında Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafı: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2013. – 147 s.
100. Seyidəliyev, N.F. Atalar sözü və məsəllərdən ibarət frazeoloji vahidlər (Azərbaycan dastan və nağılları əsasında) // – Bakı: Türkologiya, – 2003. №1-2, – s. 54-68.
101. Seyidəliyev, N.F. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası: / filologiya elmləri doktoru dis. / – Bakı, 2007. – 273 s.
102. Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 1992. – 408 s.
103. Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya: [IV cildə] / Y.M.Seyidov, Ə.Z.Abdullayev, A.M.Məmmədli. – Bakı: Prestij çap evi, – c. 4. – 2014. – 607 s.
104. Seyidov, Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri / Y.Seyidov. – Bakı: Maarif, – 1966. – 340 s.
105. Seyidəliyev N.F. Müasir Azərbaycan dilində üslubi sinonimlər / N.Seyidəliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012, – 120 s.
106. Şirəliyev, M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2008. – 415 s.
107. Tanrıverdi, Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / Ə.Tanrıverdi. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 464 s.

108. Vəliyev, V. Azərbaycan folkloru / V.Vəliyev. – Bakı: Maarif, – 1985. – 413 s.
109. Vəliyeva, N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili / N.Vəliyeva. – Bakı: Avropa, – 2008. – 864 s.
110. Vəliyeva G.Q. Qədim türk dili (dərs vəsaiti) / G.Vəliyeva. – Bakı, – 2013, – 118 s.
111. Yusifov, G.N. Azərbaycan və ingilis dillərində sabit söz birləşmələrinin linqvistik-üslubi xüsusiyyətləri / G.N.Yusifov. – Bakı: Kitab aləmi, – 2004. – 214 s.
112. Zülfüqarov, R.Ə. Naxçıvan dialekt və şivələrinin terminoloji leksikası. (Ordubad və Culfa rayonlarının materialları əsasında): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. Avtoreferatı. / – Naxçıvan, 2015. – 22 s.

Digər türk dillərində

113. Аксой, Ю.А. Атасюзлери ве дейимлери сюзлщц / Ю.А.Аксой. – Анкара: Майа Матбаажылык Йайынжылык, Зтд. Шти, – 1978. – 415 с.
114. Бердимуратов, Е. Хўзирги Каракалпак тили. / Е. Бердимуратов, А.Дяклетов. – Каракалпакстан: Ньюкис, – 1979. – 346 с.
115. Бекбергенов, А. Фразеологиялык сюз дизбеклериндеги санлыклар // – Вестник Каракалпакского филал. АН Узбекской ССР. Нукус, – 1968. №3, – с. 71-76.
116. Çobanoğlu, Ö. Türk dünyası ortak atasözleri sözlüğü / Ö. Çobanoğlu. – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, – 2004. – 511 s.
117. Хусаинов, М. Ўзбек тили фразеологияси масалаларина доир // – Самарканд: Ўзбек Давлат Универ. Асарлари. Янги серия, – 1958. № 77, – с. 65-79.
118. Кенесбаев, С.К. Казак тилиндеги фразалык кос сюздер // Известия АН Казахской ССР. Серия лингвистическая, – вып.6. – 1950. – с. 4-12.
119. Рахматуллаев, Ш. Ўзбек тилининг изохли фразеологик луғати / Ш. Рахматуллаев. – Тошкент: Ўқитувчи, – 1978. – 406 с.

120. Абдуллаева А.З. Фразеология кумыкского языка в сравнительном освещении: / дис. кандидата филологических наук / – Махачкала, 2002. – 330 с.
121. Ахмедов, Б.Б. Говоры окрестностей города Мингечаура: / автореферат дисс. канд. филолог. наук. / – Баку, 1967. – 21 с.
122. Алиева, Н.Я. Фразеология Нахчыванского диалекта / Н.Алиева. – Germany: Lap Lambert Academic Publishing, – 2015. – 63 с.
123. Алиева, Н.Я. Смысловые группы слов в Нахчыванского диалекта // Конференция «Проблемы теории лингвистики и лингводидактики в период глобализации», – Ташкент: Ташкентский Государственный Университет Узбекского Языка и Литературы имени Алишера Навои, – 16 май, – 2017, – с. – 56–62.
124. Балли, Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – Москва: Изд-во Иност. Литература, – 1961. – 394 с.
125. Баскаков, Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология / Н.А.Баскаков. – Москва: Издательство АН СССР, – 1952. – 543 с.
126. Вильгельм, Ф.Г. Избранные труды по языкознанию / Ф.Г.Вильгельм. – Москва: Прогресс, – 1984. – 400 с.
127. Виноградов, В.В. Из истории изучения русского синтаксиса / В.В.Виноградов. – Москва: Вестник АН СССР, – 1958. – 399 с.
128. Виноградов, В.В. Русский язык / В.В. Виноградов. – Москва: Высшая школа, – 1972. – 291 с.
129. Гузеев, Ж.М. Тюркская фразеология и ее лексикографическая разработка // – Баку: Советская тюркология, – 1984. № 6, – с. 46-52.
130. Дмитриев, Н.К. Детали простого предложения, «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», III, синтаксис / Н.К.Димитриев. – Москва: Издано, – 1961. –230 с.
131. Ефимов, А.И. Стилистика русского языка / А.И. Ефимов. – Москва: Просвещение, – 1969. – 260 с.

132. Жамшитова, Г.Ж. Глагольные фразеологизмы киргизского и русского языков и их лексикографическое описание: /Автореферат дис. кандидата филологических наук / – Бишкек, 2000. – 21 с.
133. Жуков, В.П. Русская фразеология / В. Жуков. – Москва: Высшая школа, – 1986. – 309 с.
134. Иванникова, Е.А. Об основном признаке фразеологических единиц // – М.-Л.: В сб. “Проблемы фразеологии”, – 1964. – с. 70-83.
135. Кайдаров, А.Т. Образно-фондовая основа устойчивых выражений, связанных со скотоводством в казахском языке // Известия АН Каз.ССР. Серия филологическая, – 1987. №1, – с. 3-8.
136. Кенесбаев, С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // – Известия АН Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения, – вып.1. – 1954. – с. 6-27.
137. Кононов, А.Н. Грамматика турецкого языка / А.Н.Кононов. – Москва: Издательство АН СССР, – 1941. – 312 с.
138. Мелиоранский, П.М. Араб филолог о турецком языке / П.М.Мелиоранский. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, – 1900. – 297 с.
139. Наурузбаева, С.Т.Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре / С.Т.Наурузбаева. – Ташкент: ФАН, – 1972. – 48 с.
140. Орузбаева, Б.А. Словообразование в киргизском языке: /Автореферат дис. доктора филологических наук / – Фрунзе: *Илим*, 1964. – 25 с.
141. Османова, Ж. Идиомы в киргизском языке: / Автореферат дис. кандидата филологических наук / – Фрунзе, 1969. – 22 с.
142. Покровская, Л.А. Грамматика гагаузского языка (фонетика и морфология) / Л.А.Покровская. – Москва: Наука – 1964. – 298 с.
143. Рахматуллаев, Ш. Некоторые особенности узбекской фразеологии: / Автореферат дис. доктора филологических наук / – Ташкент: 1966. – 106 с.
144. Рузикулова, М. Идиоматика узбекского языка: / Автореферат дис. кандидата филологических наук / – Самарканд: 1966. – 21 с.

145. Сайфуллин, Ч.Г. Фразеологические единицы и их классификация // – Самарканд: Вопросы фразеологии, – 1961. – с. 27-36.
146. Строй уйгурского языка / А.Т.Кайдаров, Т.Т.Талипов, В.У.Махпиров [и др.], Отв. Ред. Г.С.Садвакасов; АН Каз.ССР, Ин-т уйгуроведения. – Алма-Ата: Наука Каз.ССР, – 1989. – 470 с.
147. Сулаймонова, М.А. Фразеологические единицы качественной характеристики человека в немецком и узбекском языках: / дис. кандидата филологических наук / – Худжанд, 2005. – 162 с.
148. Телия, В.Н. Что такое фразеология? / В.Н.Телия. – Москва: Наука, – 1966. – 86 с.
149. Турабаева, А. О составлении фразеологического словаря каракалпакского языка. Вопросы каракалпакского языка /А.Турабаева. – Нукис: Каракал.фил. АН Узб.ССР, – 1983. – 248 с.
150. Умаров, Э.А. Фразеологический словарь / Э.А.Умаров. – Ташкент: Фан, – 1971. – 139 с.
151. Ураксин, З.Г. Фразеология башкирского языка / З.Г. Ураксин. – Москва: Наука, – 1975. – 193 с.
152. Халиков, К. Глаголы движения в современном узбекском литературном языке: / Автореферат дис. кандидата филологических наук / – Самарканд, 1967. – 30 с.
153. Шахматов, А.А. Из трудов А.А.Шахматова по современному русскому языку / А. Шахматов. – Москва: Учпедгиз, – 1952. – 272 с.
154. Шукуров, Д. О фразеологических сочетаниях в киргизском языке // – Фрунзе: Труды Института Языка и Литературы, – вып.VII. – 1956. – с. 29-36.
155. Эгембердиев, Р. Фразеологизмы в эпосе Манас: / Автореферат дис. кандидата филологических наук / – Фрунзе, 1980. –18 с.
156. Юлдашев, А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках / А.А.Юлдашев. – Москва: Наука, – 1965. – 275 с.

157. Яковлевская, А.В. Понятие фразематики современного русского литературного языка // Материалы II межвузовской конференции педвузов Поволжья, – Куйбышев, – 1958.

Elektron resurslar

158. Açıq kitabxana // <https://achiqkitab.aztc.gov.az/>

159. <https://www.memmedaraz.az/?menu=230>

160. <http://www.lugatim.com/s/ma%C4%9Flata>

Material toplanmış yaşayış məntəqələrinin siyahısı

Naxçıvan şəhər zonası üzrə

1. Bulqan
2. Qaraçuq
3. Qaraxənbəyli
4. Naxçıvan (*şəhər, Naxçıvan Muxtar Respublikasının paytaxtı*)
5. Tumbul

Babək rayonu üzrə

1. Aşağı Buzqov	14. Qaraqala
2. Aşağı Uzunoba	15. Qoşadizə
3. Babək (<i>qəsəbə, rayon mərkəzi</i>)	16. Məzrə
4. Badaşqan	17. Nehrəm
5. Cəhri	18. Nəzərabad
6. Çeşməbasar	19. Sirab
7. Didivar	20. Şəkərabad
8. Gərməçataq	21. Şıxmahmud
9. Gülşənabad	22. Vayxır
10. Güznüt	23. Yarımca
11. Hacıvar	24. Yuxarı Buzqov
12. Xalxal	25. Yuxarı Uzunoba
13. Kültəpə	26. Zeynəddin

Culfa rayonu üzrə

1. Bənəniyar	14. Xanəgah
2. Boyəhməd	15. Xoşkeşin
3. Camaldın	16. Kırna
4. Culfa (<i>şəhər, rayon mərkəzi</i>)	17. Qazançı
5. Dizə	18. Qızılca
6. Əbrəqunus	19. Ləkətağ
7. Əlincə	20. Milax
8. Ərəfsə	21. Nəhəcir

9. Ərəzin
10. Gal
11. Göydərə
12. Göynük
13. Gülüstan

Kəngərli rayonu üzrə

1. Böyükdüz
2. Xıncab
3. Xok
4. Qabıllı
5. Qarabağlar

22. Saltaq
23. Şurud
24. Teyvaz
25. Teyvaz

6. Qıvraq
7. Şaxtaxtı
8. Yeni Kərki
9. Yurdçu

Ordubad rayonu üzrə

1. Ağrı
2. Anabad
3. Anaqut
4. Aşağı Əndəmic
5. Aşağı Əylis
6. Aza
7. Azadkənd
8. Baş Dizə
9. Behrud
10. Biləv
11. Bist
12. Çənnəb
13. Darkənd
14. Dəstə
15. Dırnıs
16. Dizə
17. Düylün
18. Xurs

21. Gilançay
22. Xanağa
23. Kələki
24. Kilit
25. Kotam
26. Qoşadizə
27. Məzrə
28. Nəsirvaz
29. Nürgüt
30. Nüsnüs

31. Ordubad (*şəhər, rayon mərkəzi*)
32. Parağaçay
33. Pəzməri
34. Sabirkənd
35. Tivi
36. Unus
37. Üstüpu
38. Vələver

19. Ələhi

39. Vənənd

20. Gənzə

Sədənək rayonu üzrə

1. Heydərabad (*qəsəbə, rayon mərkəzi*)

3. Qaraağac

2. Kərki

4. Sədənək

Şahbuz rayonu üzrə

1. Ağbulaq

12. Külüs

2. Aşağı Qışlaq

13. Qızıl Qışlaq

3. Ayrınc

14. Mahmudoba

4. Badamlı

15. Mərəlik

5. Biçənək

16. Nursu

6. Daylaqlı

17. Sələsüz

7. Gömür

18. Şada

8. Güney Qışlaq

19. Şahbuz (*şəhər, rayon mərkəzi*)

9. Keçili

20. Şahbuzkənd

10. Kolanı

21. Türkeş

11. Kükü

22. Yuxarı Qışlaq

Şərur rayonu üzrə

1. Axaməd

23. Xələc

2. Axura

24. İbadulla

3. Alışar

25. Kürçülü

4. Arpaçay

26. Qaraburc

5. Aşağı Aralıq

27. Qarxun

6. Aşağı Daşarx

28. Qorçulu

7. Aşağı Yaycı

29. Mahmudkənd

8. Babəki

30. Maxta

9. Cəlilkənd

31. Muğanlı

10. Çəmənli

32. Oğlanqala

11. Çərçiboğan

33. Oğuzkənd

12.	Çomaxtur	34.	Püsyən
13.	Danyeri	35.	Sərxanlı
14.	Dəmirçi	36.	Siyaqut
15.	Diyadin	37.	Şəhbulaq
16.	Düdəngə	38.	Şəhriyar
17.	Ələkli	39.	Şərur (<i>şəhər, rayon mərkəzi</i>)
18.	Gümüşlü	40.	Tənənəm
19.	Günnüt	41.	Tumaslı
20.	Havuş	42.	Vərməziyar
21.	Həmzəli	43.	Yengicə
22.	Xanlıqlar	44.	Yuxarı Yaycı
		45.	Zeyvə